

P
A-1169-162

TARTU RIIKLIKU ÕLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

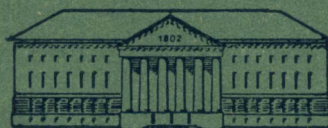
ALUSTATUD 1893. a.

VIIK 162 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г.

TÕID EESTI FILOLOOGIA ALALT
ТРУДЫ ПО ЭСТОНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

I

ТАРТУ 1964

P

A-1169-162

TARTU RIITKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

TARTUСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHK 162 ВЪПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT
ТРУДЫ ПО ЭСТОНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

I

TARTU 1964

Redaktsioonikolleegium:

P. Ariste, A. Kask, E. Laugaste, P. Palmeos (vastutav toimetaja),
S. Smirnov, J. Silvet, E. Uuspõld

Редакционная коллегия:

П. Аристе, А. Каск, Э. Лаугасте, П. Пальмеос (ответственный редактор),
С. Смирнов, И. Сильвет, Э. Ууспыльд

P₁

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

ТРУДЫ ПО ЭСТОНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ I

На эстонском, русском, немецком и английском языках

Vastutav toimetaja P. Palmeos

Korrektorid E. Oja, A. Pravdin, F. Kibbermann ja O. Mutt

Ladumisele antud 9. V 1964. Trükkimisele antud 7. X 1964. Paber 60 × 90, 1/16. Trüki-
poognaid 12,25. Arvestuspoognaid 14,45. Trükiary 500. MB-07235. Tellimise nr. 3939. Hans
Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19, II.

Hind 1 rbl, 15 kop.

VELAARPALATAALSE SULGHÄÄLIKU *k* AFRIKAADISTUMINE

P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Eesti keelest ning teistestki läänemere keeltest erineb vadja keel muuseas selle poolest, et läänemere aluskeele *k* on selles eesvokaalide ees muutunud afrikaadiks *č*. Seega vastavad eesti sõnadele *kivi*, *käsi*, *küla*, *kõha*, *nägi*, *härgi*, *leibagi* vadja keeles *čivi* (tavalisemalt on *č* asjaomases kirjanduses märgitud *tš-ga*), *čäsi*, *čülä*, *čöhä*, *näči*, *ärčiä*, *leipäči*. Afrikaadiks on muutunud samadel tingimustel ka pikk (või geminaat-) *kk* ning konsonantideühend *tk*: *müččä* < *mükkä* 'tumm', *piččä* < *pitkä* 'pikk'¹. Vadja keele afrikaadi *č* rohkusele on tähelepanu juhtinud juba esimesed vadjalaste uurijad. Fr. L. Trefurt toob tüüpiliste keelenäidetena sõnad *tschümmene* 'kümme', *tschülme* 'kül'm', *tschündele* 'küünal', *Tschiriku* 'kirik' ja *Tschelle* 'kell'². Vadja murrakutes pole *k* > *č* täiesti ühesugune. Jõgõoperäl ja selle lähiskülades on küll *mäči* 'mägi', *iči* 'higi', *lüččiä* 'lökkida', kuid esineb siiski *kurki* (mujal *kurči*) 'kurg', *neki* (mujal *neči*) 'nõgi', *laki* (mujal *lači*) 'lagi', *tukkia* 'kinni toppida' jne. Tagavokaalseis sõnus pole seega *ki* > *či*. See tõik sunnib arvama, et tollal, kui toimus velaarpalataalse sulghääliku muutumine afrikaadiks eesvokaalide ees, polnud tagavokaalseis sõnus eesvokaal *i*, vaid keskvokaal *i*. Keskvokaalide ees on aga *k* säilinud: *kurkeä* 'kurge', *nekeä* 'nõge' (kuid *mäčeä* 'mäge').

Et 1444—1447 Lätimaale praeguse Bauska linna lähedusse sõjavangidena asustatud vadjalaste ehk kreevinite murdele on velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumine võõras, on arvatud *k* > *č* toimunud alles pärast kreevinite eraldumist muudest vadjalastest.³ L. Posti on ühes kirjutises õigesti osutanud, et kreevi-

¹ Vt. muide L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, Helsinki 1960, lk. 50, 209 jj.

² Fr. K. Gadebusch, Versuch in der livländischen Geschichtskunde und Rechtsgelehrsamkeit I 5, Riga 1783, lk. 13.

³ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki 1890, lk. 6; J. Mägiste, Paarist vadja laenust eesti keeles. «Eesti Kirjandus» 1927, lk. 161 jj.; L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, lk. 210.

nite siirdumise ajal oli vadja keeles siiski paiguti $k > \check{c}$, nagu tõestab juba 1500. aastal kirja pandud külanimi *Ičäpäivä*. Keeleala kõige läänepoolsemas osas polnud aga muutust $k > \check{c}$ toimunud ei enne kreevinite lähtumist ega ka hiljemini. Lauga jõe ääres Kukkuzi ürgses vadja külas on tänase päevani *kivi*, *käsi*, *külä* jne.⁴ Kukkuzi küla vadja murre on küll tugevasti isuristunud, kuid pole tõepoolest võimalust ega põhjustki osutada, nagu oleks siin isuri keele mõjul \check{c} taas asendatud k -ga (isuri keeles on *kivi*, *käsi*, *külä*). Kreevini murde vähesed kirjanekud on tehtud peamiselt isikute poolt, kes pole osanud ei vadja ega ühtki teist läänemere keelt. Selle tõttu on need kirjanekud ebatäpsed. Eesvokaalide ees olev k on tähistatud kas k -ga või läti palataliseeritud k märgiga (k -tähest on kriips läbi tõmmatud). Palataliseeritud k -d osutavad näiteks sõnad *k'ülme* 'külm', *k'erku*, *k'eerikku* 'kirik', *k'enn* 'kes' jne. Kreevini murdes esinenud palataliseeritud k' võib olla fonoloogiliseks laenuks läti keelest, sest läti keele vanemas sõnavaras võib eesvokaalide ees esineda üksnes k' . Kreevini murde palataliseeritud k' võib aga olla arenenud keeles eneski, võis olla kaasa toodud juba vanalt kodumaalt. E. N. Setälä on õigesti näidanud, et vadja häälikumuutus $k > \check{c}$ on toimunud palataliseeritud k' vahendusel, mis muutus üha eespoolsemaks.⁵

On usutav, et vadja $k > \check{c}$ on siiski vanem häälikumuutus kui kreevinite kollektiivi tekkimine, ent kogu vadja keelealal polnud see muutus sooritud.

L. Posti on ühes hilisemas kirjutises tahtnud lähemalt lähendada vadja $k > \check{c}$ muutumise aja ja lähtekoha küsimust.⁶ Ta on toonud rikkalikult näiteid sellest, missugustel juhtudel on toimunud $k > \check{c}$. Kukkuzi küla murde kohta väidab ta taas õigusega veenvalt, et selle küla kõnetavas pole kunagi käsitledavat häälikumuutust toimunud. Kirjutises on antud täielik ülevaade varasemate autorite arvamustest vadja $k > \check{c}$ muutumise põhjustest ja teedest. Uhtlasi on mainitud, et häälikumuutus $k > \check{c}$ pole tundmatu mitmete teisteski keeltes peale vadja keele. L. Posti kirjutise peaprobleemiks on küsimus: «millest see johtub, et väikeses vadja keeles on toimunud niisugune häälikumuutus, mis on võõras kõigile sugulaskeeltele ja liiatigi: mis põhjusel pole see eriline häälikumuutus isegi mitte kõigis vadja keele murretes levinud».⁷ L. Posti arvab, et vadja keelest enesest polevat võima-

⁴ L. Posti, *Vatjan kielen k > tš ääntenmuutoksen iästä*. «Kalevalaseuran Vuosikirja» 14, Helsinki 1934, lk. 39 jj.

⁵ E. N. Setälä, *Yhteissuomalainen äännehistoria*, lk. 7.

⁶ L. Posti, *Zur Geschichte des Wandels k > tš im Wotischen*. «Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja» 60, Helsinki 1958, lk. 1 jj. Vt. ka V. Ernits, *Сборник ответов на вопросы по языкознанию* (к IV Международному съезду славистов), Москва 1958, lk. 231.

⁷ *Op. cit.*, lk. 11: «woher kommt es, dass in der kleinen wotischen Sprache solch ein Lautwandel, der allen verwandten Sprachen fremd ist, sich vollzogen hat, und dazu: aus welchem Grunde hat sich dieser besondere Lautwandel nicht einmal auf alle Mundarten der wotischen Sprache erstreckt».

lik häälikumuutusele seletust leida just selle tõttu, et $k > \check{c}$ pole toimunud kõigis murretes. Tekkivat küsimus, kas pole häälikumuutuse põhjustajaks välismõju. Väliseks mõjustajaks on võinud olla keel, milles eesvokaalide ees esines \check{c} ; tagavokaalide ees aga k . Kõnesoleva vadja häälikumuutuse põhjustajaks peab L. Posti vana-vene keelt. Vana-vene keeles võis k esineda üksnes tagavokaalide ees. Eesvokaalide ees võis olla vaid palataliseeritud \check{c} või \check{c} , mis olid sellisteks arenenud algslaavi palataliseeritud k -st. Vadjalased olevat olnud esimene läänemerelaste hõim, kes oli sattunud Novgorodi sloveenidega tihedasse kontakti. Novgorodilähedased vadja alad venestusid varsti, kirjutab L. Posti. Keelelise venestumise eel olevat valitsenud kakskeelsus: vadjalased olevat hakanud kõnelema vene keelt ja vähemalt kakskeelsuse alguses olevat ka venelased kõnelnud vadja keelt. Tolle kakskeelsuse ajastul olevat võinud vene fonoloogiasüsteem siirduda vadjalastelegi, s. o. eesvokaalide ees asendati k afrikaadiga \check{c} . Klusiili k substituueerimine afrikaadiga \check{c} olevat alguses toimunud venelaste vadja keeles ning hiljem olevat venelaste ebakorrektnete vadja keele hääldamine saanud omaseks ka vadjalastele enestele.

L. Posti poolt esitatud vana-vene keele fonoloogia mõju teooria on käesoleva vadja häälikumuutuse suhtes küll liigselt otsitud. Kõigepealt võib tuua ohtrasti näiteid selle kohta, kuidas mingi häälikumuutus võib asjaomasel keeles toimuda ka vaid murrete mõnes osas või isegi üksnes ühes murdes. Et samad häälikumuutused ei toimu õige lähedasteski sugulaskeeltes, on täiesti üldiselt levinud tõik. Nõnda näiteks on põhja-eesti keelealal sõnaalguline h jäljetult kadunud, ent Kuusalu mõnes neemekülas (kus ehk võib olla soome keele mõju) ja Hiiumaal Pühalepas (kus pole välismõju) püsib sõnaalguline h visalt niihästi vanadel kui ka noortel. Põhja-eesti aladel pole kuskil mujal säilinud järgsilpides esinenud \bar{o} peale Kihnu murraku. Rootsi keeles on $k > \check{c}$, kuid see häälikumuutus pole haaranud Eesti rootsi ega ka mitmeid Soome rootsi murrakuid. Allpool esitatakse näiteid, kuidas just $k > \check{c}$ on mõneski keeles toimunud vaid murdeti või murrakuti.

Veel varem, kui vadjalased olid sattunud tihedasse kontakti Novgorodi sloveenidega, on ugalased (= lõunaestlased) puutunud eriti tõhusalt kokku kriviitidega, kelle keel oli fonoloogiasüsteemi poolest lähedane sloveenide keelele. Ugalasi on ulatuslikult siirdunud vene keelele. Ugalaste hulka on sulanud ka kriviitideid. Mõlema rahva piirimail on olnud kakskeelsust, mida osutavad rohked väga vanad ida-slaavi laenud praegusel lõuna-eesti alal. Arheoloogia pakub andmeid selle kohta, kuidas mitmed endised ugala alad on muutunud slaavipäraseks väga varakult.⁸ Uga-

⁸ Н. Моора-А. Моора, Балтимааде ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. — Etnograafia Muuseumi Aastaaraamat XVII, Tartu 1960, lk. 35 jj.; Х. А. и А. Х. Моора, К вопросу об историко-культурных подбластих и районах Прибалтики. — Советская этнография 1960з, Москва 1960, lk. 29 jj.

laste järglaste lõunaestlaste keeles pole aga märgata sellist kogu keele fonoloogilist süsteemi kõigutanud võõrast mõju, mida on üritatud nentida vadja keele kohta. Vadja keele suhtes pandagu veel seda tähele, et temas on säilinud läänemere keelte vanem fonoloogiasüsteem üldiselt palju paremini kui mõneski teises läänemere keeles. Kui vadja keel oleks omal ajal tõesti allunud venelaste suurele häälduslikule mõjule, poleks see mõjustus piirunud vaid ühe või paari hääliku, resp. foneemi asendamisega, vaid oleks kindlasti juurdunud fonoloogiasüsteemi muudeski osades, eriti neis, mis on tihedasti seoses hääldusalusega või foneemide üldiste omadustega. Liivi keelt on fonoloogiliselt väga mitmekülgsest muutnud läti keel. Vepsa keele fonoloogia läheneb üha enam vene keele fonoloogiale jne., kuid seda ikkagi suurehaardelistes üldistes tendentsides. Superstraat ja adstraat ei piirdu üldiselt detailidega.

Mõned noorgrammatikute koolkonna esindajad kalduvad üldse ülehindama võõrast mõju eri keelte fonoloogilisel, morfoloogilisel või muulgi arenemisel, sest võõra keele mõju esiletoomisega on mõnigi kord kergem üle saada keelearengu keeruliste küsimuste lahendamisest. Kõnesolevalgi juhul on võõrast mõju ülehinnatud, kuigi *k* muutumine *č*-ks pole vadja keele arenemises olnud mingiks keeruliseks nähtuseks.

On õige, et vana-vene keeles ei esinenud *k*-d ega *g*-d eesvokaalide ees, sest juba slaavi aluskeeles olid palataliseeritud *k'* ja *g'* eesvokaalide ja *j* ees arenenud *č*-ks ja *ž*-ks: *vьlkъ* 'hunt', aga vokatiiv *vьlče*; *drugъ* 'sõber', vokatiiv *druže*; vene *четыре*, ukraina *чотири*, poola *cztery*, tšehhi *čtyři* jne. 'neli' — leedu *keturi*, ladina *quattuor*, iiri *cethir* jne.; vene *крик* 'karje', aga *кричать* < *кричати* < **krikēti* 'karjuma'; vene *токарь* 'treial', aga *точю* < **tokjo* jne.⁹ Sel ajal, kui slaavlased jõudsid läänemerelaste naabriteks, oli nende keeles ammu toimunud *k'* muutumine afrikaadiks. Umbes samal ajal, kui algasid tihedad suhted idaslaavlaste ja vadjalaste vahel, algasid samasugused tihedad suhted ka idaslaavlaste ja lätlaste esiisade vahel. Viimased suhted olid alanud juba tollal, kui läti keeles oli eesvokaalide ees alles palataliseeritud *k*. Praegune läti linnanimi *Cēsis* esineb nimelt vana-vene (ja ka hilisemates) allikais kujul *Кесъ* (vt. allpool läti palataliseeritud *k'* afrikaadistumist). Seega siis võis idaslaavlastel vähemalt murdeti esineda *k* ka eesvokaali ees. L. Posti on vastava kirjanduse põhjal esitanud mõned kreeka pärisnimed, milles lähteele *k*-le vastab *č* ja mis on ehk tulnud idaslaavlastele alles pärast kristianiseerumist. Kreeka keele mõju slaavlaste keelele oli alanud aga ammu enne idaslaavlaste ristimist kreeklaste

⁹ Rikkalikust siia kuuluvast kirjandusest vt. muide Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва 1953, lk. 121 jj.; A. Meillet, Le slave commun², Paris 1934, § 105 jj-d; A. Мейе, Общеславянский язык, Москва 1951, lk. 72.

poolt. Neid kreeka päritoluga pärisnimesid, kus $k > \check{c}$, on küll õigusega peetud üsna vanaks, sedavõrd vanaks, et nad on teinud kaasa slaavi keeltele omase k muutumise \check{c} -ks. Hilisemates, kuigi küllalt vanades kreeka laenudes, nagu *kut* 'valaskala', *keop* 'seeder', on k püsinud eesvokaalide ees, sest siis oli slaavlastel häälikumuutus $k > \check{c}$ juba kaotanud oma aktiivsuse.¹⁰ Kreeka nimed, milles on slaavi keeltes $k > \check{c}$, saavad vaevalt olla abiks vana-vene keele mõju analüüsimisel vadja häälikumuutuse $k > \check{c}$ geneesis.

Olgu siinkohal mainitud, et slaavi keeled tunnevad veel teistki, hilisemat velaaralataalse sulghääliku muutumist afrikaadiks.¹¹

Sulghääliku k muutumine \check{c} -ks või mõneks teiseks afrikaadiks on sedavõrd levinud nähtus eri keelkondades ja eri keeltes, et vadja häälikumuutuse $k > \check{c}$ tekkes ning olemasolus pole midagi kummalist. Alljärgnevalt tahetaksegi lähemalt peatuda sellel häälikumuutusel nende andmete põhjal, mis on olnud kättesaadaval. Eri keelte häälikulugu ehk ajalooline foneetika osutab, kuidas velaarne sulghäälik võib eesvokaalide ees muutuda velaaralataalseks ja palataalvelaariseks. Tugevasti palataliseeritud (või palataalne) k' on vaheastmeks mitmetele teistele palataalsetele häälikutele, mis hiljem asendavad algse velaarise sulghääliku.

Peatudes kõigepealt indo-euroopa keeltel, mainitagu veel kord slaavi keelte rühma, kus velaaralataalne klusiil on juba aluskeeles eri ajastul kujunenud afrikaadiks. Aluskeeles toimunud $k > \check{c}$ (või c) pole aga ainsaks kõnesoleva häälikumuutuse juhuks selles keelerühmas. Loode-Poolas kõneldavas kašuubi keeles on palataliseeritud k' ja g afrikaadistunud hiljuti, murrakuti alles XIX ja XX sajandil, s. o. kaua pärast seda, kui see lääne-slaavi keel oli divergeerunud teistest lähedastest sugulaskeeltest. Nõnda näiteks vastavad poola sõnadele *gipki* 'painduv', *krótki* 'lühike' kašuubi keeles *žipći*, *króći* ~ *žipći*, *kròći*. Kašuubi murrakuis on olemas ka palataalvelaarsete sulghäälikute ja afrikaatide vahelülisid d ja t , g ja $k\chi$, dj ja $t\chi$. Nagu osutavad hiljem eri keeltest toodavad näited, võivad just palataliseeritud d ja t olla eelastmeks afrikaatide tekkimisele. Loode-Poolas on palataalvelaarise sulghääliku afrikaadistumine territoriaalseks nähtuseks. Seda esineb ka poola keele enese murrakuis kašuubi keeleala rajamail. Poola murrakuteski on sulghäälikust kujunenud afrikaat erisugune, kas \check{c} , \check{c} või \acute{c} , resp. \check{z} , \check{z} , \acute{z} . Tähelepanev on see seik, et kõnesolev afrikaadistumine oli levinud kašuubi ja poola keelega samadel aladel kõneldud alamsaksa murrakuiski, nagu osutavad näited *krīdž^uöl* 'Kringel', *žēdž^uöl* 'Segel' (= puri)¹².

¹⁰ Vt. muide Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва 1963, lk. 331 jj.

¹¹ A. Meillet, Le slave commun², § 105 jj.

¹² P. Smoczyński, W sprawie zmian k' — g na Kaszubach i w

Hääbunud polaabi keele kirjapanekute hulgas on selliseid näiteid, mis lubavad oletada, et ka selles keeles oli murrakuti palataliseeritud klusiil *k'* muutunud afrikaadiks. Toodagu asjaomase näitena kasvõi sõna *Tscháriol, Tjarl, Tgárl, tyarl, tgárl* 'mees', mis on lähtunud saksa sõnast *Kerl*. Esitatud näidetest on enamikus küll sõna alguses *t*, ent esimene näide võib olla ka afrikaadi kohta, s. o. *Tsch* = *č*¹³.

Balti keeltest on läti keeles ajaliselt kaks eri juhtu velaarsee või velaaralataalse sulghääliku afrikaadistumisest. Juba enne XIII sajandit oli ühisbalti *k* palataliseeritud *k'* kaudu arenenud *c*-ks. Palataliseeritud *k'* esines kas eesvokaalide *e* ja *i* või konsonandi *j* ees. Samas asendis on *g* palataliseeritud *g'* vahendusel muutunud afrikaadiks *ʒ*. Leedu ja surnud preisi keeles on *k* säilinud, näit. läti *ceļš* 'tee' — leedu *keliás*; läti *cepure* 'kübar' — leedu *kepuré*; läti *acis* 'silm' — leedu *akys*, preisi *ackis*; läti *tecēt* 'voolama' — leedu *tekėti*; läti *ticu* 'usun' — leedu *tikiu*; läti *dzērve* 'kurg' — leedu *gervė*, preisi *gerwe*; läti *redzu* 'näen' — leedu *regiu*. Eri tingimustel on *k'j, g'j* arenenud afrikaatideks *č* ja *ʒ*, näit. *lācis*, gen. *lāča* 'karu' — leedu *lokys*, gen. *lokio*; *drudzis*, gen. *drudzā* 'palavik, halltõbi' — leedu *drugys*, gen. *drugio*¹⁴. Läti keelele siirdunud kuralaste (kuršide) keeles olid *k'* ja *g'* samuti muutunud afrikaatideks, nagu osutavad läti keeles olevad kura laensõnad *mence* 'tursk' — leedu *menkė*, *dzintars* 'merevaik' — leedu *gintaras, gentaras*, preisi *gentars*¹⁵.

Pärast seda, kui *k > c* ja *g > ʒ* olid juba toimunud, on läti keelde eri keeltest tulnud laensõnu, milles *k* ja *g* esinesid eesvokaalide ees. Enamikus läti murretes ja läti kirjakeeles on laensõnades eesvokaalide ees tugevasti palataliseeritud sulghäälikud *k'* ja *g'* (läti kirjaviisis *k* ja *g*): *kēve* 'mära' (liivi keelest), *ķenģe* 'suss' (eesti või liivi keelest), *ķēķis* 'kõök' (alamsaksa keelest), *gimis* 'nägu' (leedu keelest). On ka algupäraseid läti sõnu, milles esinevad *k* ja *g*. Läti keele idamurrakutes on *k* ja *g* asemel *č* ja *ʒ*: *čēvė* 'mära', *džeims* 'nägu', *kača* 'kassi' — läti kirjakeeles *kača, zuodža* 'sae' — läti kirjakeeles *zāga*¹⁶. Seega on idamurrakuis toimunud teistkordnegi tugevasti palataliseeritud velaaralataalse sulghääliku afrikaadistumine.

zachodnich dialektach pólnocno-polskich. — Studia z filologii polskiej i stowiańskiej 3, Warszawa 1958, lk. 61 jj., kus on toodud ohtrasti allikandmeid; Z. Topolińska, Kaszubi i kaszubszczyzna w dzisiejszej Polsce. — Lėtopis Instituta za serbski ludospyt A 7, Budyšin 1960, lk. 96 jj.; E. Stankiewicz, The Phonemic Patterns of the Polish Dialects. — For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, The Hague 1956, lk. 521.

¹³ Vt. muide M. Radłowski, Stosunki rodzinne i społeczne u Drzewian połabskich. — Studia z filologii polskiej i stowiańskiej 3, Warszawa 1958, lk. 321.

¹⁴ J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, Rīga 1948, lk. 42 jj.; J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīga 1951, lk. 181 jj.

¹⁵ J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, lk. 43.

¹⁶ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, lk. 187 jj.

Mainitagu siinkohal sedagi, kuidas läti keeles kehtib veel praegu fonoloogiline nõue, et sõnatüves *e* ja *i* ette sattunud *k* ja *g* peavad asenduma afrikaatidega, näit. *strādnieks* 'tööline', aga *strādniece* 'naistööline', *roka* 'käsi' — *rocīņa* 'käeke', *vaigs* 'põsk, pale' — *sārtvaidzis* 'punapõskne', *oga* 'mari' — *odzīņa* 'marjake'¹⁷.

Asjaomases kirjanduses on vist kõige üldisemalt tuntud ladina keele palataliseeritud *k'* muutumine afrikaadiks. Tagavokaalide *a* ja *o* ees on ladina *c* püsinud. Ladina sõnadele *corpus* 'keha' ja *cornus* 'sarv' vastavad tänapäeva romaani keeltes itaalia *corpo*, *cornò*, hispaania *cuerpo*, *cuerno*, portugali *corpo*, *cornò*, prantsuse *corps*, *corne*, rumeenia *corp*, *corn* jne. Vokaalide *e* ja *i* ees on praegustes ja surnud romaani keeltes *k* püsinud üksnes perifeersetel aladel. Sardiinia keeles on *kerbu* 'hirm' > ladina *cervum*, *kelu* 'taevas' < *caelum*, *dulke* 'magus' < *dulcem*, *cunoskere* 'tundma' < *co(g)noscere*. Eesvokaalide ees oli *k* alles ka XIX sajandi lõpus hääbunud dalmaatsia keeles: *kaina* 'lõunasöök' < ladina *cena*, *plakar* 'meeldima' < *placere*. Kõikjal mujal on ladina *ce* ja *ci* arenenud palataliseeritud *k'e*-ks ja *k'i*-ks. Velaarse sulghääliku palataliseerumine arvatakse olevat toimunud juba III sajandil meie ajaarvamise järgi. Palataliseeritud *k'* arenes alguses *t'*-ks, nagu osutavad mitmed algupäraste *k* ja *t* segiajamised mõnedel autoritel. Edasi on VII ja VIII sajandi jooksul palataliseeritud *t'* muutunud afrikaadiks *č* või *c*. Palataliseeritud *k'*-st arenenud *č* on olnud omane itaalia keeleala suuremale enamikule, rumeenia ning retoromaani keelele ja prantsuse keele normandia ja pikardia murdele. Mujal prantsuse ja provanssaali keele aladel ja Ibeerias ning Põhja-Itaalias on ladina palataliseeritud *k'* järglaseks olnud afrikaat *c*, mis hiljem on prantsuse ja provanssaali keeles muutunud *s*-ks, hispaania keeles *š*-ks jne. Afrikaat *c* on hilisema nähtusena omane ka mõnele rumeenia murdele, muuseas arumaani murdele. Ladina sõnadele *caelum* 'taevas', *cervum* 'hirm' vastavad itaalia *cielo*, *cervo* (*c* = *č*), retoromaani *tšerf*, rumeenia *cer*, *cerb* (*c* = *č*), arumaani *ter* (*t* = *c*), prantsuse *ciel*, *cerf* (*c* = *s*), hispaania *cielo*, *ciervo* (*c* = *š*), portugali *ceo*, *cervo* (*c* = *s*). Palataliseeritud *k'* arenemine afrikaadiks on toimunud ka kaugemal sõna sees, mille käsitluse üksikasjad ei kuulu aga käesoleva kirjutise ülesannete hulka: ladina *recipere* 'saama' > itaalia *ricevere*, prantsuse *recevoir*, hispaania *recibir*.

Paralleelselt *k'* muutumisega afrikaadiks on, ajaliselt küll hiljem, ka heliline velaarne konsonant muutunud. Muutuse käiku arvatakse järgmiseks: *g* > *ǵ* > *j* > afrikaat > sibilant. Ladina *gener* 'väimees' > itaalia *genero* (*g* = *ž*), prantsuse *gendre* (*g* = *ž*), hispaania *yerno*, portugali *genre* (*g* = *ž*). Juba IV

¹⁷ Müsdienu latviešu literārās valodas gramatika I, Rīga 1959, lk. 62 jj.

sajandiks oli *g* muutunud frikatiivseks *j*-ks. Edasi oli tollel *j*-l sama saatus, mille osaliseks sai algupärane *j*-gi.

Rumeenia häälikumuutuse $k > \check{c}$ kohta on esitatud arvamus, et selles kajastub daakia keele substraat. Daakia keelt räägiti meie ajaarvamise alguses maa-alal Karpaatide, Doonau ja Tissa vahel. Selles keeles oli indo-euroopa *k* palataliseerunud *i* ja *e* ees *k'*-ks, hiljem muutunud *t'*-ks ja siis afrikaadistunud *č*-ks (või *č*-ks). Traakia mehenime *Kintos*, *Cintis* vasteks on Daakia raidkirjades *Tzinta*, *Tzinto*, *Tsinta*. Rumeenia keeles võib siiski $k > \check{c}$ ja $g > \check{z}$ olla lähtunud ladina murretest enestest.¹⁸

Romaani keeltes võib kohata veel üht teist velaarset sulghääliku muutumist. Ladina *ca-* (= *kä-*) on püsinud romaani keeltes: ladina *caballum* 'hobune' > itaalia *cavallo*, hispaania *caballo*, provanssaali *caval*, rumeenia *cal*, prantsuse keeles pikardia ja normandia murdes *keval*. Põhja-Gallias on aga *c* ühendis *ca-* palataliseerunud VII ja VIII sajandi jooksul ning aja jooksul muutunud afrikaadiks: $ca > k'a > kja > tja > \check{c} + \text{vokaal}$. Vana-prantsuse keeles on ladina sõnadele *carrum* 'vanker', *caballum* 'hobune' olnud vasteks *čar*, *čeval*. Hiljem on afrikaat muutunud sibilandiks: $\check{c} > \check{s}$. Tänapäeva prantsuse keeles on seega *char*, *cheval* (*ch* = *š*). Prantsuse murdeis on kohati praegu afrikaat alles: *tšanta*, *tsanta* 'laulma', prantsuse rahvuskeeles *chanter* < ladina *cantare*¹⁹.

Rööbiti *c* muutmiseega afrikaadiks *a* ees on muutunud samal keelealal ka $ga > \acute{g}a > gja > dja > \check{z} + \text{vokaal}$. Ladina *gamba* 'jalg' andis *žambe*, millele tänapäeva prantsuse keeles vastab *jambe* (*j* = *ž*) 'jalg, säär'.

Meil on saanud tavaks hääldada rooma nimesid *Cicero*, *Caesar* afrikaadiga *tšitsero*, *tsēsar*. Afrikaat on kandunud eesti keelde saksa keele vahendusel. Saksamaal säilis nimelt keskajal ja hiljemini omal ajal prantsuse keelest võetud *ce* ja *ci* hääldamine *tse*, *tsi* ka siis, kui prantsuse keeles eneses oli juba afrikaat kujunenud sibilandiks.

Algse velaarset sulghääliku afrikaadistumine on omane ka mõnede lääne- ja põhja-germaani keeltele. Lääne-germaani

¹⁸ W. Meyer-Lübke, Einführung in das Studium der romanischen Sprachen², Heidelberg 1909, lk. 125 jj., 143 jj., selles teoses on toodud asjaomane bibliograafia; Э. Бурсье, Основы романского языкознания, Москва 1952, lk. 47, 521 jj.; М. В. Сергиевский, Введение в романское языкознание, Москва 1952, lk. 145, 176; В. А. Богородицкий, Введение в изучение современных романских и германских языков, Москва 1953, lk. 75 jj.; A. Rosetti, Geschichte der rumänischen Sprache, Bukarest 1943, lk. 25; M. Grammont, Traité de Phonétique, Paris 1933, lk. 214; A. Rosetti, Sur le traitement de lat. c devant voyelle antérieure en roumain. — Mélanges de linguistique et de philologie, Copenhague—Bucureşti 1947, lk. 224 jj.; V. Georgiev, Dakisches Substrat in der rumänischen Lautlehre. — Studii şi cercetari lingvistice XI, Bucureşti 1900, lk. 484.

¹⁹ Э. Бурсье, Основы романского языкознания, Москва 1952, lk. 140, 253.

keeltest oli vana-inglise keeles sulghäälik *k* diferentseerunud velaariseks ja palataalseks selle järgi, missugune oli järgnev vokaal. Kesk-inglise keeles afrikaadistus palataalne *k'* č-ks. Afrikaadistus ž-ks ka palataalne *ġ*. Vana-inglise sõnadele *cild* 'laps', *cin* 'lõug', *cirice* 'kirik', *sp(r)æce* 'kõne' jne. (*c* on kõikjal *k* tähistajaks) vastavad praeguses inglise keeles: *child*, *chin*, *church*, *speech*. Inglise keelele lähedases friisi keeles on palataalne *k'* arenenud afrikaadiks *c* (kirjas *tz*, *ts*, *sz*) ja heliline palataalne *ġ* — ž-ks: vana-friisi *szin* 'lõug', *tsiurike* 'kirik', *spretze* 'kõne' jne.²⁰

Seoses kašuubi keele ning poola murrakute *k* afrikaadistumise nähtustega on juba mainitud, kuidas sulghäälik *g* on muutunud afrikaadiks ka mõnes alamsaksa murrakus.

Põhja-germaani keeltest on rootsi ja norra keeles samuti *k* > č. Kui *k*-le ja *g*-le järgnes otseselt palataalne vokaal, palataliseerusid need sulghäälikud juba vana-põhja keele murdeis. Vana-rootsi ja vana-norra keeles olid seega eesvokaalide *e*, *i*, *y*, *æ* ja *ø* ees palataalsed *k'* ja *ġ*. Hilisemas vana-rootsi keeles, vähemalt juba enne 1300. aastat afrikaadistusid *k'* ja *ġ* *kx*-ks ja *gj*-ks rõhuliste eesvokaalide ees. Afrikaadistumine ei ole toimunud kõigis murretes samaaegselt. Rootsi keeles afrikaadistus palataliseeritud *k'* murdeti alles uus-rootsi ajastul ja kohati pole afrikaadistumist üldse toimunud.²¹

Uus-rootsi ja uus-norra keeles on palataalse sulghääliku afrikaadistumine sedavõrd noor nähtus, et kummaski kirjakeeles tarvitatakse praegugi seal *k*-d eesvokaalide ja *j* ees, kus häälduses on č või selle edasiarengud *tç* ja *ç* (s. o. saksa keele *ich*-hääliku sarnane häälik). Afrikaadiga või *ich*-häälikuga on rootsi keeles näiteks *kila* 'kiil', *känna* 'tundma', *kyssa* 'suudlema', *kött* 'liha', *kjol* 'seelik, kuub'. Norra riigikeeles (riksmål) on nende rootsi sõnade vasteks *kile*, *kjenna*, *kyssa*, *kjøt* ja *kjole*. Nagu öeldud, on rootsi keeles kohati *k* säilinud. Soomes kõneldavais murrakuis ja ka Eesti rootsi murrakuis on tänini *k*, seega siis on näiteks Noarootsi murrakus *kil*, *känn*, *kiss*, *kätt* ehk *kett* ja *kiul*²². Olgu siinkohal veel seda mainitud rootsi ja norra keele kohta, et samasugusteks afrikaatideks või ahtushäälikuks nagu *k* eesvokaalide ja *j* ees, on arenenud ka omaaegne häälikuühend *ti* > *tj*: rootsi *tjock* 'paks', *tjäna* 'teenima' jne. See tõik lubab oletada, et skandinaavia keeltes on *k'* afrikaadistumine toimunud tugevasti palataliseeritud *t'* vahendusel.

²⁰ Б. А. Ильиш, История английского языка, Москва 1958, lk. 54; Ж. Бруннер, История английского языка I, Москва 1955, lk. 75, 277 jj.

²¹ A. Noreen, Altschwedische grammatik, Halle 1904, lk. 40, 216 jj.; A. Noreen, Geschichte der nordischen Sprachen besonders in altnordischer Zeit³, Strassburg 1913, lk. 99.

²² Vt. muide O. F. Hultman, De östsvenska dialekterna. — Finländska bidrag till svensk språk- och folkliksforskning utgifna af Svenska Landsmålsföreningen i Helsingfors, Helsingfors 1894, lk. 113 jj.

Indo-euroopa keeltest rääkides tuleb kõnesolevat afrikaadistumist jälgides peatuda veel teistelgi rühmadel. Juba india ja iraani aluskeeles olid *k'* ja *g'* muutunud afrikaadiks. Omaaegsele häälikuühendile *k'e*, mis hiljem oli muutunud ühendiks *k'a*, vastab vana-india keeles *ca*, avesta keeles *ča* ja vana-pärsia keeles *čā*. Selle sõnaperega on ühendatav ladina keelest *-que* 'ja'. Vana-india *vācas-as*, avesta *vačarṇ-ō* gen. 'sõna' vasteks on vana-preisi keeles *wackītwēi* 'kutsuma', ladina keeles *vox*, gen. *vocis* 'hää'l' jne. Vana-india keeles on *g'* edasiarenguks *ǰ* (indoloogia transkriptsioonis tavaliselt märgitud *j-ga*), näit. *jinā-ti* 'vananeb', *ājīta-s* 'närbumatu', avesta *a-jyamna* 'hääbumatu', milledega on ladina keelest ühendatav *viesco* ja kesk-ülemsaksa keelest *verquinen* 'hääbuma, kaduma'²³.

Vana-india ja vana-iraani afrikaadid elavad edasi tänapäevastes india ja iraani keeltes. Peale selle on uus-india keeltes juhtumeid uuest afrikaadistumisest. Nimelt on mustlaskeele murdeile omane *k* muutumine *č*-ks vokaali *e* ees. Nähtus esines ka Eestis kõneldud Laiuse mustlaste murrakus, kus oli *tšēr* 'maja', *tšelela* (ehk eestistunult *tselela*, *selela*) 'tantsib'. Eesti nn. läti mustlaste keeletarvituses on asjaomastel juhtudel hõngatud sulghäälik *kh*: *khēr* 'maja', *khelēla* 'tantsib'²⁴. Laiuse mustlaste murrak kuulus Soome ja Skandinaavia mustlaste murdesse, milles esineb samuti afrikaat, kas aspireeritud või aspireerimata: *tšhēr*, *čēr* 'maja', *tšellā*, *čellā* 'tantsin', *čelliba* 'tants'²⁵. Nagu osutatud, on rootsi keeles *k* > *č* jne. eesvokaalide ees. Skandinaavia, Soome ja Laiuse mustlaste murrakuis on õige tugev rootsi keele mõju. Seega võiks oletada, et samal ajal, kui rootsi murretes toimus sulghääliku *k* muutumine afrikaadiks, on muutumine sooritud rootsi keele mõjul ka mustlaskeeles. Niisuguseks oletuseks pole aga põhjust, sest *k* arenemine afrikaadiks on teostunud mujalgi mustlaskeele alal. Nõnda näiteks on Lõuna-Vene ja Ukraina mustlaste murdes aspireeritud *kχ* vokaali *e* ees palataliseeritud *kχ* ja *tχ* vahendusel arenenud erisuguseks afrikaadiks. Kurski ja Voroneži ümbruses ning kohati Ukrainas on *kχer* 'maja', *kχerē* 'kodus', *kχet* 'mängi, tantsi' asemel *tsχer*, *tser*; *tsχerē* ja *tsχet*, Ukrainas esineb ka *čer* ja *čχer* 'maja'. Ulatuslikumalt on levinud häälikumuutuse vaheaste *t'χ*: *t'χer*, *t'χet*²⁶. Velaarpalataalse klusiili muutumine afrikaadiks esineb isegi Balkani poolsaare Serbia

²³ K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Berlin—Leipzig 1922, lk. 177, 223.

²⁴ P. Ariste, Laiuse mustlased. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B L, Tartu 1940, lk. 22.

²⁵ A. Thesleff, Wörterbuch des Dialekts der finnländischen Zigeuner, Helsingfors 1901, lk. 18.

²⁶ М. В. Сергеевский, Цыганский язык, Ленинград 1931, lk. 20; О. Баранников, Українські та південно-російські циганські діалекти, Ленинград 1933, lk. 29; А. Р. Баранников, The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects, Ленинград 1933, lk. 56—57.

ja Bosnia mustlastel, kus on *čer* 'maja', *čelav* 'mängin'²⁷. Afrikaadi esinemine *kh* ja ka *k* asemel Kesk- ja Lääne-Euroopa mustlastel on murdeti üsna ulatuslik. Kõrvuti üldisemate murdekujudega *khil* 'või, rasv, õli', *kerav* 'teen', *kirmo* 'vagel, uss' jne. esinevad ka *čil*, *čil*, *čērā* ja *čermo*²⁸.

Indo-euroopa keelkonda kuuluvais tohhaari keeltes, A-keeles ja B-keeles on jälgi sellest, et indo-euroopa aluskeele *g^{wh}* oli muutunud palataliseeritud *g^{wh'}* kaudu *dh'*-ks ja sealt edasi *c*-ks (= *ts*-ks) ning *š*-ks. Kreeka sõnale *κεφαλή* 'pea', vana-ülemsaksa sõnale *gebal* 'kolp' vastab tohhaari keeltes *špāl* 'pea'. Esitatud sõnade indo-euroopa lähtekujuks oletatakse **g^{wh}ebh-*. Tohhaari keeltes on seega toimunud afrikaadistumine **g^{wh}ebh-* > **dh'ebh-* > **tsp-* > *šp-*. Tohhaari keeltes osutavad afrikaadistumist selleski juhud, nagu A *ak*, B *ek* 'silm', kuid A *açām*, B *eçane* 'kaks silma', A *çtwar*, B *çtwer*, *çwer*, *çwar* 'neli' < indo-euroopa **k^wetwer-es*. Indo-euroopa labiovelaarne *k^w* on seega > *k* > *č*²⁹.

Afrikaadistumine pole võõras ka armeenia keelele, kus on näiteks indo-euroopa *k'* > *ç*: *sk'el* > *çel* 'sugu', *k'yno* > *çin* 'haugas'. See on Levinud ka mõnedes uuskreeka murretes, kus *k* > *č* või *c* palataalsete vokaalide ees.³⁰

Teatavasti jagunevad indo-euroopa keeled *centum-* ja *satəm-* keelteks. Selline suur vahe konsonatismis arvatakse olevat tekkinud sellest, et indo-euroopa keelte ühel arenemisjärgul oli kaks rida sulghäälikuid, nimelt velaarised *k*, *g*, *gh* ja labiovelaarsed *k^w*, *g^w*, *g^{wh}*. Niihästi velaarised kui ka labiovelaarsed sulghäälikud on eri aegadel ning eri keeltes iseseisvalt palataliseerunud, seda eriti just velaarised sulghäälikud. Palataliseerunud sulghäälikud on arenenud esiteks afrikaatideks ja siis edasi spirantideks (sibilantideks).³¹

Velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumine ei piirdu kaugeltki mitte indo-euroopa keeltega. Indo-euroopa keelkond on teistest keelkondadest paremini tuntud. Sellepärast on sellest keelkonnast rohkem andmeid käsitledava afrikaadistumise kohta.

²⁷ R. Uhlik, Serbo-Bosnian Gypsy Folk-Tales. — Journal of the Gypsy Lore Society. Third series, vol. XVIII 4, Liverpool 1939, lk. 171 ja 174.

²⁸ S. A. Wolf, Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache (romani tšiw), Mannheim 1960, lk. 117—120.

²⁹ Тохарские языки. Сборник статей, Москва 1959; В. Георгиев, Балто-славянский и тохарский языки. — Вопросы языкознания 1958 6, lk. 5 jj. V. Georgijev, — Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists, Oslo 1958, lk. 262.

³⁰ Vt. muide Вопросы языкознания 1962 2, lk. 19; G. Morgenstierne, Distribution of Indo-European Features Surviving in Modern Languages. — For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, The Hague 1956, lk. 368.

³¹ Uuemast siia kuuluvast kirjandusest vt. В. Георгиев, Балто-славянский и тохарский языки. — Вопросы языкознания 1958 6, lk. 3 jj.; J. Puhvel, Laryngials and the Indo-European Verb, Berkley—Los Angeles 1960, kus on rikkalikult bibliograafiat.

Velaarpalataalse sulghääliku muutumist afrikaadiks on täheldatud paljudes teisteski keelkondades, muide küllalt hästi uuritud semi keeltes ja nende murretes. Juba vana-araabia keeles oli semi *k* ja *g* muutunud č-ks ja ž-ks palataliseeritud *k'* ja *g'* vahendusel. Nõnda näiteks on murdeti *minki* 'sinult' andnud *minči* ja sealt edasi *minš*; samuti on 'alaiki > 'alaiči > 'alaiš(i) 'sinul, sinu peal'. Akadi sõnale *ēgir* 'põiki, risti olema', heebrea tüvele *hgr* (mille vokalisatsioon on *a*, *o*) 'vöötama' ning aramea tüvele *hgr* (vokalisatsioon *a*, *u*) vastab põhja-araabia keeles *hğr* (vokalisatsioon *a*, *u*, märk *ğ* tähistab ž -d) 'lülitama, sisse paigutama; välja lülitama, kõrvaldama'. Uus-araabia murretes on *k* muutumine č-ks üsna laialt levinud, eriti Omaanis ja Hadramautis. Süüria ja Nedždi beduiinidel on *q* ja *k* eelneva või järgneva *a*, *ā*, *e* ja *i* assimileerival mõjul afrikaadistunud č-ks või ć-ks, Iraagis isegi ž-ks: *kalām* > *calām* 'kõne', Iraagis *riq* > *rīc*, *rīž* 'sülg'. Afrikaadistumine on võinud toimuda isegi siis, kui *q* või *k* ja asjaomase vokaali vahel on olnud mõni konsonant: *šarq* > *šarć* 'ida', *šidq* > *šidć* > *šuduć* 'tõde'. Nagu ülaltoodud näidetest ilmneb, on araabia murretes ka postvelaarne *q* võinud afrikaadistuda.

Amhaari keeles on niihästi *g* > ž kui ka *k* > ć ja *q* > ć', kui nad on olnud *a*, *ā*, *ē* ja *ī* ees: *kehela* > *čāla* 'võima', *menqe* > *menč'e* 'allikas'. Afrikaadistumise eelkäijaks oletatakse ikkagi palataliseeritud klusiili.

Palataalvelaarse sulghääliku arenemist afrikaadiks tunnevad ka uus-arama murded. Antilibanonil räägitavas Maluula murdes on *k* > *k'* > ć, näit. *iščah* 'ta leidis' < *aškeh*. Sama häälikumuu- tust esineb ka Urmia murdes, kus tüves *škh* 'leidma' on *šk* > ć: *mācih* 'leides'³².

Semi keeli kõneldakse Aasias ja Aafrikas. Aafrika pinnal on velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumine mitmes kohas õigegi levinud. Palataliseeritud *k'* muutumine afrikaadiks ja afrikaadist edasi sisihäälikuks on muide üsna tavaliseks nähtuseks bantu keeltes. Uhisbantu palataliseeritud *k'* esineb järgmistes tänapäevastes keeltes afrikaadina, nagu osutavad vastavad näited: girjama *tsanganya* 'ühendama, liitma', pokomo *dsanganya* id., kamba *tsanganya* id. < **k'anga*; girjama *tsano* 'viis', pokomo *dsano* id., digo *tzano* id., njika *dzano* id. < **k'ano*; pokomo *dseka* 'naerma', digo *tzeka* id., njika *tseka* id., sotho *tseka* id. < **(ig)kēka*; digo *dzoma* 'sisse panema', njika *tsomeka* id., pokomo *tsowa* id. < **k'ōma*; kamba *tsonotja* 'häbi', bangui *ntsoni* id.,

³² C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen I, Berlin 1908, lk. 206 jj.; G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen, München 1928, lk. 80, 90, 113, 135 ja 157; A. Martinet, La palatalisation «spontanée» de *G* en arabe. — Bulletin de la Société de Linguistique de Paris LIV, Paris 1959, lk. 90 jj.

teke-tio *ntsoene* id. < **k'ôni*; ziba *itsuba* 'kruus' < **nk'opa*; ndonga *ontsua* 'ohvriloom; saagiloom (bête de proie)', fani *ndzu* id. < **nk'obi*; girjama *tsuka* 'puhastama', tete *tsuka* id. < **k'oeka*. Mõnes bantu keeles on afrikaadistunud ka palataliseerimata *k*: thonga *ntšika* 'saba', venda *mutšila* id., digo *mutšura* id., njika *mucira* id., tete *mcira* id., tonga *mučila* id. < **mok'eda*. Viimasel juhul on keeliti erisugune afrikaat, kas *c* või *č*. Muudestki bantu keeltest on selle kohta näiteid, et omaaegse ühisbantu *k'* või *k* tänapäevaseks vasteks on *č*: teke-fumu *nčwi* 'mürk' < **nk'ue*.

Bantu keeltes võib olla arenenud erisuguseks afrikaadiks ka heliline palataliseeritud sulghäälik *g*: venda *tšedza* 'selge olema' < **geda*; dzalamo, suäheeli, digo, pokomo, sena, tete *dzua* 'päike', kamba *tsyua* id. < **de-gûba*; sotho, tlapi *tsela* 'tee', pedi *tz'ela* id. < **ngeda*; sotho, tlapi *motse* 'küla', pedi *motz'e* id. < **monge*; girjama *indzi* 'kärbes', moši *adzu* id. < **ngi* jne.

Bantu keeltes pole mitte üksnes palataliseeritud *g* muutunud afrikaadiks, vaid keeliti on afrikaadistunud ka algne palataliseerimata *g*: venda *dzina* 'nimi' < **de-g'wina*; dzalamo *dzino* 'hammas' < **de-g'wînô*; venda *tšanda* 'pihk, peopesa' < **g'wanga*; digo, tete *dzuru* 'taevas', njika, sena, girjama *dzulu* id., *pokomo dsuu* id. < **g'wodo*. Bantu keeltest võiks tuua ohtrasti veel muidki siia kuuluvaid näiteid. Omal ajal on neis keeltes afrikaat olnud veelgi üldisem, sest paljudes keeltes on ta arenenud edasi kas sisihäälikuks või *h*-ks või mõneks teisekski kaashäälikuks.³³

Niipalju kui on olnud võimalik kätte saada andmeid muudest Aafrika keeltest, on neiski näiteid sellest, kuidas palataalvelaarne sulghäälik *k* on afrikaadistunud. Sudaani vabariigis El-Fašeri aladel ja ka Tšaadis kõneldakse dar-fori keelkonda kuuluvaid keeli. Üks selle keelkonna keel on *kongara* ehk *kondžara*. Nimeerisugune foneetiline pale kajastab ehk just afrikaadistumist.³⁴

Mõnedes teistes keeltes on aga ilmseid afrikaadistumise juhtumeid. Niiluse ehk nilootiliste keelte põhjarühmas on keeli, kus *ki* > *či*. Nõnda näiteks on dinka keeltes prefiks *k'i-* ja meeka keeles *k-*. Selle prefiksi vasteks on anjuaki *tše-* ja nuveri *či-*. Sama keelkonna lõunarühmas kohtab afrikaadistumist bari keeles. Selles keeles on näiteks murdeti mitmuse kolmanda isiku asesõna kas *k'e* või *če*.³⁵

Kruu ehk eburno-libeeria ehk eburno-dahomee keelkonna asanti keelele on kõnesolev afrikaadistumine samuti omane. Keelt ennast kutsutakse ka *k'i*, *ok'i* ehk *ti* ja *oči*, *či* keeleks.³⁶

³³ L. Homburger, Étude sur la phonétique historique du bantou, Paris 1914, tabelid 13—22, 33—42, 49—50, 53—54, 57—58; M. Grammont, Traité de Phonétique, Paris 1933, lk. 213.

³⁴ A. Meillet-M. Cohen, Les langues du monde, Nouvelle édition. Paris 1952, lk. 757.

³⁵ *Op. cit.*, lk. 761 ja 767.

³⁶ *Op. cit.*, lk. 821.

Velaarpalataalse klusiili *k* muutumine *č*-ks-ei ole võõras türgi-tatari keeltele, kuigi see häälikumuutus on haruldane selles keelkonnas. Vokaali *i* ees on *k* ulatuslikult palataliseerunud (türgi, aserbaidžaaani keeles) *k'*-ks või palatalisatsioon on olnud veelgi tugevam, nõnda et *k* > *t* samades keeltes: *k'im, tim* 'kes' < *kim*. Ida-türgi murdeis on aga *k* > *č*: *čim* 'kes'³⁷.

Afrikaadistumist kohtab teisteski altai keelkonna allkeelkondades. Tunguusi-mandžu keelte lõunarühma kuuluvast ultši (oltši) murdes on algsete konsonantide *r, l* ja *n* järel *č* seal, kus teistes sama keelkonna keeltes on *k*, näit. *uče* 'uks', kuid evengi *urke*, eveni (lamuudi) *urke*, solooni *ürke, ükke*, negidali *ujke, utke, uske*, orotši *ukke*, udehe *uke*, oroki *ute*, nanai (goldi) *ujke; silču* 'pesema', kuid nanai *selko-*; *puča* 'aas, ling', nanai *pojka; tuči* 'regi', nanai *toki* jne. Afrikaadistumist võib mõnel määral esineda ka mandžu keeles.³⁸

Korea keele mõnedes lõunamurretes on palataliseeritud *k'h* ja *k'* arenenud afrikaatideks *čh* ja *č*, mille allofoonideks võivad olla ka helilised vasted. Korea kirjakeele sõnadele *k'il* 'tee', *čig'en* 'piir' vastavad neis murretes *čil* ja *čidžen*. Ka üldtuntud korea perekonnanimi *Kim* on seega *Čim*.³⁹

Tiibeti-birma keeltest võib kõigepealt mainida seda, et tiibeti keele murdeis on häälikuteühendid *kya, khya* ja *gya* muutunud ühenditeks *ca, cha* ja *za*. Tiibeti kirjakeele asjaomaseid klusiile märkivaid kirjatähti hääldavad afrikaatideks ka Mongoolia lamaistid, kellel tiibeti keel on rituaalseks keeleks.⁴⁰

Birma keeles on palataalsed sulghäälikud üldse hävinud. Need on muutunud alguses afrikaatideks *č, č* ja *ž* ja hiljem afrikaatideks *c, č, z*. Arengu lõpptulemuseks on sisihäälikud *s, ś* ja *z*⁴¹.

Samasse keelkonda kuuluva kareeni keele mopua murdes on *či, ši* 'kaks'. Teistes murretes esineb aga sulghäälik, näit. sga *k'i, bue ki* ja brä *gi*. Mjao-tseu keeles on *čo*² (arv osutab siinkohal ning hiljemgi intonatsioon) 'tiiger', *čiu, ču* 'kuus', *čwa*³ 'hiir', millele birma keeles vastavad *kya, k'rok* ja *krwak*⁴².

Hiina keeles võib vana-hiina *k* tänapäevaseks vasteks olla *tč* (hiina ladina tähestikuga kirjas on selle hääliku märgiks *j*). Vana-hiina *ken*³, kesk-hiina *kien*³ on uus-hiina keeles *tčien*³

³⁷ М. Ряснен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва 1955, lk. 132.

³⁸ Вt. В. И. Цинциус, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, Ленинград 1949, lk. 230 jj.; Т. И. Петрова, Ульчский диалект найского языка, Москва—Ленинград 1936, lk. 21 jj.

³⁹ G. J. Ramstedt, A. Korean Grammar. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXII, Helsinki 1939, lk. 10 jj. = Г. Рамстедт, Грамматика корейского языка, Москва 1951, lk. 28; Ю. Н. Мазур, Корейский язык, Москва 1960, lk. 12.

⁴⁰ Jäschke, Tibetan Grammar. Addenda by A. H. Francke. Assisted by W. Simon, Berlin—Leipzig 1929, lk. 7, 107.

⁴¹ A. Meillet—M. Cohen, Les langues du monde, lk. 549.

⁴² Op. cit., lk. 561, 564.

'nägeme'. Hiina erinevais murdeis esineb erisuguseid afrikaadistumise juhte. Pekingi ja Hiina lääneosade häälduses pole sõna alguses *i* ees *k*, vaid on *ts* jne. *Peking* ise võib murdeti olla *be-tɕ'ing*, *pei't'ing*, *pei'čing* jne.⁴³

Kaukaasia on maa-ala, kus kõneldakse väga paljusid keeli, millest enamik on pisikeeled. Siingi kohtab velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumist. Dagestani keeltest on laki keeles afrikaat teiste sugulaskeelte erisuguste sulghäälikute asemel: laki *ччан* 'armastama', avaari *бакътине*, lesgi, aguuli *киан*, tabassaraani *ккун*, tsahhuuri *ыкканас* jne. Laki keeles võib lateraalne larüngaalne sulghäälik olla afrikaadistunud.⁴⁴ Afrikaadistumist on nenditud teistestki dagestani keeltest. Avaari keeles on 'kaks' *k'igo*, karatai *keda*, tindi *k'eda*, laki *k'ia* jne., ent andi keeles on *ç'ègu* ja tšamalaali keeles *eç'ida*.⁴⁵

Velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumist võib nentida isegi meie keeltest tüpoloogiliselt vägagi erinevais keeltes. On osutatud, et Ameerika mandril kõneldavate popoloki ja mišteki keelte ühises aluskeeles on **yk* arenenud č-ks.⁴⁶ Dakota keeles on *i* ees *k* muutunud č-ks: *m-a-ka'ga* 'teeb mind' ja *m-i'-čaga* 'teeb mulle'; *nāke' čī* 'kes oled' < **nākai čī*, vrd. *kī* 'määrav artikkel'.⁴⁷

Esitatud on ohtrasti juhtumeid, kus velaarpalataalne sulghäälik on muutunud afrikaatideks č, c, ž ja z või nende lähedas-teks häälikuteks.⁴⁸ Igasuguste teiste afrikaatide teke on jäetud käesolevast käsitlusest kõrvale. Afrikaatide č, c või nende heliliste vastete arenemine velaarpalataalsest sulghäälikust on väga ulatuslik nähtus. Ülaltoodud näitestikus pole muidugi suudetud haarata kõiki keeli, kus seda huvitavat foneetilist nähtust võib kohata. Käsitletud afrikaadistumine on üldkeeleline nähtus, mis on sooritud eri kohtades ning eri aegadel.⁴⁹ See afrikaadistumine on

⁴³ A. Meillet — M. Cohen, *op. cit.*, lk. 592 jj.; Н. И. Конрад, О китайском языке. — Вопросы языкознания 1952, lk. 57 jj.; prof. VI. Skalička suulised andmed.

⁴⁴ Э. А. Бокарев, Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка. — Вопросы языкознания 1958, lk. 9.

⁴⁵ A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig 1928, lk. 359 jj.

⁴⁶ Vt. muide R. E. Longacre, Amplification of Gudschinsky's Proto-Popolocan-Mixtecan. — International Journal of American Linguistics XXVIII, 1962, lk. 229.

⁴⁷ N. M. Holmer, Amerindian Structure Types. — Språkliga Bidrag 6, Lund 1956, lk. 16; *idem*, Chapters of Comparative Amerindian IV. — Språkliga Bidrag 18, Lund 1963, lk. 17.

⁴⁸ Vt. ka A. Martinet, Éléments de linguistique générale², Paris 1961, lk. 111.

⁴⁹ A. Martinet on oma kirjutises «La palatalisation «spontanée» de *ç* en arabe» näidanud araabia keele andmetel, kuidas *g* > ž ja *k* > č pole mingisugune spontaanselt toimunud foneetiline nähtus, vaid kõigiti seletatav häälikumuutus, mis on tekkinud artikulatsioonikoha nihkumisest velaarset võõtmest palataalsesse. — Bulletin de la Société Linguistique de Paris LIV, Paris 1959, lk. 90 jj.

assimilatsiooninähtus, üks hääldamistegevuse lihtsustumise nähtusi, mille ajendajaks on enamasti olnud väga palataalsed naaberhäälikud *i* ja *j*. Mõni teinegi palataalne vokaal peale *i* on võinud afrikaadi tekkimisel oluliseks teguriks olla. Afrikaadistumine on toimunud muudelgi põhjustel, sest foneetilised tendentsid on eri keeltes erisugused ning eri aegadelgi erisugused. Velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumise kaudu on eri keeltesse tekkinud uusi foneeme ning keelte kogu fonoloogiline süsteem on võinud muududa. Mis puutub vadja keelesse, siis on sellegi fonoloogiline süsteem $k > \check{c}$ tõttu saanud uue ilme ning uusi tendentsse. Toodud näited on osutanud, et afrikaadistumine võib olla territoriaalne, nagu kašuubi, poola ja alam-saksa alal, inglise ja friisi alal või bantu keelte alal jne. Niisugusel juhul on häälikumuutus haaranud mitu keelt samaaegselt või enam-vähem samaaegselt. Ühest keskusest on siis häälikumuutus kandunud kas lähedastele sugulaskeeltele või ka eri keelerühmadesse kuuluvatele keeltele. On toodud näiteid sellest, kuidas kõnesolev häälikumuutus on toimunud väga piiratud alal või on haaranud suuri maa-alasid.

Vadja keelele tagasi tulles öeldagu kokku võttes, et afrikaadistumine $k > \check{c}$ on sedavõrd tavaline assimilatsiooninähtus, et tõepoolest polegi tarvis oletada selle laenumist vadja keelde komplitseeritud kakskeelsusseikade kaudu. Nagu on nähtunud eeltoodust, pole midagi imestamapanevat, et vaid ühes läänemere keeles on olemas käsitletud afrikaadistumine. Midagi erakordset pole selleski, et $k > \check{c}$ pole toimunud vadja keele kõigis murretes. Vadja keeles on vaid sooritud üks üldkeelelisi assimilatsiooninähtusi $k > k' > t >$ afrikaat.

Ülalesitatu on sissejuhatavaks osaks allakirjutanu kavatsetavale katselifoneetilisele tööle, mis on just $k > \check{c}$ või $k > c$ artikulaatorne taust.

ПЕРЕХОД ВЕЛЯРНО-ПАЛАТАЛЬНОГО ВЗРЫВНОГО СОГЛАСНОГО *k* В АФФРИКАТУ \check{c}

П. Аристэ

Резюме

В водском языке, одном из прибалтийско-финских языков, велярно-палатальный взрывный *k* перешел в \check{c} перед гласными переднего ряда. Финский лингвист Л. Пости пришел к выводу, что аффрикатизация водского взрывного *k* возникла под влиянием русской фонологии, так как в древнерусском языке *k* не могло выступать перед *e* и *i*. Перед гласными переднего ряда смягченные взрывные перешли в аффрикаты еще в праславянском языке.

Автор настоящей статьи показывает, что в древневодском языке влияние русского языка не было столь сильным, чтобы фонология водского языка могла измениться коренным образом: Аффрикатизация — явление исконно водское. В статье приводятся данные о том, что переход $k > \check{c}$ и $g > \check{z}$ свойственен многим языкам.

Аффрикатизация веларно-палатального взрывного согласного наблюдается, кроме праславянского языка, также в кашубском языке, в польских и полабских говорах. В латышском языке два слоя аффрикатизации. Она свойственна многим германским (английскому, фризскому, ниже-немецкому, норвежскому, шведскому) и всем романским языкам, кроме сардинского и далмацкого. Она имела место еще в диалектах живой народной латыни. Переход взрывного k в аффрикату известен, кроме того, некоторым новогреческим диалектам, тохарским языкам, санскриту и многим другим индо-иранским языкам. В индо-европейских языках аффрикатизация может быть очень древним, а также очень поздним явлением.

Аффрикатизация зарегистрирована и в некоторых тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках. Она наблюдается и в разных языках Дальнего Востока, как напр., корейском, китайском, тибетском, бирманском и др. Это явление широко распространено в языках банту и в некоторых других языках Африки. Аффрикатизация зарегистрирована также в языках коренных жителей Америки.

Переход $k > \check{c}$ произошел через k' и t' , как показывают данные разных языков. Фонетическое и фонологическое изменение $k > k' > t' > \check{c}$ произошло и в водском языке. Аффрикатизация взрывного согласного обыкновенно бывает только в тех языках, в которых раньше не имелось соответствующей аффрикаты.

ZUR AFFRIKATISATION DES VELAR-PALATALEN VERSCHLUßLAUTES

P. Ariste

Zusammenfassung

Im Wotischen, in einer der ostseefinnischen Sprachen, ist der velar-palatale Verschußlaut k vor vorderen Vokalen zu c geworden. Der finnische Forscher Professor. L. Posti hat neulich in einem Aufsatz die Meinung geäußert, daß dieser Lautwandel des Wotischen unter dem Einfluß der russischen Phonologie sich vollzogen habe. Im Altrussischen konnte k vor e und i nicht vor-

kommen, weil die palatalisierten Verschußlaute *k* und *g* schon im Urslawischen sich zu Affrikaten entwickelt hatten.

Der Verfasser des vorliegenden Aufsatzes ist aber der Meinung, daß die Affrikatisation im Wotischen selbständig entstanden ist. Der Einfluß der russischen Phonologie war im Altwotischen sehr gering. Im Aufsatz wird weiter gezeigt, daß der Lautwandel $k > \check{c}$ und $g > \check{z}$ in sehr verschiedenen Sprachen vorkommen kann.

Die Affrikatisation des velar-palatalen Verschußlautes ist außer im Urslawischen auch in einigen späteren slawischen Sprachen als eine neuere Erscheinung bekannt. Sie kommt in der kaschubischen Sprache und in einigen polnischen und polabischen Mundarten vor. Im Lettischen gibt es zwei Schichtungen der Affrikatisation. Die Affrikatisation kennen auch mehrere germanische (Englisch, Friesisch, Niederdeutsch, Norwegisch, Schwedisch) und alle romanischen Sprachen außer Sardinisch und Dalmatisch. Die Affrikatisation hat schon in Dialekten des Vulgarlateins stattgefunden. Den Lautwandel $k > \check{c}$ kennen auch einige neugriechische Mundarten, Tocharisch, Sanskrit und verschiedene andere indo-iranische Sprachen. Die Affrikatisation der indo-europäischen Verschußlaute ist in einigen Sprachen sehr alt, in anderen Sprachen dagegen sehr jung. Die Affrikatisation der velar-palatalen Verschußlaute ist außerdem in einigen türkischen, mongolischen und mandschu-tungusischen Sprachen registriert. Sie ist ebenso in verschiedenen Sprachen des Fernen Ostens allgemein, wie z. B. im Koreanischen, Chinesischen, Tibetischen, Birmanischen usw. Dieser Lautwandel ist auch in den Bantusprachen und in einigen anderen Sprachen Afrikas weitverbreitet und sogar den Sprachen Ureinwohner Amerikas eigen.

Die Affrikatisation $k > \check{c}$ hat sich über das palatale *k'* und *t'*, wie es mehrere Sprachen deutlich zeigen, vollzogen. Auch im Wotischen ist der phonetische und phonologische Wandel gewesen: $k > k' > t' > \check{c}$. Die Affrikatisation der Verschußlaute kommt gewöhnlich nur in solchen Sprachen vor, die früher keine entsprechenden Affrikaten hatten.

KREUTZWALDI KODUMURDE SÖNU «KALEVIPOJAS»

J. Peebo

Eesti keele kateeder

«Kalevipoja» keelest on möödunud saja aasta jooksul palju kirjutatud ja kõneldud. Enamasti on nende sõnavõtude eesmärgiks olnud Kreutzwaldi keelepruugi karm arvustamine ja nõuded «Kalevipoja» põhjalikuks parandamiseks. On leitud, et Kreutzwald tundis väga pealiskaudselt eesti rahvalaulude keele morfoloogiat, ja osutatud vigadele, mis selle tõttu eepose keeles esinevad. Niisugustest kirjutustest väärivad märkimist K. Leetbergi «Kui pikalt on Kalevipoeg rahva luuletus», ilmunud Peterburis 1911. aastal, J. Aaviku «Eesti rahvusliku suurteose keel» (Tartu 1914), Kreutzwald-Aaviku «Parandatud Kalevipoeg I» (Tartu 1916), J. V. Veski «Kalevipoja parandamiseastmed» («Eesti Kirjandus» 1918 nr-d 1—2, 7, 8—9, 10) ja J. Aaviku «Kuidas suhtuda «Kalevipojale»» (Tallinn—Tartu 1933). On osutatud ka sellele, et eepose paljudel eksimistel keele ajaloolise kujunemise vastu on alus juba rahvalaules eneses, sest rahvalaulikud ei kasutanud õigesti arhailiseks muutunud vormielemente (J. Peegel, «Mõnede «Kalevipojas» esinevate morfoloogiliste nähtuste ning vormide taustast» kogumikus ««Kalevipoja» küsimusi», TRÜ Toimetised, vihik 53, Tartu 1957, lk. 145). Kõigis neis kirjutistes on tegeldud peamiselt morfoloogiaprobleemidega eepose keeles, kusjuures mõningal määral on puudutatud ka süntaksi valdkonda kuuluvaid küsimusi. «Kalevipoja» sõnavara kohta aga on tänaseni vähe sõna võetud. Mõnel määral on sõnavara vaadelnud J. V. Veski ja J. Aavik oma eespool märgitud artiklites, kuid nad piirduvad mõnede derivatsiooniprobleemidega, osutamisega Kreutzwaldi eksikäikudele uute sõnade tuletamisel. J. V. Veski toob näiteid ka mõnedest juhtumitest, kus Kreutzwald on sõnu tähenduslikult võõriti kasutanud.

«Kalevipoja» lingvistilisel käsitlemisel ei ole käesoleva ajani selgitada püütud, niisugustest allikatest ammutas Kreutzwald selle suurteose sõnavara, kuigi on teada, et eesti varasem kirja-keel oli sõnavaralt võrdlemisi vaene ega suutnud nii ulatusliku

ja mitmekülgse teose jaoks küllaldaselt hulgal leksikaalset materjali pakkuda. Seega on «Kalevipoja» sõnavara päritolu uurimine küllaltki oluline lõik eesti kirjakeele ajaloo valgustamisel. On ju üldiselt teada, et Kreutzwald on eesti kirjakeele leksika üks suuremaid rikastajaid, kuid vajab lähemat selgitamist, missugused on sõnad, mida Kreutzwald kasutas kirjakeeles esimesena, ja misugustest allikatest on need sõnad pärit.

Käesolevas artiklis on püütud analüüsida, missugune osa «Kalevipoja» kaudu eesti kirjakeelde toodud uutest sõnadest on pärit Kreutzwaldi kodumurdest. Kreutzwald on sündinud Kadrina kihelkonnas. Tema lapsepõlv möödus Rakvere kihelkonnas. Mõlemad mainitud kihelkonnad kuuluvad piirialale kirde-eesti rannikumurde ja põhja-eesti murdeala idapoolse osa vahel. Seepärast on Kreutzwaldi kodumurde mõistesse haaratud mitte ainult nimetatud kaks, vaid ka neid übritsevate kihelkondade murrakud: kõik kirde-eesti rannikumurde murrakud ja põhja-eesti murde kõige idapoolsem rühm, nimelt Haljala, Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi, Vaivara, Kadrina, Rakvere, Viru-Jaagupi, Iisaku, Ambla ja Väike-Maarja murrak. Sõnade päritolu selgitamisel on aluseks võetud ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleanalüüsi sektori kartoteekides säilitatavad materjalid. Kõigi esitatavate sõnade puhul ei või alati täie kindlusega väita, et «Kalevipoeg» on esimene kirjalik mälestusmärk, milles antud sõna esineb, sest kogu varasema kirjakeele sõnavara ei ole sedeldatud. Esitatavaid sõnu on võrreldud Hupeli sõnaraamatuga ja Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri eesti kirjakeele sõnaraamatu materjalidega. Kuigi nendes sõnakogudes on registreeritud põhiline osa eesti varasema kirjakeele sõnavarast, võib leida üksikuid sõnu, mis nendes allikates puuduvad. Niisugusel juhul võis siia sattuda sõna, mis eesti kirjakeeles juba enne rahvaeepose ilmumist oli esinenud.

Esitatavate seas on peale murdelise päritoluga tüvede rohkesti tuletisi varasemas kirjakeeles juba esinenud tüvedest. Osa niisugustest sõnadest on tuletusviisi poolest väga erinevad rahvuskeele sõnadest, teine osa on tuletatud kõige laiemalt levinud sufiksitega täiesti vastavalt tänapäeva kirjakeele nõuetele. Viimaste kohta ei või väita, et Kreutzwald neid «Kalevipojas» kasutas just murde mõjul. Niisama hästi võis eepose looja selliseid sõnu ise tuletada ning nende puudumine varasemas kirjakeeles on juhusliku iseloomuga. Niisugused on esmajoones mitmed *us*-liitelised deverbalsed noomenid (näit. *kiljatus*, *nõrgendus*, *sobitus*).

«Kalevipojas» esinevate liitsõnade ja nende analüüsi kohta tuleb eelnevalt märkida, et artiklis on tähelepanu pööratud ainult niisugustele liitsõnadele ja sõnaühenditele, mis foneetiliselt erinevad kirjakeeles kujunenud vormist või on eeposes kasutatud ülekantud, pilllikus tähenduses. Ülejäänud liitsõnad on kõrvale jäetud seetõttu, et suurema osa tänapäeval liitsõnana kasutata-

vaid sõnaühendeid on Kreutzwald lahku kirjutanud. Kokku- ja lahkukirjutamise probleemil aga ei ole käesoleva artikli seisukohalt erilist tähtsust.

Peale sõnade murdelise levikuala on artiklis märgitud samade sõnade esinemine Kreutzwaldi teistes teostes (nende teoste puhul, mille sõnavara on registreeritud eesti keele kateedri sedelkogus). «Kalevipojast» on vastavad värsid esitatud ainult sel juhul, kui märksõna tähendus ei ole täiesti kindel või kui ta foneetiliselt erineb eeposes kasutatud sõnast. Kui vaadeldav sõna on esinenud ka varasemas kirjakeeles, kuid mitte samas tähenduses, siis on ka varem esinenud sõna märgitud. Murdesõna tähendus on eraldi märgitud ainult sel juhul, kui see ei lange täpselt kokku märksõna tähendusega.

aar ~ *haar* 'haru'; VI, 887, 889; «Painutati kena parve / Kahel aarul üle mere. / Üks viis saarelt Viru randa, / Teine aaru Soome randa, /»; esineb Rid, Ris, Amb, VMr, Kad, Rak, VJg, Sim, Jõe, Kuu, VNg, Lüg, Jõh, Vai, Iis, Trm ja Plt murrakus.

aaruma 'riisuma, rehitsema'; VIII, 53; «Korjan kasteheinakesest, / Hädaliku kõrrekestest, / Aarun kokku haganikust, /»; murdekogu osutab sõna esinemisele Lüg murrakus.

elpima 'maha lööma' /W/; XX, 206; «Esimesed elpitakse, / Tagumised tapetakse, /»; esineb tähenduses 'peksma' JMd, Koe ja VJg murrakus.

jalarada 'jalgrada'; XVIII, 85; «Kas ehk kuskilt käidavada / Jalarada leidanessa? /»; niisugusel kujul on sõna märgitud Lüg murrakus, mujal esineb *jalgrada*.

jube 'kentsakas, veider'; IX, 776; «Mis mull' vasta vankunessa / Jubedasta juhtumista? / Vankus vasta vana vares, /»; esineb selles tähenduses Lüg murrakus. Sama sõna on üldiselt tuntud tähenduses 'õudne, kohutav'.

jume: *jumeda* 'kahvatu' /W/, 'jumekas, ilmekas' (Tead. Kp.); Si, 179; «Misga tema tegusida, / Jumedaida juhatusid, / Ilmas imund imedusi, / Tugevaida toimetusi, /»; Kuu ja Kse murrakus esineb sõna *jume*: *jumeja* tähenduses 'jumekas', Vai murrakus tähendab sama sõna 'kahvatu'.

kabu 'kohihärg' (Tead. Kp.); XV, 210; «Koristasin veike koorma, / Kirstust kümne hobu võrra, / Kahekümne kabu osa; / Võtsin koorma vanavara, / Kue vaka võrra kulda. /»; esineb selles tähenduses Nis, HJn, Amb, Kad, VJg, Jõe, Kuu, VNg, Lüg, Plt ja SJn murrakus. Tähenduses «lojus» on sama sõna märgitud Ris, Hag, Juu ja Jür murrakus. Sõimusõnana on *kabu* registreeritud VJg murrakus.

kallaspapp; IX, 200; «Kallaspapid kuulutavad, / Kuda Kõrgel saarel laevad, / Tütarsaarel teised laevad, /»; VNg ja Lüg murrakus esineb see sõna tähenduses 'mees, kes kaldalt juhib nooda sisselaskmist'.

- kiireline* 'kiire, äkiline'; XIII, 906; esineb Hlj murrakus.
- kiirutlema* 'kiirustama'; VII, 72; «Vette pinnal mängis möla / Sõudja sunnil kiirutelles, /»; *kiirutama* esineb VNg murrakus.
- kiiljatus*; III, 316; «Kisenduse kiljatused, / Hädas appi hüüdemi- sed /»; esineb Mar, Tor, Koe, VJg, Kuu, Vai, Iis, Trm, Plt ja Krl murrakus. Hupel on märkinud sõna *killatama* plotz- lich schreien (kinder).
- kirjuv* 'kirju'; I, 614; «Too mulle kirjuvad käiksed / Neiu kõrge rinna katteks; /»; sõna *kirruva* on märgitud Vai murrakus.
- kolju* 'pärakorvik' (Tead. Kp.); I, 812; «Saani aisad akenae, / Saani küllid künniksele, / Saani kolju vasta koitul! /»; esineb tähenduses 'saani esiosa' Vig, Kse, Var, Tõs, Aud, Tor, Hää, Juu, tähenduses 'saani seljatugi' HJn, JMd, Mar, Kad ning täpsemalt märkimata saani osa tähenduses VNg murrakus. Hupel märgib oma sõnaraamatus selle sõna järgmiselt: *koljo* od. *saddula koljo* Vorder- od. Hintertheil des Sattels d.
- kopsitama* 'kopsima'; XII, 563; «Kuhu vopsud kopsitati, / vasaraga vautati. /»; esineb VJg murrakus.
- kordamiste* 'kordamisi'; XVII, 356; esineb järgmiselt: Kuu, Vai *kerpamiste*; VNg *korvamiste*; Lüg *kertamiste* Teistes mur- rakutes esineb *kordamisi*, samuti varasemas kirjakeeles (Hupel: *kordamissi*).
- kudruskael* 'neiu'; VII, 677; «Talus neli noorta neidu, / Neli kena kudruskaela. /»; esineb tähenduses 'kirju kaelaga kana' Kse, Tõs, Tor, Koe, Plt ja KJn murrakus ning tähenduses 'noor naine' VJg ja Kuu murrakus. Hupeli sõnaraamat esitab sõna *kudrus* kleine Koralle oder Krelle.
- kõlgastik*; VIII, 54; «Aarun kokku haganikust, / Kõlastiku pühk- metesta. /»; esineb JMd, VJg ja Trm murrakus. Hupeli sõnaraamatus leidub sõna *kõlka* Rauchfutter.
- leekuningana* 'perenaine'; III, 56; «Nii on sõlgirinna seadus, / Leekuningana kohus. /»; sõna on esinenud PJg ja VJg murrakus. On täiesti võimalik, et sõna on Kreutzwaldi tuletis.
- leikuväli* 'lõikusväli'; XVII, 205; «Nii kui roogu rabadessa, / Kõr- rekesi leiku väljal. /»; esineb VJg murrakus.
- leivastama* 'sööma'; XII, 374; «Kui sai õhtut leivastanud, / Kur- nand keha karastanud, /»; esineb VNg murrakus.
- libas* 'libamisi'; XIX, 577; «Lenda, tütar, lõune alla, / Liuge libas lääne poole, /»; esineb Mär, Lüg ja Iis murrakus.
- liigamiste* 'liiasti, liialt'; VI, 564; «Liiku*joodi liigamiste, / Humal uhke valgus pähä, / võttis meele meeste päästa, /»; VNg murrakus on märgitud sõna *liigamiste*, mille täpsemat tähendust ei ole antud, kuid nagu lisatud näitelause *älä liigamiste kisenä* osutab, esineb see samas tähenduses.

- liiskuma* 'liisku heitma'; VII, 797; Sõna on kirja pandud VNg kihelkonnast koos näitega *nekruttiv üskuwad*.
- lisadus* 'lisa'; XIII, 70; «Võttis keha karastuseks / Leivakotist lisadusta, /»; esineb VJg ja VNg murrakus.
- liugema* 'liuglema'; X, 678; esineb niisugusel kujul VNg murrakus. Hupeli sõnaraamatus on märgitud selle sõna üldisemalt tuntud kujud *liugoma* ja *liuglema*.
- muudendama* 'muutma, moonutama'; XIII, 591; «Püüdis healta petelikult / Madalamaks muudendada, / Peenemaksa paenutada, /»; esineb Vai murrakus.
- muudendus* 'moonudus'; VIII, 8; esineb Vai murrakus. Vt. ka eelm. sõna.
- mõistesõna* 'mõistusõna'; VII, 285; üldiselt esineb murdes kujud *mõistusõna* / (Jäm, Khk, Mar, Var, Tõs, Tor, Koe, Hlj, Iis, Kod, KJn, Krk, Plv, Har ja Rõu murrakus, ainult Lügänuse murrakus on märgitud *meiste sena*. Hupeli sõnaraamat esitab ühendi *moisto kõnne*.
- mõtekäik*; XIII, 758; esineb VJg murrakus.
- nukrastama* 'kurvaks, nukraks tegema'; VII, 288; «Kurvastasid Kalevida, / Nukrastasid noorta meesta. /»; niisugune sõna on kirja pandud Vai murrakus, kusjuures tähendust ei ole märgitud. Seetõttu ei saa selle sõna murdepäritolus kindel olla.
- nõrgendus*; XIV, 654; «Et kui Sarvik võimu võtab, / Nõrgendusta kohe neelab. /»; esineb Jäm ja Vai murrakus, viimases on lisatud märkus *hrov*. Hupel on sellele lähedase sõna esitanud hoopis teises tähenduses: *nõrkastus* Ohnmacht r.
- pakkima* 'sundima'; XI, 911; esineb selles tähenduses Khk, Mär, Tõs, Juu, Koe, Kuu, VNg, Iis, Trm, Kod, KJn ja San murrakus.
- pilkus* 'pilge'; XX, 787; «Kalevide kange poega / Pilkusela paeatama: /»; on märgitud Lüg murrakus koos näitega *tine, sie juo pilkusse senä* (kui öeldakse inimese kohta). Kreutzwald on sama sõna kasutanud Sip. II, 3k.
- purjest* 'purjusolekust, pohmelusest'; VII, 142; «Vinged mere tuulekesed / Peatsid päada liigu purjest, / Humala viha hullusest; /»; sõna *purjes* esineb Mär, HJn, Koe, Lüg, Iis, Trm, Kod ja Plt murrakus. Hupel märgib sõnaühendi *purjus ollema*.
- raatmaa* 'teedetä maakoht, kus enne mets on olnud' /W/; 'raismik, kust mets on raadetud' (Tead. Kp.); III, 68; «Raatmaal rohkest rebasida, / Jäätmaal palju jänesida. /»; esineb tähenduses 'endine põllumaa, ilma heinata jäätmaa' Mih, Kad ja Kuu murrakus. Kreutzwald on sama kasutanud veel MM, V, 160, 2k.
- ridamiste* 'ridamisi'; VIII, 270; esineb murdes järgmiselt: Trm *ridamiste*; Jäm, Khk, VII, Mar, Mär, Kse, Khn, Aud, Ris,

- Juu, JMd, Iis, KJn, Hls, Kod, Ote *ridamisi*. Viimane on registreeritud ka Hupeli sõnaraamatus (*riddamissi*).
- rohkendlema* 'lisama'; XVII, 694; «Mis see rammu rohkendelleb, / Kangust mehel kasvandelleb. /»; esineb VII, JMd, Kuu, Hlj, Iis ja Trm murrakus.
- räitama* 'hautama, poolpehmeks keetma'; XVII, 345; ««Keedan kehva kõhtudele / Lahja leeme lakekesta, / Paisutellen kapsapäida / Pehmitelles poegadele, / Raitan roaks enesele.» /»; esineb Nis, Kei, Juu, Jür, Jõe, Kad, Kuu ja Lüg murrakus.
- rööv* 'röövimine'; IV, 60; «Et ei enam naiste röövi, / Neitsi vargel võrgutusi / Seie ilma siginekse. /»; esineb Khk ja Lüg murrakus. Hupel on märkinud sõna *rõõwminne*.
- sagama* 'siia-sinna liikuma' (Tead. Kp.); XVIII, 418; «Siisap sammul sagamaie, /»; esineb selles tähenduses Muh, Emm, Rei, Häa, Juu, Koe, Kad, Kuu, Lüg, Vai, Iis, Trm ja Kod murrakus.
- sang* 'suletuks jääv (alumine) toaukse pool' (Tead. Kp. W); XVIII, 642; «Puistab ukse piitadega, / Sangad tükis sagaraga /»; esineb VMr, Kad, Rak, VJg, Sim, Kuu, Hlj, VNg, Lüg, Jõh ja Vai murrakus.
- sobidus* 'sobitus' (Tead. Kp.); XII, 562; murdes esineb *sobittus* VJg, Lüg, Trm ja Iis murrakus ning *sovidus* VNg murrakus.
- sobitus*; III, 199; «Kül sa sala sobitustel / Petis nõude pidamistel /»; esineb VJg, Lüg, Trm ja Iis murrakus. Vt. ka eelm. sõna.
- sused* 'jalgpuid'; IV, 267; «Sõrmed niisi nikutasid, / Jalad suksi tallanesid:»; esineb Kad, VJg, Sim, Kuu, VNg, Lüg, Jõh, Vai, Iis, Trm, Kod ja MMg murrakus.
- sula* 'mahe, sulnis /?/'; I, 169; «Kanast sai S a l m e, sula neitsi, / Tedrest L i n d a, libe neitsi. /»; esineb Kse, Vai ja Kod murrakus samas tähenduses.
- sõnaline* 'sõnakas'; IV, 236; «Laulurikkast linnukesta, / Sõnalista sõstrasilma / Neiukest saaks nähtavale? /»; sõna esineb üldiselt tähenduses 'sõnakuulelik, ustav', kuid VNg murrakus on märgitud kujul *sanalline* koos näitega *sanalline tännittav miest*, kus see nähtavasti kannab «Kalevipojas» kasutatud sõnaga sama tähendust.
- taevaline* 'jumal'; III, 370; «Varjuandejate vägi, / Taevaliste kindel tugi / Peatsid Kalevide lese, / Kulli küüsisst linnuke. /»; esineb Vai murrakus tähenduses 'ingel', KJn murrakus tähenduses 'taevaelanik' ja Kse murrakus hüüdsõnana. Hupeli sõnaraamatus esineb sõnaartikkel *taewane* u. *taewalinne* u. *taewalik* himmlisch r.
- tagurpäri*; XIII, 382; «Tagurpäri taadi toitu, / Vastaoksa eide

- rooga, / Pööraspää piigade pudru, /»; sõna esineb JMd, Rak, Sim, VNg, Lüg, Jõh, Vai, Iis ja Ran murrakus.
- tantsitus* 'tantsitamine'; XIV, 791; «Kui see meri marusunnil, / Tuuletiiva tantsitusel / Laineid tuiskab lendamaie, /»; sõna on kirja pandud JMd murrakust märkusega *juhustlik* ja Kuu murrakust märkusega *vana*.
- tasutama* 'siledaks tegema' (Tead. Kp. W); XIII, 31; «Aasta sõnu asutasin, / Teise taga tasutasin, /»; esineb JMd, Kuu, VNg, Lüg, Jõh ja KJn murrakus.
- tohine* 'kasetohu värvi' (Tead. Kp. komm.); I, 605; «Too mulle tohine särki / Peale se keha kenama; /»; JMd ja VNg murrakus esineb sõna tähenduses 'kasetohust tehtud».
- tondilane*; XIII, 187; «T o h o! tondilaste loiku, / Musta vähi mudalompil! /»; esineb ainult VNg murrakus tähenduses 'must inimene'. «Kalevipojas» kasutatud sõna tähendust ei ole teksti järgi võimalik täpselt kindlaks määrata, kuid nähtavasti ei lange ta kokku VNg murrakus esineva tähendusega.
- tunnismärk* 'tunnus'; V, 585; esineb VII ja Iis murrakus.
- tüvikas* 'tugeva tüvega'; V, 362; «Kalevi poeg astub kopli, / Kisub tüvikama tamme, /»; esineb Khk, Kuu, VNg, Lüg, Vai, Trm ja Hls murrakus.
- vaikunema* 'vaikseks jääma'; XX, 494; «Saatis sõda suikumaie. / Verist tööda vaikunema. /»; Tor, Ris, Koe, Kuu, VNg, Trm ja Kod murrakus esineb *vaiknema*.
- varistama* 'poetama, variseda laskma'; I, 231; «Siis ta kasteta kahistab, / Udu vihmada varistab.» /»; esineb Jäm, Khk, VII, Muh, Amb, JMd, Koe, Kad, Kuu, VNg, Lüg, Jõh, ja Vai murrakus. Hupel on sellele sõnale andnud teise tähenduse: stark schütteln.
- vedusõlm* 'kinnijooksev sõlm'; XII, 80; esineb Jõe, Kuu, VNg, Lüg ja Kod murrakus.
- viibiline* 'viibija, viivitaja'; XIV, 407; «Raudakepi nuhtleb rampa, / Vaskne vitsa viibilista. /»; sõna on kirja pandud VNg kihelkonnas ilma tähendust märkimata, kuid lisatud on näide, mille järgi võib otsustada, et ta esineb seal samas või sellele lähedases tähenduses: *viipilliste tüö on viletsamb*. On võimalik, et selle sõna eespool märgitud tähendus ei ole täpne.
- viirastama* 'väaratama, libisema'; II, 406; «Komistades künka vasta / Väsiind jalga viirastie: /»; esineb tähenduses 'libisema' Lüg murrakus.
- võidulane* 'võitlane, s. o. see, kes alati võidab' (Tead. Kp.); I, 67; sõna esineb kujul *voitulaine* VNg murrakus, on lisatud näide *voitulaiseks sâb tüli jürès*.
- võõrsis* 'võõrsil'; XI, 906; esineb murdes järgmiselt: Lüg, Vai,

JMd, VJg, Sim. VNg, Jöh, Iis, Trm, Kod *võõrsi*, -s, -st; Khk, Kse, Hää, Juu, VJg, Kod, KJn, Plt, Trv *võõrsil*.
äimama 'lööma'; XVIII, 425; «Põgenege, põrgu-koerad! / Enne kui teid äiman korra, /»; esineb VJg, Hlj, VNg, Lüg ja Iis murrakus.

Esitatud sõnadest on mitmeid peetud Kreutzwaldi tuletisteks. Seda arvamust on nähtavasti põhjastanud asjaolu, et siin leidub mõningaid väga omapärase tuletusega sõnu, mis esinevad kitsal murdealal. On näiteks selliseid, mis murdekogu andmete põhjal esinevad ainult ühe kihelkonna murrakus. Harilikult ei piirdu sõna levikuala siiski ühe kihelkonnaga. Murdesõnu ei ole kõigist eesti murrakutest kogutud ühesuguse põhjalikkusega, mistõttu on päris loomulik, et paljud sõnad igast murrakust murdekogus lihtsalt puuduvad. Murdesõna varasema levikuala piire ei ole sellepärast võimalik täpselt kindlaks määrata. Kirde-estli rannikumurde alalt on kõige põhjalikum murdesõnade kogu Lüganuse kihelkonnast. Seetõttu esinebki selle murraku nimetus kõige sagedamini.

«Kalevipojas» kasutatud murdesõnade seas on palju varasemale kirjakeelele tundmatuid Kirde-Eestist pärineva tüvega sõnu. Sellistest võiks esile tõsta järgmisi: *aar ~ haar, aaruma, elpima, jume : jumeda, kabu, libas, pilkus, raitama, sagama, suksed, varistama, äimama*. Mõned näiliselt üldtuntud tüved esinevad Kreutzwaldi kodukandis hoopis erinevas tähenduses, milles nad ka «Kalevipojas» kasutusele on tulnud, näit.: *kolju* 'saani osa', *pak-kima* 'sundima', *sang* 'pooluks, rehetoa uksest tavaliselt kinnijääv osa', *viirastama* 'libisema', *jube* 'kentsakas, veider'.

Järgnevalt juhitagu tähelepanu suurele rühmale esitatud sõnadest, mille tüved enamasti on esinenud ka varasemas kirjakeeles, kuid «Kalevipojas» kasutatud tuletised ei ole varem esinenud. Suurem osa neist on tuletatud vastavalt üldistele derivatsiooninõuetele, näiteks *ta-* või *sta-*liitelised faktitiivsed ja kausatiivsed verbid *kopsitama, nukrastama, leivastama, rohkendama, tasutama*, samuti *us-*liitelised noomenid *kiljatus, lisadus, nõrgendus, sobidus, sobitus, tantsitus*. Üldistele tuletamisreeglitele vastavalt on kujunenud ka sõnad *kõlgastik, tondilane, sõnaline, taevaline, võidulane, tohine, tüvikas, liiskuma*.

Osa varasemas kirjakeeles esinevaid tüvesid on «Kalevipojas» esindatud tuletistega, mis derivatsioonilt ei vasta tänapäeva kirjakeele tavadele. Sellistest võiks märkida järgmisi: *kiirutama, kiirutlema, kirjuv, kordamiste, liigamiste, liugema, muudendus, ridamiste, vaikunema*.

Kõigi tuletatud sõnade vaatlemisel tuleb silmas pidada asjaolu, et nad, eriti tavalisemad tuletised, ei tarvitse olla võetud murdest. Nii mõnedki neist võivad olla Kreutzwaldi tuletatud. Samuti on võimalik, et mitmed neist on esinenud ka varasemas kirjakeeles, kuid ei ole analüüsimisel kasutatud sõnavarakogudes registreeritud.

Liitsõnadest ja sõnaühenditest on eespool esitatud ainult niisugused, mis erinevad tänapäeva kirjakeeles kasutatavaist foneetiliselt kujult või esinevad eeposes ülekantud tähenduses. Tähen-duse poolest väärivad esiletõstmist sõnad *kallaspapp, kudruskael, leekuningana, raatmaa, vedusõlm*. Oma ehituselt kalduvad täna-päeva normist kõrvale *jalarada, leikuväli, mõistesõna, tagurpäri, tunnismärk*.

Kirjakeele ajaloo seisukohalt pakub erilist huvi küsimus, mis-gugene see on «Kalevipojal» tänapäeva eesti kirjakeele rikasta-jana. Eelneva põhjal selgub, et terve rida märgitud sõnadest on käesoleval ajal rahvuskeeles tavalised. Märgitagu järgnevaid: *kiljatus, kõlgastik, nõrgendus, rohkendama, rööv, sobitus, tohine*. On võimalik, et aluse nende sõnade levikule hilisemas kirjakeeles pani Fr. R. Kreutzwald eeposega «Kalevipoeg».

О СЛОВАХ РОДНОГО ГОВОРА КРЕЙЦВАЛЬДА В ЕГО ЭПОСЕ «КАЛЕВИПОЭГ»

Я. Пезбо

Резюме

Эстонский народный эпос «Калевипоэг» в продолжение це-лого столетия в лингвистической науке изучался преимуще-ственно с морфологической точки зрения, меньше уделялось внимания синтаксическим вопросам; лексикальная же сторона эпоса до сих пор почти совсем не исследована. Скучный по своему словарному фонду тогдашний эстонский литературный язык не мог явиться самодовлеющим началом для создания ве-ликого творения. Крейцвальду предстояло обогатить словарь эстонского литературного языка за счет диалектизмов, почерп-нутых главным образом из родного говора самого поэта. В ос-нову диалектных заимствований легли говоры Кадринского, Раквереского и соседних приходов. Так, к северо-восточным эстонским говорам относятся такие диалектизмы эпоса, как: *aar ~ haar, aaruma, elpima, jume, kabu, libas, pilkus, raitama, sagama, suksed, varistama, äitama*. Некоторым словам, встре-чавшимся и в ранних памятниках эстонского литературного языка, поэт придает совершенно иное, диалектное значение: *kolju* (часть саней), *pakkima* (принуждать), *viirastama* (сколь-зить), *jube* (потешный, чудакватый). Кроме того, в эпосе ис-пользованы диалектные дериваты, созданные на базе основ ли-тературного языка раннего периода: *kopsitama, nukrastama, lei-vastama, tasutama, lisadus, sobidus, kõlgastik, tondilane, sõna-*

line, taevaline, liiskuma и др. Наряду с этими словами, образованными в полном соответствии с действующими и по сей день языковыми нормами, в эпосе имеются также дериваты из ныне употребляющихся основ, созданные вопреки упрочившимся теперь принципам. Например: *kiirutama, kiirutlema, kirjuv, kordamiste, liigamiste, muudendus, ridamiste*. Заслуживают внимания также некоторые слитные слова из родного диалекта Крейцвальда: *kallasapp, kudruskael, vedusilm, leikväli, mõistesõna, tagurpäri*.

Весьма вероятно, что целый ряд общеупотребительных слов эстонский литературный язык заимствовал из отдельных говоров именно под влиянием эпоса «Калевипоэг».

ÜBER ENTLERNUNGEN AUS DER HEIMATMUNDART KREUTZWALDS IN SEINEM EPOS «KALEWIPOEG»

J. Peebo

Zusammenfassung

Indem man aus Epos «Kalewipoeg» seit Anbeginn hauptsächlich morphologisch, weniger auch syntaktisch erforscht hat, ist eine linguistische Untersuchung des Wortschatzes des Epos bisher fast völlig außer acht gelassen worden. Da der Wortschatz der älteren estnischen Literatursprache bedeutend geringer war als heutzutage und den Zwecken eines erhabenen Dichtwerkes kaum zu entsprechen vermochte, machte sich Fr. R. Kreutzwald selbst an die Aufgabe der lexikalischen Bereicherung unserer Schriftsprache. Als wesentliches Mittel zu diesem Zweck dienten ihm verschiedene, vor allem seine heimatlichen und benachbarten Mundarten der Kirchspiele Kadrina, Rakvere u. a. So stammen aus dem nordöstlichen Dialekt eine Reihe von Einzelwörtern, wie *aar ~ haar, aaruma, elpima, jume, kabu, libas, pilkus, raitama, sagama, suk-sed, varistama, äimama*. Einige von den in der älteren Literatursprache vorkommenden Wörtern sind im Epos in einer völlig anderen, und zwar in ihrer mundartlichen Bedeutung angewendet worden: *kolju, pakkima, sang, viirastama, jube*. Außerdem findet man im «Kalewipoeg» noch verschiedene Derivate vom Schlage eines Dialektes, die ebenfalls von den in der älteren Schriftsprache vorgefundenen Wörtern abgeleitet sind: *kopsitama, nukrastama, leivastama, rohkendama, tasutama, lisadus, nõrgendus, kõlgastik, tondilane, tüvikas, liiskuma*. Ihrer Ableitungsweise nach stimmen alle angeführten Derivate mit den heute geltenden Prinzipien unserer Schriftsprache völlig überein, doch trifft man im «Kalewipoeg» auch Derivate, die ihren Ursprung in älteren,

heutzutage nicht mehr gebrauchten dialektischen Formen haben: *kiirutama*, *kiirutlema*, *kirjuv*, *kordamiste*, *liigamiste*, *muudendus*, *ridamiste*, *vaikunema*. Es sei auf einige zusammengesetzte Wortgebilde hingewiesen, deren Herkunft in des Dichters Heimatmundart zu suchen ist, so z. B.: *kallaspapp*, *kudruskael*, *raatmaa*, *vedusõlm*, *mõistesõna*, *tagurpäri*.

Es besteht die Wahrscheinlichkeit, daß eine gewisse Menge von allbekannten Wörtern in der modernen estnischen Literatursprache gerade unter dem Einfluß des Epos «Kalewipoeg» den Einzelmundarten entlehnt ist.

ALAMSAKSA LAENSÕNAD EESTI VANIMAS KIRJAKEELES

H. Liin

Soome-ugri keelte kateeder

Eesti keeles leidub arvukalt laensõnu mitmesugustest keeltest, eriti rohkesti aga alamsaksa ja saksa keelest. Käesoleva kirjutise ülesandeks ongi anda ülevaade 16. ja 17. sajandi kirjakeeles leiduvatest alamsaksa laenudest.

Sakslased tungisid Baltikumi juba 12. sajandil, ajal, mil Euroopa feodaalid ning kirik ristsõdade ja ristiusu levitamise ettekäändel püüdsid vallutada võõraid alasid. Uheks niisuguseks vallutusretkede sihtkohaks oli ka Balti mere idarannik, mille vastu tundsid huvi eriti sakslased, kes suunasid siia oma sõjakäigud ja kellel 13. sajandil õnnestus kohalikke rahvaid veristes võitlustes alistada.

Röövvallutajatele järgnesid peagi saksa kolonistid ja ametnikud, kes Baltimaadele hakkasid valguma peamiselt Põhja-Saksamaa aladelt, kus kõneldi alamsaksa keelt. Viimane levis ka üha rohkem vallutatud maal ja nii algas intensiivne ning sajandeid kestnud alamsaksa keele mõju eesti keelele.

Alamsaksa laenudele eesti keeles on tähelepanu juhitud juba umbes 300 aasta eest. Nimelt loetleb Heinrich Göseken oma grammatikas «Manuductio ad Linguam Oesthonicam», mis ilmus Tallinnas 1660. aastal, ligi 400 sakslastelt omandatud sõna ja annab ühtlasi sõnade saksakeelse algkuju (lk. 87—96). Göseken kõneleb küll üldiselt saksa laenudest, kuid esitatud sõnadest on osa ka alamsaksa alapära.

Järgmisena on saksa laensõnu eesti keeles käsitletud Anton Thor Helle teoses «Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache» (Halle 1732). Thor Helle on lk-del 321—324 nimetanud «harmoonilisi» ehk selliseid eestikeelseid sõnu, mis ühtivad teiste keelte sõnadega. Ka Thor Helle sõnaloetelu sisaldab alamsaksa keelest ülevõetud laene.

18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul on saksa mõjule eesti keeles tähelepanu juhtinud A. W. Hupel, kes oma sõnastikuga

varustatud grammatikas¹ on ristikesega märkinud saksa keelest eesti keelde laenatud sõnad. Märkimata on siiski jäänud rida kindlaid laene — *kinkima* (lk. 84), *louend* (lk. 128) jt., kuna saksa laenudeks on peetud sõnu *karbats* 'piits' (lk. 72) ja *passel* 'pastel' (lk. 174). Autor on nimetamata jätnud ka laenude üldarvu.

19. sajandi esimesel poolel tegelesid eesti keele uurimisega peamiselt kohalikud sakslased. Nii andis J. H. Rosenplänter ajavahemikus 1813—1832 Pärnus välja ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache», milles on pikemalt peatunud ka saksa laenudel eesti keeles, kusjuures tehakse juba vahet saksa ja alamsaksa laensõnade vahel.² Ligi 600-st loetletud laensõnast on enamik etümoloogiliselt õigesti määratud.

Samuti 19. sajandist pärineb E. Ahrensi katse koostada eesti keele etümoloogilist sõnastikku.³ Autor on käsitletud ligi 500 sõna, millest ta umbes 40 peab alamsaksa laenudeks. Osa tegelikult alamsaksa keelest pärinevaid laene on sõnastikus esitatud saksa laensõnadena (näit. *kaaluma*, *löuend*, *selts*), osa puhul on autor pidanud võimalikuks nii alamsaksa kui ka rootsi päritolu (*kapp*, *keed*, *pillama* jt.), osa sõnastikus antud etümoloogiaist ei ole aga õiged (*kadakas* — asks *kaddik*, *laat* — sks *Laden*, *muld* asks või rts *mull* jt.).

Vaatamata oma ebatäielikkusele ja ka mõningatele vääretümoloogiatele on Ahrensi sõnastik hinnatav katse eesti keeles esinevate laensõnade algupära selgitamiseks.

Balti saksa autoritest on saksa laensõnu eesti keeles käsitletud veel K. Körber⁴ ja dr. Schulz-Bertram.⁴

K. Körber on oma grammatika sõnastikuosas ristikesega märkinud umbes 400 saksa laensõna, kusjuures ta ei eralda aga vanemaid germaani ja alam- või ülemsaksa laene. Autor on märkimata jätnud ka mõned kindlad laenud, nagu *kärid*, *löwwi* jt.

Dr. Schulz-Bertrami esitatud sõnade valik on juhuslik, ka on autori poolt nimetatud eesti keeles leiduvate laensõnade arv (372) tunduvalt väiksem tegelikust laenude arvust. Tähelepanu väärib aga dr. Schulz-Bertrami katse anda laensõnade põhjal ülevaade alamsaksa ja saksa häälikute vastetest eesti keeles (lk. 17—18).

Läänemeresoome keeltes avalduva germaani ja seega ka alamsaksa mõju uurimisel on suur tähtsus V. Thomseni teosel «Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finska» (København 1869).

¹ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage, Mitau 1818.

² Vrd. J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache, H. X, Pernau 1818, lk. 148—158; H. XVI, Pernau 1822, lk. 100—131.

³ Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval 1843 (raamatu teine parandatud trükk ilmus a. 1853).

⁴ Vrd. K. Körber, Kleine Ehstnische Hand-Grammatik, Dorpat 1867; Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen von Dr. Bertram, Dorpat 1868.

Kuigi autor tegeleb peamiselt vanemate germaani laenudega, on ta tähelepanu juhtinud liivi ja eesti keeles ilmnevale (alam-)saksa mõjule⁵ ja maininud ka alamsaksa laene eesti keeles.

Saksa laene eesti keeles vaatleb samuti A. Ahlqvist teoses «Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen» (Helsingfors 1875). Autor ei eralda aga alam- ja ülemsaksa laensõnu.

Alamsaksa laene eesti keeles on 19. sajandil käsitletud ka lühemates või pikemates artiklites — Eesti alal balti sakslaste poolt peamiselt Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamatutes (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft), väljaspool Eestit soome keeleteadlaste poolt sajandi lõpul Soomes ilmuma hakka- vates perioodilistes väljaannetes «Virittäjä», «Suomalais-ugrilai- sen Seuran Aikakauskirja» (Journal de la Société Finno-ou- grienne), «Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia» (Mémoires de la Société Finno-ougrienne) ja «Neuphilologische Mitteilun- gen».

20. sajandi esimesel veerandil lisanduvad välja- annetele Eestis veel «Eesti Kirjandus», «Eesti Keel» ja «Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis (Tartuensis). Huma- niora B» uus seeria, Soomes aga «Finnisch-ugrische Forschun- gen».

Avaldatakse esimesed eri artiklid alamsaksa mõju kohta eesti keeles. Neist H. Ojansuu uurimus «Über einige niederdeutsche lehnwörter des estnischen» (Suomalais-ugrilaisen Seuran Aika- kauskirja XXIII, 13, Helsingi 1906) on esimene pikem kirjutus, mis on pühendatud alamsaksa laensõnadele eesti keeles.

Paar aastat hiljem ilmus trükis W. Schlüteri ettekanne alam- saksa mõju kohta eesti keeles.⁶ Autor annab algul üsna ulatus- liku ülevaate häälikulistest seaduspärasustest üksikute (alam-) saksa sõnade ülevõtmisel eesti keelde ning esitab seejärel eesti keeles leiduvate (alam-)saksa laenude temaatilise loetelu, mis sisaldab ligi 400 sõna. Kahjuks pole Schlüter aga järjekindlalt eraldanud alamsaksa ja saksa laene, pealegi on ta oma loetelusse võtnud ka vanemaid germaani (*kuningas*, *põld*), slaavi (*pagan*, *rist*) ja balti (*ratas*) laene, jättes nende mitte (alam-)saksa pärit- olu enamasti märkimata.

Soome autoritest on 20. sajandi algul E. N. Setälä, H. J. Streng ja H. Ojansuu oma teostes⁷, mis käsitlevad peamiselt soome kee-

⁵ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 117.

⁶ W. Schlüter, Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. Sitzungsbe- richte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1909, Jurjew—Dorpat 1910.

⁷ Vrd. E. N. Setälä, Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germänischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen XIII, Helsingfors 1912—1913; H. J. Streng, Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakeieessä, Helsingi 1915; Heikki Ojansuu, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmä. I, Jyväskylä 1916.

les leiduvaid laensõnu, nimetanud ka alamsaksa laene eesti keeles.

Eesti keeleteadlastest on 20. sajandil alamsaksa laene eesti keeles käsitlenud A. Saareste, J. Mägiste, E. Kobolt ja P. Ariste.

Mitmesuguste lühemate ja üksikuid laensõnu käsitlevate artiklite kõrval on A. Saareste alamsaksa laenudele eesti keeles tähelepanu juhtinud ka oma väitekirjas «Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes».⁸ Autor nimetab kindlate alamsaksa laenude kõrval selliseidki, mis peale alamsaksa keele võivad sama hästi pärineda mõnest teisest (näit. ülemsaksa või rootsi) keelest. Mõningate Saareste poolt esitatud etümoloogiate suhtes ollakse tänapäeval teisel seisukohal — nii näiteks peetakse sõnu *aampalk*, *pruut* ja *pull* alamsaksa, *päsmer* aga vene laenuks.

Saareste eelmainitud seisukohti arvustab W. Wiget pikemas artiklis⁹, milles ta esitab ühtlasi kriteeriume laensõnade algupära määramiseks.

Uuemaid laensõnu eesti keeles vaatleb A. Saareste artiklis «Kuidas kõneldi eesti keelt 400 a. tagasi?» («Olion» 1930); autor ei kõnele küll otseselt alamsaksa laenudest, toodud näidete järgi otsustades on aga enamik neist alamsaksa algupära (*kelder*, *künnima*, *oorsak*, *pruukima* jt.).

Alamsaksa laensõnu eesti keeles on käsitlenud ka E. Kobolt. Artiklites «Saksa laensõnu eesti käsitööliskeeles. Eesti *viplati* etümoloogia» («Eesti Keel» 1931), «Produktiivne saksa laensõna eesti keeles. Eesti *roovi* ja selle tuletiste etümoloogia ja semasioloogia» («Eesti Keel» 1932) ja «Eesti käsitööliskeele etümoloogilisest struktuurist. *Sae* ja *höövli* nimetused» («Eesti Keel» 1935) vaatleb autor ehitus- ja käsitöölaseid (alam-)saksa laene ning peatub saksa laensõnade häälikulisel ja tähenduslikul kirevusel eesti keeles.

1933. aastal ilmus ajakirjas «Eesti Keel» artikkel «Alamsaksa keel ja eesti keele uurimine» P. Aristelt, kes juba varemgi oli alamsaksa mõjule eesti keeles tähelepanu juhtinud. Nimetatud artiklis rõhutab autor, et kõige olulisem osa saksa mõjust liivi ja eesti keeles kuulub alamsaksa keelele, ja lisab, et laenude uurimisel tuleb peamist tähelepanu osutada rahvakeelele, millega eestlased rohkem kokku puutusid kui keskalamsaksa kirjakeelega.

Oma väitekirjas «Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles»¹⁰ on P. Ariste mõnede rootsi laenude puhul märkinud ka nende võimaliku alamsaksa või balti saksa algupära.

A. Saareste on 1933. aastal avaldanud «Eesti Entsüklopeedia»

⁸ Vrd. Albert Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B VI, 1, Tartu 1924.

⁹ W. Wiget, Herkunft und Verbreitung der neueren germanischen Lehnwörter im Estnischen. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927, Dorpat 1928.

¹⁰ P. Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XXIX, 3, Tartu 1933.

II köites artikli «Eesti keel», milles ta eesti keele sõnavara käsitledes nimetab ka alamsaksa laensõnu ning püüab ühtlasi määrata nende laenamise aega.

Saksa ja alamsaksa laene eesti keeles on loetlenud veel J. Aavik oma teoses «Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika» (Tartu 1936). Kahjuks aga ei eralda autor, millised esitatud sõnadest pärinevad alam-, millised ülemsaksa keelest.

1937. aastal ilmunud artiklis «Mõningaid alamsaksa laensõnu» («Eesti Keel» 1937) esitab P. Ariste 25 alamsaksa laenu eesti keeles, mida seni vastavas kirjanduses pole mainitud või mille päritolu kohta autorid on olnud teistsugusel arvamusel.

Teoses «Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg» (Tartu 1937) on A. Saareste avaldanud ülevaate «Eesti keel XIII—XVI sajandil»¹¹, milles ta mainib ka käsitletud ajastul eesti keelde tulnud alamsaksa laene.

Ka L. Kettunen oma teoses «Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung» (Helsinki 1938) on eesti keeles esinevatele alamsaksa laensõnadele tähelepanu osutanud — autor on liivi keeles leiduvate alamsaksa laenude kõrval sageli esitanud ka vastavate eesti sõnade algupära.

Pikemalt on alamsaksa laensõnadel eesti keeles peatunud P. Ariste oma artiklis «Saksa laensõnadest 16. saj. eesti kirja-keeles» («Eesti Keel» 1940). Autor vaatleb üksikhaaval kõiki 16. sajandist säilinud eestikeelseid kirjalikke mälestusmärke ning loetleb neis leiduvaid alamsaksa laene.

16. ja 17. sajandi eesti keeles esinevaid alamsaksa laensõnu käsitleb A. Saareste oma artiklis «Eesti keel Rootsi-Poola ajal».¹² Autor märgib, et kõige rohkem on mainitud perioodil sõnu laenatud kohalike sakslaste toleaeegsest kõnekeelest — alamsaksa keelest.

Kõige ulatuslikum uurimus alamsaksa laensõnade kohta eesti keeles on P. Ariste «Georg Mülleri saksa laensõnad»¹³. Autor vaatleb G. Mülleri jutlustes leiduvaid alam- ning ülemsaksa laensõnu, loetleb neid alfabeetiliselt ja lisab tekstinäidiseid sõnade esinemise kohta. P. Ariste märgib ka autorid, kes loetletud laene juba varem on käsitletud, ja artiklid-teosed, milles laene on vaadeldud. Lõpuks rühmitatakse (alam-)saksa laensõnu ka temaatiliselt, puudutatakse nende tühevokaali küsimust ja esitatakse mõningaid häälikulisi märkusi.

A. Kask oma uurimuses «Lühike ülevaade eesti keelest ja selle

¹¹ Artikkel on ilmunud ka Eesti Keele Arhiivi Toimetiste sarjas — vrd. Andrus Saareste, Eesti keel XIII—XVI sajandil. Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 11, Tartu 1937.

¹² Artikkel ilmus teoses «Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg» (Tartu 1940) ja Eesti Keele Arhiivi Toimetiste sarjas — vrd. A. Saareste, Eesti keel Rootsi-Poola ajal. Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 18, Tartu 1940.

¹³ Paul Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XLVI, 1, Tartu 1940.

arenemisest» (Tallinn 1949) pole küll eraldanud alam- ja ülem-saksa laensõnu, kuid esitatud näidetest on enamik alamsaksa algupära.

Saksa laensõnu eesti keeles käsitleb ka A. Saareste oma teoses «Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust» (Lund 1952). Autor nimetab, et eesti keelde on imbunud rohkesti laensõnu kesk-alamsaksa murdest (mis XVI sajandini, osalt hiljemgi, oli Baltimaadel ametlikuks keeleks), siis veel Läänemeremail kujunenud nn. balti saksa murdest ja viimastel sajanditel muidugi ka saksa ühis- ja kirjakeelest. A. Saareste järgi on saksa keelest eesti keelde laenatud ligi 1000 sõna. Autor esitab arvukaid näiteid, ei eralda aga alamsaksa ja ülemsaksa laensõnu.

Rea alamsaksa laensõnu, mis alates 13. sajandist eesti keelde on tunginud, on loetlenud ka A. Kask teose «Eesti NSV ajalugu» I köites (Tallinn 1955, lk. 368).

Aastal 1958 ajakirjas «Keel ja Kirjandus» ilmunud artiklis «J. W. Boecleri eestikeelsed laulud 1678. aastast» on P. Ariste Boecleri sõnavarast kõneldes maininud ka selles esinevaid alamsaksa laene.

P. Aristelt on Emakeele Seltsi Aastaraamatus 1963. a. ilmunud ülevaade «Saksa laensõnad Heinrich Stahlil eesti keeles», milles autor esitab umbes 300 Stahlil leiduvat peamiselt alamsaksa laensõna koos tekstinäidistega, selgitab sõnade laenamise põhjusi ning kõneleb häälikulistest seaduspärasustest alamsaksa sõnade eesti keelde ülevõtmisel.

Peale nimetatud artiklite-teoste on ilmunud veel terve rida vähem ulatuslikke kirjutisi alamsaksa laensõnade kohta eesti keeles nii eesti kui soome ajakirjades; need artiklid on aga enamasti lühemad või käsitlevad ainult üksikuid alamsaksa laensõnu eesti keeles, mistõttu pole neid siinkohal ka eraldi mainitud.

Alamsaksa laene tuli eesti keelde tõenäoliselt juba 13. sajandil esimeste kolonistide ilmumisega. Tänapäeval pole aga enam võimalik kindlaks teha, missugused alamsaksa laenudest nii kauges minevikus eesti keelde üle võeti, sest 13.—15. sajandist on säilinud ainult üksikuid eestikeelseid sõnu ja lausekatkendeid käsikirjades. Alamsaksa laenude olemasolu meie keeles saab tõestada alles esimeste eestikeelsete tekstide põhjal, mis pärinevad 16. sajandist. Kuid needki vähesed tekstid on lühikesed või katkendlikud, nii et laensõnade jälgimiseks ei leidu neis kuigi palju materjali. Ulatuslikumad eestikeelsed käsikirjad ja esimesed terviklikud trükiteosed on pärit 17. sajandist; 17. sajandi eestikeelne kirjandus on küll peamiselt kirikliku iseloomuga ja sisaldab seega ainult teatud kitsale alale omast sõnavara, kuid siiski saab selles esinevate alamsaksa laensõnade põhjal nii mõndagi järeldada mõju kohta, mida sakslased maa päriselanikele avaldasid.

Järgneva ülevaate koostamiseks on kasutatud võimalikult kõiki kättesaadavaid eestikeelseid tekste 16. ja 17. sajandist.

16. sajandi materjalidest on vaadeldud Kullamaa vakuraamatuse Lelowi ja tundmatu kirjutaja poolt ajavahemikus 1524—1528 ülesmärgitud eestikeelsed palved, Wanradt-Koelli katekismuse katkendid ja Boieruse koostatud tekst, samuti ilmliku sisuga Juramentum I ja II, katkend «Liivimaa Talurahva Õigusest» ja Sigismund Awerbachile väljaantud tunnistus.

17. sajandi allikaist on uuritud kõigepealt neli vanimat eesti keele grammatikat — H. Stahli «Anführung zu der Esthnischen Sprach...», J. Gutsblaffi «Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam», H. Gösekeni «Manuductio ad Linguam Oesthonicam» ja J. Hornungi «Grammatica Esthonica».

Peale nimetatud grammatikate on läbi vaadatud veel vande- vormeleid ja kohtuprotokolle, piiskop Iheringi ametisse kinnitamise kirja eestikeelne tõlge ja kuninganna Kristiina kiri, juhu- luuletusi Brocmanni, Möllenbecki, G. Salemanni, Gösekeni, Göbeli, Tanstinsi, Saleniuse, J. Salemani, Laurentiuse, Himseli ja Lemckeni sulest, samuti tundmatu autori poolt koostatud pulma- laul, kindralkuberner Bengt Horni käsk «Meije Armolisseмба Kunningka / ninck se Rohtzi Kunningk-Ricko Rahdi-Issand...» aastast 1665 seoses hooraclu ja lapsetapmisega, «Voorimeeste tsunfti põhimäärus», eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698, plakat «PLAKKAT ja Käsk...» laevade riisumise kohta, Karl XI surma puhul kirjutatud matuselaulud, Eesti sõduri määrustik ja vandetekst, esimene poliitiline trükitud dokument eesti keeles «Se Sure-Wäggewa Rozi-Kunninga ja Herra polest...» poolakate sissetungimise puhul Liivimaa Rootsi alale ja veel mõned lühe- mad ilmliku sisuga eestikeelsed tekstid.

17. sajandi vaimulikust kirjandusest on kasutatud järgmisi tekste-teoseid: Georg Mülleri jutlused, «Agenda Parva», H. Stahli «Hand- und Haußbuch...», Rössihniuse «Catechismus Herrn D. MARTINI LUTHERI...» koos selle juurde kuuluvate osadega, H. Stahli «Leyen-Spiegel», «Hand-, Hauß- und Kirchenbuch...» trükid aastaist 1654—56, 1673 ja 1693, «Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament...», «Löhikenne Palwe-Ramat...», «Ehsti-Mah Wehhemb Lauo-Ramat...», «Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat» aastaist 1694—95 ja 1700, «Kurtze Catechismus- Fragen», «Kässi-Ramat...», katkendeid vana testamendi eesti- keelsest tõlkest ja Creidiuse uue testamendi käsikirjast, Turu käsikiri, Saaremaa käsikiri ja lõpuks veel rida erinevate autorite poolt koostatud jutlusi.

Kasutatud on ainult trükis ilmunud materjale kas originaal- teoste või äratrükkidena.

16. ja 17. sajandi eestikeelseid tekste lugedes märkame, et neis esineb alamsaksa laene küllaltki suurel arvul. Alamsaksa ja saksa algupära sõnade kõrval leidub ka heebrea, kreeka, ladina jne. keelest pärit olevaid sõnu, millega eestlased esmakordselt kokku

puutusid tõenäoliselt alamsaksa keele kaudu ja mida seetõttu käesolevas ülevaates käsitletakse alamsaksa laenudena.

Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles pärinevad mitmesugustelt elualadelt. Vaadeldes neid allpool mõistealade järgi rühmitatult.

1. Usund ja kirik

Kiriku- ja usundialaste laenude hulgas võib kõigepealt eraldada rühma piiblist pärinevaid sõnu, mis eesti keelde on tulnud tõenäoliselt alamsaksa keele vahendusel. Sii kuuluvad ristiusu põhilised oskussõnad *epistel* (Müll)¹⁴ < kask *epistel(e)*¹⁵, *evangelium* (euangelion, euangelium) (Jur I) < kask *dat ewangelium*¹⁵ ja sellest tuletatud *evangelisch* (LSp) 'evangeelne' < kask *ewangelisch*¹⁵, (*k*)*ristlik* (christ(e)lik) (Ross) < ask *Christlik(en)*¹⁶, *bibel* (Müll) 'piibel' < kask *bibel*¹⁷, *sa(a)krament* (sac(k)rament) (WK) < ask *sacrament*¹⁸ ja *testament* (Müll) < ask *Testament*¹⁶.

Usundiga on seotud ka piiblist laenatud e b a m a i s t e o l e v u s t e nimetused *archengel* (Boier) 'peangel' — vrd. kask *arche-*, *archi-*¹⁵ ja kask *engel* ning *engel* (WK) < kask *engel*, *er(t)zengel* (Stahl HuH) 'peangel' — vrd. kask *ercze-*, *ertze-*, jne.¹⁵ ja kask *engel*, *kerub(im)* (cherub(im), cherub(in)) (Stahl HuH) 'keerub' < ask *Cherub*¹⁶ ja *serawim* (seraphim, seraphin) (Stahl HuH) 'seerav' < ask *Seraphim*¹⁶ ning kuradi nimetus *sat(h)an(as)* (sadan) (Stahl HuH) < ask *Sathan*¹⁶, samuti piibellikud mõisted *mammon* (Stahl HuH) < ask *Mammon*¹⁶, [taeva] *manna* (Stahl HuH) < ask *Manna*¹⁶, *paradis* (Müll) < kask *paradis* ja *sabbath* (Gutsl kk) < ask *Sabbath*¹⁶,

¹⁴ Eestikeelse sõna järel on sulgudes nimetatud teos või kirjalik mälestusmärk, milles sõna esmakordselt esineb (vrd. näidete allikad ja lühendid artikli lõpus).

Laensõnad on antud 16. ja 17. sajandi kirjaviisis, kusjuures kaasaegsele eesti keelele kõige lähem vorm on tavaliselt esikohal, teised vormid on aga antud sulgudes.

Eestikeelsetes sõnades on käesolevas artiklis järjekindlalt kasutatud väikest algustähte, kuigi osa 16. ja 17. saj. autoreid kirjutab ka eestikeelseid sõnu suure algustähega.

Trükitehnilistel põhjustel on f asendatud tähega s.

¹⁵ Alamsaksakeelne vaste vt. A. Lasch — C. Borchling, *Mittel-niederdeutsches Handwörterbuch*, Hamburg 1928—1934.

¹⁶ Alamsaksakeelne vaste on võetud teosest «Biblia. Dat ys : De gantze Hillige Schrift (Sassisch)», D. Mart. Luth., Wittenberch 1599.

¹⁷ Alamsaksakeelne vaste vt. Karl Schiller — August Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Bd. I—VI, Bremen 1875—1881.

Et enamik alamsaksakeelseid vasteid pärineb nimetatud teosest, on edaspidi alamsaksa sõnade allikad antud ainult teistest teostest võetud vastete puhul.

¹⁸ Alamsaksakeelne vaste vt. Friedrich Georg von Bunge, *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch, zweite Abtheilung*, Bd. I—III, Riga—Moskau 1900—1914.

tempel (Müll) < asks *Tempel(s)*¹⁶ ja *mürr* (mirre, myrr) (Stahl HuH) < kasks *mirre* ning *wijrohk* (wi(h)ro(c)k, wyro(h)k) (Stahl HuH) < kasks *wirök*.

Piiblist on üle võetud ristiusu kuulutajate ja levi-
tajate nimetused (*a*)*postel* (Müll) < kasks *apostel*, *appos-
tel(e)*¹⁵ ja *evangelist* (Müll) < kasks *ewangeliste* (ev-, eu-)¹⁵,
pre(e)stèr (prehster) (HuH 1654) < asks *Preester*¹⁶ ja *proh-
we(h)t* (prophe(e)t) (Boier) < asks *Prophet(e)*¹⁶ ning neist
tuletatud nimi- ja omadussõnad *apostleus* (Vas T) 'apostliks olek'
— vrd. kasks *apostel*, *appostel(e)*¹⁵, *preesterdohm* (LSp) ~ *preest-
reus* (Vas T) 'preestriamet' — vrd. asks *Preester*¹⁶ ja asks *Preest-
terdom*¹⁶, *apostolisch* (LSp) ~ *apostlik* (Käsir) < kasks *aposto-
lisch*, *apostelik*¹⁵ ning *prophetisch* (Ross) 'prohvetlik' < asks
*Prophetisch*¹⁶.

Piibli kaudu puutus eestlane kokku ka mitmesuguste poliitiliste või usuliste rühmituste, filosoofiliste voolude esindajate, erinevate preestrite jne. nimetustega. Eesti kirjakeelde tulid laensõnad *maccabeer* (LSp) 'teat. preestrisoo nimetus' — vrd. asks *Boeck Maccabeorum*¹⁶ ja *niggolad* (Vas T) 'teat. usulahk' < asks *Nicolaiten*¹⁶, samuti *saddu(t)ser* (sad(d)uceer, saduzeer) (Ross) 'alalhoidliku voolu esindaja vanaaja juutkonnas' < asks *Saduceer*¹⁶ ja *warise(e)r* (pharise(e)r) (Müll) 'Vana-Juudamaa teat. usulis-poliitilise partei liige' < asks *Phariseer*¹⁶ ning sellest tuletatud *phariseisch* (LSp) 'variseerlik' < asks *Phariseisch(en)*¹⁶, veel *epikurileine* (Vas T) < asks *Epicurer*¹⁶ ja (*s*)*toik* (Vas T) < asks *Stoicer*¹⁶, *levi(i)t* (leuit) ~ *lewiline* (lewitileine) (Stahl HuH) 'preestri abilise nimetus vanas iisraeli-juudi kultuses' — vrd. asks *de Leviten*¹⁶ ja *liberti(h)n(er)* (Stahl HuH) 'Jeruusalemma sünagoogide koguduse liige I saj. m. a. j.' < asks *Libertiner*¹⁶, *patriarch* (Müll) 'esivanem' < asks *Patriarche*¹⁶ ning *rabbi* (Stahl HuH) 'juudi kirjatundja aunimetus' < asks *Rabbi*¹⁶, *jesuwiter* (Müll) 'jesuiit' < asks *jesuiter*¹⁹, *jünger* (Stahl HuH) < asks *Jünger*¹⁶ ja *mar-ter(er)* (martler, martrer, mertler) (Müll) < kasks *martel*, *mart-*, *mertelere*.

Teisest küljest on eestlane piibli vahendusel tundma õppinud ka selliseid sõnu, mis usundiga otseselt seoses ei ole, nagu mitmesuguste mineraalide, taimede jne. nimetused (vt. need). Viimastele lisanduvad *ehwa* (epha) (Gutsl kk) 'teat. teraviljamõõt' < asks *Epha*¹⁶, *legio(h)n* (Stahl HuH) 'suur hulk' < asks *Legion*¹⁶ ja *purpur* (Stahl HuH) 'punane värvaine või sellega värvitud riie' < asks *purpure*¹⁶, *purp(ur)(i)mantel* (Stahl HuH) — vrd. asks *Purpur mantel*¹⁶ ja *tol(l)pod* (tolbod, tolli

¹⁹ Alamsaksakeelne vaste vt. P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XLVI, I, Tartu 1940, lk. 10.

poht) (Stahl HuH) 'tollimaja' < asks *Toll-bood*²⁰, *tölner* (Müll)
'tolliametnik' < kasks *tolner* ja warao (phar(a)o, waru) (Müll)
'Vana-Egiptuse kuningate tiitel' < asks *Pharao*¹⁶.

Lõpuks peab piiblist eesti keelde tulnud laensõnade hulgas mainima veel rahvaste või linnade ja maakohtade elanike nimetusi ning neist tuletatud omadussõnu. Siia kuuluvad *alexand(r)er* (Stahl HuH) < asks *Alexanderer*²¹, *ammoniter* (Elab jtl 1654) ~ *amoriter* (LSp) < asks *Amoniter* ja asks *Amoriter(en)*, *arab(er)* (Stahl HuH) < asks *Araber*, *egipter* (Stahl HuH) < asks *Egypter*, *elamit(er)* (Stahl HuH) < asks *Elamiter*, *eweesser* (epheser) (LSp) < asks *Epheser*, *gadareener* (Vas T) < asks *Gadarener*, *galater* (LSp) < asks *Galater*, *gali-leer* (Müll) < asks *Galileer*, *gergese(e)ner* (LSp) < asks *Gergesener*, *(he)ebre(e)r* (hebräer) (Müll) < asks *Hebreer*, *hetiter* (Stahl HuH) < asks *Hethiter(en)*, *israel(l)it(er)* (iðraelit) (Müll) < asks *Israeliter*, *juda* (Müll) < asks *juda*, *chaldeer* (LSp) < asks *Chaldeer*, *koloser* (colosser) (LSp) < asks *Colosser*, *korinter* (corint(h)er) (LSp) < asks *Corinther*, *greek* (gre(c)k, grehk, gräk) (Stahl HuH) < asks *Greken*, *kreter* (creter, kret(h)) (Stahl HuH) < asks *Kreter*, *kyren(er)* (cirener, kire(e)n(er)) (Stahl HuH) < asks *Kyrener*, *meder* (meed) (Stahl HuH) < asks *Meder*, *moabbick* (Gutsl kk) ~ *moabit* (Skragge) < asks *Moabiter*, *part(h)er* (part) (Stahl HuH) < asks *Parther*, *rö(h)mer* (Müll) — vrd. asks *den Römern*, *samariter* (Stahl HuH) < asks *Samariter*, *sidooner* (sidohner) (KnKR 1694) < asks *Zidonier*, *sodomiter* (Elab Fr) < asks *Sodomider*, *tessalonik* (thessalonicher) (Stahl HuH) < asks *Thessalonicher*, *wilipper* (philipper) (LSp) < asks *Philipper*, *philister* (LSp) < asks *Philister*;

babylonisck (LSp) 'babüloonia' < asks *Babylonisch(e)*, *gali-leisch* (Stahl HuH) < asks *Galileisch(e)*, *(h)ebreisch* (ebraisch) (Stahl HuH) < asks *Hebreisch(en)*, *kananeis(c)k* (*cananeisch*, *cananäisch*) (Stahl HuH) 'kaanani' < asks *Cananeisch(e)*, *greekisch* (gre(c)kisch) (Stahl HuH) < asks *Grekisch(en)*, *nazare(n)us* (Ross) 'Naatsaretist pärinev' < asks *Nazarenus*, *römisck* (LSp) < asks *Römisch(e)*.

Alamsaksa keele kaudu on tõenäoliselt laenatud jumalateenistusega seotud mittesaksa algupära sõnad *meß* (meese, misse) (Müll) < asks *Messe*²², *pater* (Müll) 'meieisa palve' < kasks *paternoster* ning *psalm* (Müll) < kasks *Psalms*¹⁹, samuti

²⁰ Alamsaksaakeelne vaste vt. Otto Mensing, Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, Bd. I—V, Neumünster 1927—1935.

²¹ Kõigi loetletud rahvaste, linnade ja maakohtade elanike nimetuste ja neist tuletatud omadussõnade alamsaksaakeelsed vasted on võetud teosest «Biblia. Dat ys : De gantze Hillige Schrifft (Sassisch)» D. Mart. Luth., Wittenberch 1599.

²² Alamsaksaakeelne vaste pärineb teosest «Versuch eines bremisch-nieder-sächsischen Wörterbuchs», Bd. I—IV, Bremen 1767—1770.

16. ja 17. sajandil peamiselt kirikualases kirjanduses esinenud *artic(k)el* (Müll) < kasks *artikel*¹⁵, *exempel* (Müll) < kasks *exempel*¹⁵, *element* (Stahl HuH) < kasks *element(e)*¹⁵, *historia* (Müll) — vrd. asks *Historien Register*¹⁶, *kapit(t)el* (*capit(t)el*) (Müll) < asks *Capittel*¹⁶, *chronigk* (Elab Koht) — vrd. asks *Boeck der Chroniken*¹⁶, *paßion* (Müll) 'kannatus' < asks *passion*¹⁹ ja *perso(h)n* (pärson) (Müll) < asks *Person(e)*¹⁶.

Usukommete täitmise alalt pärinevad alamsaksa laenud *ohwer* (*off(e)r*, *opper*, *oppri*, *owwer*) (Müll) < kasks *offer*, *opper* ja *offerdama* (*offri(tze)ma*, *ohwrima*, *owwritzema*) (Müll) < kasks *opperen*, *offeren*, *pi(c)ht* (*bicht(i)*) (HuH 1654) < kasks *bicht(e)* ja *bichtima* (Gös) < kasks *bichten*; *usundiga* on seotud ka *helly* (*hilli*) (WK) 'püha' < kasks *hillich* ja *pannine* (Müll) 'patune' < kasks *bannich*, *ketter* (HuH 1654) 'ketser' < kasks *ketter* ja *lutteran* (Müll) 'luterlane' < asks *lutterân*¹⁹ ning tõenäoliselt *heylandt* (Müll) 'lunastaja' < kasks *Heylandt*¹⁶ (vrd. üsks *Heiland*²³).

Kiriku tookordne suur võim peegeldub laensõnades *afflat* (Müll) 'patukustutus' < kasks *aflát*, *panni* (*bann(i)*) (Stahl HuH) 'kirikuvanne' < kasks *ban* ja *erra pannitzema* (*errabannitzema*) (HuH 1654) 'kirikuvande alla panema' < kasks *bannen*.

Alamsaksa keele kaudu on üle võetud ka kiriku võimukandjate ja usundi ning kirikuga seotud elukutsete nimetusi; neist on katoliku usk andnud *cardinal* (Müll) < asks *kardinale*²⁴ ja *paawst* (*pahwst*, *paw(e)st*) (Müll) < kasks *pawest*, peale selle veel tõenäoliselt *kabblan* (Gös) 'kaplan' < kasks *kappelân* (vrd. üsks *Kaplan*²⁵), kuna luteri usu levimise ajast on pärit nimetused *piiskop* (*bischop*, *biskop*, *pijskopp*, *pisschop*, *pisub* jne.) (Müll) < kasks *bischop* (*bischup*)¹⁵ ja *prawest* (Gös) 'praost' < kasks *prawest*. Siia kuuluvad veel *köster* (Gös) < kasks *koster* ja *pichtwader* (*bichtuader*, *bichtvader*) (Müll) 'pihiisa' < kasks *bichtvâder*¹⁵ ning *wöormünder* (*voormünder*, *wormünder*, *vörmünder* jne.) (Stahl HuH) < kasks *vormunde*, *-mundere*.

Uhenduses ristiusu levimisega kerkisid meie maal mitmesugused usundiga seotud ehitised nagu kirikud, kabelid ja kloostrid. Sõna *kirik* on võib-olla juba varem laenatud, alamsaksa keele kaudu on eesti keelde tulnud aga *kabbel* (Gös)

²³ Vrd. Hermann Paul, Deutsches Wörterbuch. Sechste Auflage. Bearbeitet von Alfred Schirmer, Halle (Saale) 1959.

²⁴ Alamsaksakeelne vaste vt. Lutz Mackensen, Baltische Texte der Frühzeit. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga, Bd. V. 8, Riga 1936.

²⁵ Vrd. Lexikon A — Z in zwei Bänden, Leipzig 1956—1957.

< kasks *kapelhûs* ja asks *cappelle(n)*²⁶ ning (*k*)*looster* (Gös) < kasks *closter, cloester*²⁷, nii nagu kloostriga seotud *abt* (Gös) ja *abbati* [emmand] (Gös) < kasks *abbet, abt, ab(b)at* ning *mun(c)k* (muck, mu(h)k) (Müll) < kasks *mon(n)ek, mon(n)ik, monk* ja *nunn(e)* (Obs) < kasks *nunne*.

Alamsaksa laenud on veel kirikuga seotud sõnad *altar* (WK) < kasks *altar, alter* ja *koor(i)* (chor) (Müll) 'koor' < asks *kôr*¹⁹, tõenäoliselt ka *orgel* (Obs) 'orel' < kasks *örgel* (vrd. üks *Orgel*²³) ning *pichtkämmer* (Gös) 'käärkamber' — vrd. kasks *bicht(e)* ja asks *cammer*¹⁸, samuti *bicht-tohl* (HuH 1654) 'pihitool' < kasks *bichtstöl* ja *predigstol* (Müll) 'kantseel' < kasks *predek-, predikstöl, techthohn(e)*] (Gutsl kk) 'pühakoda' < asks *Sticht*²² ja *toom* (sõnades *toomi-kirck, toomi papp*) (Gös) < kasks *dôm (dûm)*¹⁵.

Siinkohal tuleb nimetada ka laensõnu *sant* (Müll) ja *sant(i)-ma* (Obs), mis on lähtunud ladina algupära sõnast *sanctus* ja eesti keelde üle võetud alamsaksa keelest — vrd. kasks *sante*¹⁹ — seoses kerjasmunkade ja nende tegevusega.

2. Tähtpäevad, pühad ja nädalapäevad

Uus usund tõi kaasa uusi tähtpäevi ja pühi koos nende alamsaksapärase nimetusega; eesti keelde tulid *nä(h)ri* [kuu, -päw, -põha] (ka *neari, neäri, nija(h)ri* (Gös) < kasks *niejâr, ja wastlawi* [kuu] (*wastlawent*) (Gös) 'vastla(d)' < kasks *vastel-ävent*¹⁵, peale nende veel tõenäoliselt alamsaksa keele vahendusel või otse ladina keelest laenatud *advent* (Ross) < kasks *advente* ja lihavõttepühade nimetus *pascha* (paasja, pahsjä, pasia) (Obs) < kasks *pâsche*.

Jälgi alamsaksa keele mõjust leiame ka kalendrikuude ja nädalapäevade nimetustes. Nii on alamsaksa algupära 17. sajandil esinev *meij*[kuu] (*meykuh*) (Gös) < kasks *mei, mei(ge)*, kuna *april(is)* (Awerb) võib olla nii alam- kui ülemsaksa laen — vrd. kasks *april* ja üks *April*²³. Teised kuude nimetused 16. ja 17. sajandi eestikeelsetest ürikutest — *juuli, august, september* — on üle võetud ülemsaksa või rootsi keele kaudu.

Päevade nimetustest on *reede* (reedi, re(h)de) (LSp) alamsaksa algupära — vrd. kasks *vidach*. Sõna võiks olla ka rootsi laen, ja rootsikeelne *fredag*²⁸ tundub häälikuliselt eesti *reedele* isegi lähemana kui alamsaksa *vidach*. Ei saa siiski ainult sõna häälikulise kuju põhjal otsustada sõna rootsi algupära

²⁶ Alamsaksakeelne vaste pärineb teosest, «Tallinna linna arhiivi väljandend. IV järg. 2. Wanem Tallinna Jaani haigemaja wakuraamat. 1435—1507», toimetanud dr. phil. Paul Johansen, Tallinn 1925.

²⁷ Alamsaksakeelne vaste vt. Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch, Bd. I—X, Leipzig 1854—1939.

²⁸ Vrd. Elof Hellqvist, Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922.

kasuks; tuleb arvestada, et alamsaksa keel nagu teisedki keeled polnud ühtne, siin esines mitmeid murdeid ja selles keelemurdes, mida kõnelesid Baltikumini asunud kolonistid, võis *ovidach* hääldamine erineda sõna tavalisest häälikulisest kujust. On tõenäoline, et *reede* pärineb siiski alamsaksa keelest nagu enamik kõige igapäevasemasse elusse puutuvaid laensõnu.

3. Riiklik korraldus.

Riikliku korralduse alal leidub laene nii alam- kui ülemsaksa, rootsi, vene kui ka poola keelest.

a) Valitsus ja valitsemine.

Kõigepealt sõna *riik* (ri(h)k, ri(c)k(us), rik(k)us) (Lel), mille puhul on raske otsustada, kas see on laen alamsaksa või rootsi keelest, sest häälikuliselt sobivad mõlemad vasted — vrd. kasks *rike* ja vanem rootsikeelne vorm *rike*²⁹. Vaimulikus kirjanduses esinev [taeva-, jumala]riik ~ *rikkus* on tõenäoliselt alamsaksa laen, sest vaimulik kirjandus on eesti keelde tõlgitud peamiselt alamsaksa keelest. Kuid ilmlikes ürikutes, näiteks 1570. a. ametivandes leiduv *Rottsehl Ricles* on pigemini küll rootsi keelest laenatud.

Alamsaksa keele kaudu on eesti keelde üle võetud valitseja nimetus *keiser* (kayser, keijser) (Müll) < kasks *keiser* ja teatud õukondlase tiitel *kam(m)erer* (LSp) < kasks *kamerer*; alamsaksa algupära on veel *taatholder* (statholder) (HuH 1654) 'asevalitseja' < kasks *statholder* ja *förstendohm* (Stahl HuH) 'vürstiriik' < asks *Förstendom*¹⁶ ning valitsevasse klassi kuuluvate isikute nimetused *jun(c)ker* (Gös) < kasks *junker*, *juncher* ja *krawi* [issand] (Gös) 'krahv' (*kraw* esineb ka liitsõnas *krawiwald* 'krahvkond') < kasks *grave*, *rüütel* (rü(h)tel, rytel) (Kul) < kasks *ruter* ja *wryherr* (Gös) 'vabahärra' < kasks *vrihere*.

Sõnad *proua* ja *preili* on tõenäoliselt alamsaksa laenud eesti keeles; 17. sajandil esinevad vormid *prawwa* ja *prowwa* (Krist) on ühendatavad alamsaksa vastetega — vrd. kasks *vrouwe*, *vruwe*, kuid *frauä* (HuH 1693) on vähemalt mõjustatud ülemsaksa keele poolt. Ülemsaksa laenuks tuleb pidada ka kuninganna Kristiina kirjas esinevat vormi *preilein*, mis häälikuliselt ei sobi alamsaksa vastetega — vrd. kasks *vroichen*, *vrouwichen*.

Vaieldav on sõnade *härä* (herr, herra) (Müll), *hertog* (Kahurv) 'hertsog' ja *vörst(i)* (forst(i), först(i), worst(i)) ~ *vürst* (furst, fürst, wurst) (Müll) algupära.

Härä võiks olla nii alamsaksa kui rootsi laen; a-lõpulised vormid on pigemini rootsi algupära — vrd. vanemad rootsikeelsed

²⁹ Vrd. H. J. Streng, Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä, Helsinki 1915.

vormid *härä, hoerra*²⁹, kuna näiteks Gösekenil leiduv *wryherr* ja B. Horni *Suhr-Herr* on tõenäoliselt alamsaksa laenud — vrd. kaskš *here, her*.

Hertog esineb 17. sajandil ainult Rootsi riigi poolt väljaantud Kahurväelase vandes ja on siin rootsi algupära.

Alamsaksa või rootsi algupära võib olla ka *vörst(i) ~ vürst*, mis vaimulikus kirjanduses on arvatavasti alamsaksa algupära, Kahurväelase vandes aga rootsi laen. — vrd. askš *först*²⁴ ja kaskš *uurste*¹⁹ ning rts *furste*²⁹.

Valitsuse ja valitsemisega ühenduses on alamsaksa keele kaudu laenatud veel *kroon(i)* (cro(h)n, kro(h)n, rooni) (Müll) < kaskš *krona* ja *kronima* (krö(h)nima, rö(ö)nima) (Müll) < kaskš *kronen*, samuti *orden* (Jur I) 'ordu' < kaskš *orden* ja *pitser* (Plak) < kaskš *pitzeer*, tõenäoliselt ka *scepter* (zeptri) (Stahl HuH) < askš *Scepter*¹⁶ (vrd. üks. *Zepter*²³) ja *wapit* (Gös) 'vapp' < kaskš *wapen* (collect.) 'Rüstung, Gewaffen. — Die einzelne Waffe' ning *tyran* (Müll) < askš *tyrann*²⁴. *Kroon* puhul tuleb lisada, et alamsaksa keelest laenatud vormide kõrval esineb üksikutel 17. sajandi autoritel ka rootsi keelest pärinev *crona* (kruhn, krun)²⁹.

b) Õigusemõistmine, karistus ja avalik kord.

Õigusemõistmise, karistuse ja avaliku korra alalt on alamsaksa keelest laenatud mõisted *gehorsam* (Müll) 'kuulekus; kuulekas' < kaskš *gehōrsam*¹⁵ ja *wri* (frij, pri) (Müll) < askš *wri*, *ungehorsam* (Müll) 'sõnakuulmatus' < kaskš *ungehorsam*¹⁹, *unrecht* (LTÖ) 'ebaõiglus; ebaõiglane' < kaskš *unrecht* ja *wals(c)k* (falsch, walsch) (Müll) < kaskš *valsch*, *vals* ning *wōls(ck)ma* (wōlškma) (Obs) ja *wōlsja* (Vas T) 'valetaja' ning *wōlschlihk* (Gutsl kk) 'vale' — vrd. kaskš *valsch*, *vals* ja askš *falschen*³⁰.

Alamsaksa laenud on ka seaduserikkujate nimetused *kelm* (Söd) < kaskš (*schelm*) *schelmer* (vrd. rts *skälm*²⁸) ja *mörder* (mördel) (Müll) 'mõrtsukas' < kaskš *morder* ning *rö(h)wel* (roffel, röewel, röwer) (Müll) < kaskš *rover*, koos viimasega ka *roh(w)* (roiw) (LTÖ) 'röövimine' < kaskš *rôf* ja *roh(w)ma* (errä-rö(h)wma) (Ross) 'röövima' < kaskš *roven*.

Karistamise ning karistamisviisidega on seotud laensõnad (*a*)*rest* (Voorim) 'arest' — vrd. kaskš *resteren* 'anhalten, fest halten, arrestare' ja *kaack* (Gös) 'kaak' < kaskš *kâk*, *kasti* (Gös) 'vangla' < kaskš *kast*, *kaste* '... Loch, Gefängnis' ja *pijhna pencki* (Gös) < kaskš *pine(n)bank*, samuti *wang(k)* (Müll) < kaskš *vangen* 'gefangen, der Gefangene' ja *wang(k)i*

³⁰ Alamsaksakeelne vaste vt. J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Bd. 13, Leipzig 1936.

to(h)rn (-thorn) (Stahl HuH) — vrd. kasks *vangen* ja kasks *torn* (toren, torne), *tarn* 'Thurm. Manchmal -stock, Gefängnis'. Sama algupära on ka *wangitu(t)* (Stahl HuH) 'vangistatud' ja *wangkus* (LSp) 'vangistus, vangipõli' — vrd. kasks *vangen*.

Lõpuks kuuluvad siia rühma veel kohtu ning õiguse-
mõistmise ga ühenduses olevad *lijk*[mees] (lighmehs,
lih(c)k(e)mees) (Ross) 'volinik, erapooletu vahetalitaja' — vrd.
kasks *lik*, *like* (lich) adj. 'gleich, eben, gerade, nicht krumm;
übertr. gleich, ähnlich, equalis' ja *man richter* (Gös) 'kohtunik
meeskohtus' < kasks *manrichter* ning *racker* (rackel, rak(k)el)
(Müll) 'timukas' < kasks *racker*, *racher* ja *vorspraker* (Müll)
'eestkostja' < kasks *vörspräker*¹⁹.

4. Sõjandus

16. ja 17. sajandi algul olid sõjad ja röövretked Baltimaadel
sagedased. Jäljed neist on jäänud ka eesti keele sõnavarasse,
milles leidub sõjandusalaseid laene alamsaksa, rootsi ja teistest
keeltest.

Alamsaksa algupära või alamsaksa keele kaudu eesti keelde
ülevõetud sõjandusalastest laenudest leidub 17. sajandi tekstides
sõjaväelaste nimetusi *kaptein* (Gös) < asks *Kaptein*²⁰, *kütti*
(Gös) 'laskur' < kasks *schutte* ja *landsknecht* (Müll) 'palga-
sõdur' < kasks *landesknecht*, tõenäoliselt ka *soldat* (Gös) < kasks
soldat (vrd. üsks *Soldat*²³) ning *wechtmeister* (Gös) < asks *Fecht-
meister*²⁰ (vrd. üsks *Fechtmeister*²⁷), *weldherri* (weltherr) (Gös)
'väepealik' < kasks *velthère*¹⁵ (vrd. üsks *Feldherr*³¹) ja *öwerst*
(Anf) 'pealik, peamees' < asks *ouverst*²⁴, relvade ja sõja-
varustuse nimetusi *holster* (Horn) 'püstolitupp' < asks
*Holster*²² ja tõenäoliselt ka *panzer* (Gös) 'soomusrüü' < kasks
panser, *pantzer* (vrd. üsks *Panzer*²³) ning *pick* (Gutsl kk) 'piik'
vrd. kasks *pêk*, *peke*, peale selle veel *püssi* (püß, püsse) (Müll) <
kasks *busse* ning selle osa *püssi lahd* (Gös) < kasks *büßen-
lade*¹⁵, *tä(h)k* (tahkit) (Gutsl kk) 'tääk' < kasks *dēgen*¹⁵ ja
west (Gös) 'mõõgarihm' < kasks *vest(e)*...¹⁵, *wape(n)* (Stahl
HuH) 'relv' < kasks *wapen* ja sellega seotud *wapil*[kuub] (Gös)
'teat. riietuse sōduritel' — vrd. kasks *wapen*.

Kindlustuste ja kindlustustöödega on ühenduses
laenud *kan(t)z(i)* (Anf) < kasks *schanze*³² ja *kantzkorw* (Anf)
'kindlustamiseks kasutatav mullaga täidetud korv' < asks
*Schanz-korve*²², *runde(e)li* (Gös) 'kants, kindlus' < kasks *rundel*.

³¹ Vrd. Der große Duden. Wörterbuch und Leitfaden der deutschen Rechtschreibung. 15. Auflage. Herausgegeben von Horst Klien, Leipzig 1957.

³² Alamsaksakeelne vaste vt. Lauri Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V, Helsinki 1938.

rondel ja *wall(i)* (Gös) < kasks *wal*²⁹ (vrd. üsks *Wall*²³), sõjategevusega seotud *kunds(c)koppi* (Gös) 'luuraja' < kasks *kun(t)-, kon(t)schap* ja arvatavasti ka *slahing* (Söd) 'lahing' < kasks *slachtinge* (vrd. vanem rootsikeelne vorm *slachtning*²⁹) ning *lager* (Stahl HuH) < asks *lager*²⁴ (vrd. üsks *Lager*²³), lisaks veel *leer* (le(h)r) (Stahl HuH) < kasks *leger, legger* ja *leerima* (Anf) < kasks *sik legeren, luhr(i)ma* (Ross) 'luurama' < kasks *luren* ja *püht(i)* (pühdt, püty) (Müll) 'saak' < kasks *bute* ning (s)*tormima* (tormama) (Müll) 'tormijooksuga ründama' < kasks *stormen*.

Ühenduses sõjaväeteenistusega on alamsaksa keelest laenatud veel *borcklager* (Gös) 'kindluse meeskond' — kasks *borchleger* ja *korter* (Söd) < asks *Quarteer, Kotteer* 'Quartier'²⁰, *munstrima* (Gös) '(sõjaväes) ülevaatust, kontrolli teostama' < kasks *munstern* ja *schiltwaht* (Müll) 'täies varustuses valve' < kasks *schiltwachte, wa(c)ht(i)* (Müll) < kasks *wachte* ja *wacht-huß* (Müll) 'vahimajake' < kasks *wachthûs*¹⁹, *waht(i)ma* (wachtima, wahhima) (Stahl HuH) 'vahil seisma' < kasks *wachten* ja *werwima* (Gös) 'värbama' < kasks *werven, warven*.

Mõnede sõjandusalaste laenude puhul on vaieldav, kas sõna lähtekohaks on alamsaksa või rootsi keel nagu *kamrat* (Söd) 'seltsimees' — vrd. asks *kamhrad*³⁰ ja rts *kamrat*²⁸, *regiment* (Söd) 'rügiment' — vrd. kasks *regi-, regemente*²⁸ ja vanem rootsikeelne vorm *regimente*²⁹ ning *rund* (Söd) 'patrull' — vrd. kasks *runt (-d-)*²⁸ ja rts *rund*²⁸.

Samuti on vaieldav, kas rootsi, ülemsaksa või alamsaksa keele kaudu on üle võetud sellised rahvusvahelised sõjandusalased mõisted nagu *compagnie* (kumpani) (Söd), *muscket* (müsqvet) (Gös) 'teat. püss', *officer* (Söd), *paroll* (Söd) ja *patrull* (Söd).

5. Linnad ja linnaelu

16. ja 17. sajandil muutub elavamaks kaubandus ning arenevad ja kasvavad linnad.

Linnaeluga on seotud alamsaksa laenud *börril* (Müll) 'kodanik' < kasks *borgere* ja *pormester* (Gös) 'linnaepea' < kasks *borgermester, borgemeister*, tõenäoliselt ka *raad* (ra(h)d(i), raht, rath, rhad) (Jur II) < kasks *rât* (vrd. üsks *Rat*²³) ja *raadhusi* (rathhus) (Müll) 'raekoda' < kasks *râthûs*; tihedamat kooselu ning suhtlemist peegeldavad *naaber* (na(h)ber) (Müll) < kasks *naber* ja *selschopp* ~ *selts* (sels, selß, sel(t)z) (Müll) 'selts' < kasks *selle-, sel-, seltschop* ning sellest tuletatud *selsyweliet* (Müll) ja *seltsimees* (seltzimees, -mehs) (LSp).

17. sajandil kohtame eesti kirjakeeles ka juba sõnu *posti* hob-bone (Gös) ja *posti* wancker (Gös) — vrd. kasks *post*.

6. Kaubandus ja transport

a) Kaubandus.

Elavnev kauplemine ja kaubavahetus on eesti keelde toonud laenuid *karrn* (Gös) 'lihapood' < kasks *scharne-schranne* ja *kramer* (LSp) 'väikekaupmees' < kasks *kramer*, *pood(i)* (bôdi, poedi, pohd) (Obs) < kasks *bode*, *tingima* (tengma, tingema) (Ross) < kasks *dingen* ja *wörköper* (woorköper) (Gös) 'ülesostja' < kasks *vorkoper*.

Võetakse kasutusele uued mõõt- ja kaaluühikud koos alamsaksa keelest laenatud nimetustega nagu *mat* (Müll) 'moot' < kasks *mate* ja *mat(t)* (Gös) 'matt, teat, õonesmoot' < kasks *matte*, *mat*, samuti *toop(i)* (Gös) < kasks *stöp*, (stôf) ja *karte(e)r* (Gös) 'kortel' < kasks *quartêr*, *quatêr*; *kartel*, *karteel* ning *kippund* (Gös) 'teat. raskusmoot, laevanael' < kasks *schippunt* ja *quintin* (Gös) 'teat. raskusmoot' < kasks *quentin*, *quintin*, lisaks veel *loot* (loht, lott, löhd(i), lött) (Anf) < kasks *lôt*, *lode*.

Alamsaksa laenuid või alamsaksa keele kaudu laenatud on peale selle veel *kaal* (kahl(i)) (Obs) ja *kâlma* (kahlma, kahluma) (Obs) 'kaaluma' — vrd. kasks *schale* '... Gewichtsschale, Wagschale', samuti *wahgk* (Anf) 'vaag' < kasks *wage* ja *wahckima* (wehgkima) (Müll) 'vaagima, kaaluma' < kasks *wegen* (weigen) ning mitmesuguseid koguseid tähistavad sõnad *paar* (pa(h)r) (Müll) < kasks *pâr*, *summ(a)* (Müll) < kasks *summe* ja asks *ssumma*²⁴, *tolffter* (Gös) 'tosin' < kasks *twöloter* ning *tossina* (Gös) 'tosin' < kasks *dosîn*, *dossîn*¹⁵, *tükk* (tü(c)k(iken), tyck) (Müll) < kasks *stucke* ja *werendeil* (wehrendel) (Gös) ~ *werandik* (werendik) (Horn) 'veerand, veerandik' < kasks *veren*, *vêrndêl*.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevate rahaühikute nimetustest on alamsaksa algupära või alamsaksa keele vahendusel laenatud *killing* (Gös) < kasks *schillink*, *schildink* ja *kross* (gross, groß, rossi) (Stahl HuH) < kasks *grosse*, *grosche*, *krosse*¹⁵, tõenäoliselt ka [wasck] *lipp* (Gös) 'teat. metallraha' < kasks *klippink* (vrd. vanem rootsikeelne vorm *klippinger*²⁹), *ohrti* (Gös) 'teat. metallmünt' < kasks *ort* ja [kuld] *penning(k)* (penning) (Müll) < kasks *penni(n)k*, tõenäoliselt ka *ta(a)ler* (taader, ta(h)ler, tater, thaler) (Müll) < kasks *dâler*, *daldêr*¹⁵ (vrd. üsks *Taler*²³) ja *wäring* (Horn) 'veering' < kasks *vêrinc*¹⁵.

Raha, maksude ja rahaliste vahetustade alalt on laensõnu *pant(i)* (pan(d)t) (Stahl HuH) < kasks *pant* ja *pantima* (Söd) < kasks *panden*, *rent(i)* (Anf) < kasks *rente* (vrd. üsks *Rente*²³), lisaks veel *tatzi(j)* (tatzina) (Obs) 'maks, toll' < kasks *stacie*, *stacien* ja *toll(i)* (Ross) < kasks *tolle*, *tol* (*tolent*) ning tõenäoliselt ka elukutse nimetus *rentmeister* (Gös) 'laekahoidja' — vrd. kasks *rente* ja kasks *mester*, *meister* (vrd. üsks *Rentmeister*²⁵).

b) Liiklus ja transport.

Seoses kaubavahetuse elavnemise ja linnade arenemisega kasvavad liiklus ja transport. Alamsaksa keelest laenatakse laevanduse ja veetranspordiga ühenduses olevate elukutsete nimetused *kipper* (Anf) < kasks *schipper* ja *mündrick* (Müll) 'paadimees' < kasks *munderke*, *poosmann* (Gös) < kasks *bötsman-bötsman* ja *tühri*[mees] (LSp) — vrd. kasks *stâr*, *sture*; *stûrman*, veesõidukite nimetused *kumm* (Obs) 'ruhe' < kasks *komp* (*kump*)*kom*, *kumme* 'tiefe Schübel', *parcki* (Gös) 'parklaev' < asks *bark*³⁰, *praam* (prahm) (Gös) < kasks *prâm* ja (*st*)*ruhs(it)* (Gös) 'lamedapõhjaline veesõiduk' < kasks *strus(e)* ning laeva või paadi üksikosade nimetused *an(c)ker* (Müll) < kasks *anker* ja *mast*[puh] (Müll) — vrd. kasks *mast*, *mastbôm*, *plicht ancker* (Müll) 'teat. ankur' < asks *plichtanker*¹⁹ ja *pooshaki* (Gös) < asks *Boos-haken*²², tõenäoliselt *tollit* (Gös) 'tullid' < kasks *dulle*, *dolle*¹⁵ ja *tühr(i)* (Gös) 'tüür' < kasks *stûr*, *sture*.

Alamsaksa laenud on ka verb *tühri* (Gös) < kasks *sturen* ning kaubaveoga seotud mõiste *pallast* (Gös) < kasks *ballast*¹⁵.

Maismaal toimuva liikluse ja transpordi hõlbustamiseks korrastatakse teid ning eestlane tutvub alamsaksa keele kaudu mõistetega *lachboom* (laghbohm) (Gös) 'valdas' < kasks *slachbôm*³⁰ ja *reñest* (Müll) 'rentsel' < kasks (*renne-*), *ronstên*, *rôhp* (röep) (Obs) < kasks *grôpe*, *grûpe*¹⁵ ja *tamm(i)* (thamm) (Obs) < kasks *dam* ning *trum* (Müll) 'sillake, truur' < kasks *trumme*.

Võetakse kasutusele vanker ning õpitakse tundma selle üksikosade nimetusi *keen* (Gös) 'vankriratta telje raudkate' < kasks *schene* ja *tisel* (Horn) 'tiisel' < kasks *disel*, *dissel*.

Linnades toimuva kaubaveoga seoses on eesti keelde tulnud alamsaksa laensõnad *kaarman* (kahrman) (Müll) 'käru-mees' < kasks *kârman* ja *woori*[mees] (worymehs) (Gös) — vrd. kasks *vore*, samuti *kuuff kaar* (Gös) 'tõukekäru' < kasks *schuwe-kare*, *pack* (Voorim) 'pakk, komps' < kasks *pack(e)* ja *paakema* (pa(h)ckima) (Gös) 'pakkima' < kasks *packen*, *paken*, peale selle veel (*t*)*ros*[wancker] (Gös) — vrd. kasks *trosse* 'Troß, Gepäck' (*t*)*rossi* [pois] (Gös) — vrd. kasks *trosse* ning *wor* (Voorim) 'voor' < kasks *vore*.

Liikluse ja rändamisega on seotud ka laenud *reis(i)* (Müll) < kasks *reise* ja *reisima* (resima) (Elab jtl 17. s.) < kasks *reisen*, *resen*, *waadsack* (Gös) 'reisipaun' < kasks *wâtsak*, *wanderema* (wandri(t)zema) (Müll) 'rändama' ja *wandre* [mehs] (Müll) — vrd. kasks *wandere*.

7. Töö ja teenistus, elukutsed ja tööriistad

Et eestlastel on alamsaksa keelega olnud tunduvaid kokku-puuteid oma igapäevases elus ja tegevuses, sellele osutavad rohked laensõnad mitmesugustelt tegevusaladelt.

a) Teenimine ja elukutsed.

16. ja 17. sajandil oli tootmine käsitöönduslik. Käsitööliste organisatsioonide nimetustest on eesti keelde laenatud *kild* (Anf) < kasks *gilde*, nii nagu organisatsiooni vanemagi nimetus *oldermann* (Voorim) < kasks *olderman* ja mõisted *meister* (mester) (Jur I) < kasks *mester*, *meister* ning *leer[pois]* (lehrpoiß) (Müll) — vrd. kasks *lere*, *lare*.

Teenimise ja tööga seoses on eesti keelde tulnud alam-saksa laenud *ammēt* (*amēt*(h), *ammit*, *ammot*, *amīt*) (Müll) < kasks ... *ammēt*, *-mit* jne., *teenima* (*denima*, *te(h)nima*, *thenitzema* jne.) (Müll; vorm *verteenitūt* juba Talup II) < kasks *denen* ja *teenistus* (*denistus*, *denistuß*, *t(h)enistus* jne.) (Müll) < kasks *dēnst*, *denest*, *teener* (*de(e)ner*, *te(h)ner* jne.) (Ross) < kasks *dener* ja *tenerin* (*denerin*) (HuH 1654) < kasks *dēnerinne*¹⁵, *tenija* (*thenitzēja*) (Ross) ja *ärrateniminne* (KnKR 1694) — vrd. kasks *denen*, peale selle veel *wärk* (*werck*) (Obs) < kasks *werk*, *wark* ja *werckstede* (Müll) 'töötuba' < kasks *werkstede* ning *koetspenni* (Gös) 'käsiraha' < kasks *godespennink*.

Laenatud on mitmesuguste elukutsete ja tegevusalade nimetusi, nagu näiteks *körsner* (Gös) 'kõõsner' < kasks *korsener* ja *seemischer* (*sehmsker*) (Gös) < asks *semesgerer*³³, *lachter* (Gös) 'lihunik' < kasks *slachter möller* (*moller*) (Kul) 'mõlder' < kasks *möller*³⁰ ja *päcker* (Obs) 'pagar' < asks *bäcker*³⁴ (vrd. üksk *Bäcker*²³), *kincker* (Gös) 'joogiandja, joogikallaja' < kasks *schenker* ja *kock(a)* (Gös) 'kokk' < kasks *kok*, asks *kock(e)*²⁶.

Alamsaksa algupära on ka *kräwel* (Gös) 'surnumatja' (*sandapilarius*) < kasks *grever* ja *racker* (*rackel*, *rak(k)el*) (Müll) 'nülgur, timukas' < kasks *racker*, *racher* ning *ferwja* (*farwija*) (Ross) 'värvija' — vrd. kasks *verwen*, samuti *huutler* (Gös) < kasks *huteler*, *lapper* (Gös) < kasks *lapper* ja *suutler* (Gös) < asks *Suddeler(sch)*, *Suddler(sch)*, *Sudler*²⁰, kõik kolm tähenduses 'vusser, mingi ebameeldiva ja mittelugupeetud töö tegija'.

Koos tegevusalade ja elukutsete nimetustega on laenatud ka verbid *lachtima* (Gös) 'loomi tapma' < kasks *slachten* (vrd. üksk *schlachten*²³) ja *krowima* (Gös) 'kroovima' — vrd. balti asks *schrofen*³⁵, *mahlima* (Obs) 'jahvatama' < kasks *malen*, *melen* ja *werwima* (*warwima*) (Anf) 'värvima' < kasks *verwen*.

b) Tööriistad ja üksikud tööalad.

Sakslaste kaudu tundma õpitud uutele tööriistadele ja -võt-

³³ Alamsaksakeelne vaste on võetud teosest «Tallinna Linnaarhiivi väljandend. Nr. 6. Tallinna kodanikkuderaamat 1409—1624», toimetanud Otto Greifenhagen, Tallinn 1932.

³⁴ Alamsaksakeelne vaste vt. Fr. Woeste, Wörterbuch der westfälischen Mundart, Norden und Leipzig 1882.

³⁵ Alamsaksakeelne vaste vt. A. W. Hupel, Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland, Riga 1795.

teile osutavad arvukad alamsaksa laenud, sest sageli on laenatud ese või mõiste koos võõrapärase nimetusega.

Nii on näiteks puusepatöö alalt laenatud elukutsenimetus *nicker* (nitker) (Gös) 'tisler' < kask *sniddeker*, *snitker* ja tööriistade nimetused *ham(m)er* (hahmer) (Müll) < kask *hamer* (vrd. üks *Hammer*²³), *höwel* (höfel, höfli) (Anf) < kask *hovel*, *peitzel* (Gös) 'peitel' < kask *betel*, *beitel* ja *saij* (Anf) 'saag' < kask *sage* ning *zirck(e)l* (Gös) 'sirkel' < kask *serkel* (vrd. üks *Zirkel*²³), lisaks veel verbid *höhwlima* (Gös) 'höveldama' < kask *hovelen* ja *saijema* (Gös) 'saagima' < kask *sagen*.

Puusepa- või sepatööga ühenduses on laenatud *ha(ac)ki* (hahke) (Gös) 'haak' < kask *hake* ja *kruw* (Gös) 'kruvi' < kask *schruve*, *plaati* (Gös) 'plaat' < kask *plate* ja *tangi* (Müll) 'tangid' < kask *tange*, *wedder* (Horn) 'vedru' < kask *veder*, *vedder(e)*¹⁵ (vrd. üks *Feder*²³) ja *wijhl(i)* (Gös) 'viil' < kask *vile*¹⁵ ning *wijhlma* (Gös) < kask *vilen*, lõpuks veel *ehs* (eet) (Anf) 'ääs' < kask *ese* ja *treijer* (Gös) 'treial' < kask *dreyer*, *drèger*¹⁵.

Teistelt tööaladelt on pärit kingsepatöös kasutatav *traat(i)* (Gös) < kask *drât*¹⁵ (vrd. üks *Draht*²³) ja sõepõletaja tegevusega seotud *miil* (mijhl, mihn) (Anf) < kask *mile*; põllutöö valdkonnast pärinevad *kaffel* (Gös) 'vigel' < kask *gaffele*, *geffele* ja *kühwel* (küffel) (Anf) < kask *schuffel*, *pick* (Gös) 'köblas' < kask *bicke* ja *pickima* (Gös) 'köplaga töötama' < kask *bicken*²⁰, *reddel* (ledder, reddal) (Müll) 'redel' < kask *ledder* ning *vorck* (forck, fuorcke) (Anf) 'hang, vigel' < kask *vorke*; lina ja villa töötlemisega on ühenduses laensõnad *pool* (po(h)l, põeli) (Müll) < kask *spole* ja *poom* (Gös) < kask *bôm*¹⁵, *ropsima* (Gös) < kask *ropen-repen* ja *wock(i)* (woicke, wok) (Gös) 'vokk' < kask *wocke*.

Peale tööriistade nimetuste leidub 17. sajandi eesti kirjakeeles ka mehhanismide või nende osade nimetusi, mis on samuti alamsaksa keelest laenatud; sellisteks laenudeks on *pill* (Gös) 'võll, telg' < kask *spille* ja *pumpe* (Gös) 'pump' < ask *Pumpe*²², *welboom* (Gös) 'võll' < ask *Will-*, *Wellen-*, *Wöllboom*²⁰ ja *wölli* (Obs) 'võll' < kask *welle*, *wille* ning verb *pumpima* (Gös) 'pumpama' — vrd. ask *Pumpe*²².

8. Ehitustegevus; elamu ja selle sisustus

Elamuehituse ja elamu sisustuse alases sõnavaras võib leida arvukalt alamsaksa laensõnu. Enamik 17. sajandi eesti kirjakeeles esinevaist elamuga seotud esemeist ja mõisteist, mille nimetused on laenatud alamsaksa keelest, oli muidugi peamiselt mõisates ja linnades kasutusel, kus siis ka eestlane neid tundma õppis. Tolleaegses talupoja suitsutares selliseid esemeid ei tuntud ega kasutatud.

a) Ehitustegevus.

Seniste puuehituste kõrvale ilmuvad kivihooned, nagu näitavad laenud *müür* (mü(h)r) (Müll) < kasks *mure* ja *müürima* (mührima) (Anf) < asks *müren*³⁰, *wölv(i)* (Anf) 'völv' < kasks *welve* ja *wölvima* (wolwima) (Anf) < kasks *welven*.

Elamu ehitus täiustub; eesti keelde tulevad laensõnad *kangi* (Gös) 'võlvitud läbikäigukoht' < kasks *gank* 'Gang, Weg' (vrd. üsks *Gang*²³), *korstein* (Gös) 'korsten' < kasks *schorstên*, asks *schorstein(e)*¹⁸ (vrd. üsks *Schornstein*²³) ja *paari(t)* (paari puh) (Obs) 'paarid' < kasks *spare*, samuti *pen* (Horn) 'penn' < kasks *bent*¹⁵ ja *pij(h)ler* (piler) (Anf) 'piilar' < kasks *pilere*, *pilar*; eestlane tutvub ka mõistetega *ruhti* (Gös) 'aknaruut' < kasks *rute*, [kõrge] *plaster* (Ross) 'sillutis' < kasks *plâster* ja *plastritut* (Ross) 'sillutatud' — vrd. kasks *plasteren*, *roowi* (Gös) 'roov(ialune)' < kasks *rôf* (ruf) ja *tampi* (Gös) 'kõvaks tambitud (muld)põrand' — vrd. kasks *stampen*, *torn* (*törn*, *tornn*) (Müll) < kasks *torn* (torne) ning *trep* (rep(pe)), *repp(i)* (Anf) < kasks *treppe*.

Sakslastelt võetakse üle ehitusmaterjalide nimetusi *klaas* (glas, kla(h)s, laas(i) jne.) (Müll) < kasks *glas* ning *teigel* (Gös) 'tellis' < kasks *teigel*, samuti ehitamisel kasutatavaid *lat(ti)* (latte) (Anf) < kasks *latte* ja *pal(c)k* (balck) (Stahl HuH) < kasks *balke* ning *pinn* (Müll) 'nael, tihvt' < kasks *pin*, *pinne*.

Ustele või akendele kinnitatakse *hingit* (Gös) 'hinged' < kasks *henge* (henk), *linck* (klink) (Gös) 'link' < kasks *klinke*, *klenke* ja (*k*)*rampi* (Gös) 'teat. sulgemisvahend ustel' < kasks *krampe* ning *trellit* (Gös) 'trellid' < kasks *tral(l)ie*.

b) Elamu ja majapidamishooned.

Elamu ja hoonetega on ühenduses laensõnad *herpergi* (herbergi) (Ross) 'häärber' < kasks *herberge* (vrd. üsks *Herberge*²³) ja *ruum* (ruhm) (Müll) < kasks *rûm* ning *telt(i)* (Obs) 'hoone, telk' < kasks *telt*, *telde*.

Alamsaksa keelest on üle võetud ka üksikute eriotstarbeliste ruumide nimetused nagu *kamber* (kammer, *kāmrike*) (Müll) < kasks *kamer*, asks *cammer*¹⁸, *kö(h)ki* (köeck, köke) (Kul) 'kook' < kasks *kokene*, *koke*, *pijsikamber* (Gös) 'sahver' < kasks *spisekamer*³⁰, *pöning* (Anf) < kasks *boninge* ja tõenäoliselt *sahl* (Ross) 'saal' < asks *Saal*²² (vrd. üsks *Saal*²³).

Ehitatakse kõrväl- ja majapidamishooneid nagu *keller* (Kul) < kasks *keller*, *küün* (kühn) (Anf) < kasks *schune* ja *tall(i)* (tal) (Müll) < kasks *stal*, rajatakse *hoow* (ho(h)wi) (Müll) < kasks *hof*, *koppel* (koppli) (Gös) < kasks *koppel* (vrd. üsks *Koppel*²³) ja *pleicke* [aid] (Gös) 'pleekaed' — vrd. kasks *blêk(e)*, *bleik(e)*. Lisaks tarale ilmuvad *plancki* (Gös) 'plank' < kasks *planke* (vrd. üsks *Planke*²³) ja *tackeht* (Gös) 'lattaed' < kasks *stacket* (vrd. üsks *Staketë*³¹).

c) Elamu sisustus.

Kõigepealt täieneb valitseva klassi liikmete elamu sisustus ja sakslaste kaudu õpivad ka eestlased tundma uute esemete nimetusi.

Seinte katmiseks võetakse kasutusele *tappeet* (Gös) < kasks *tappêt*²⁹ (vrd. üsks *Tapete*²³), valgustamiseks *lü(c)hter* (lichter) (Anf) < kasks *luchter, lamp(i)* (Kul) < kasks *lampe* ja viimasega seoses ka *ta(c)ht* (Müll) < kasks *dacht*, õpitakse tundma mööbliesemete nimetusi *kap(p)* (Gös) < kasks *schap* ja *pin(c)k* (benck, pen(c)k(i)) (Müll) < kasks *benk*¹⁵, (s)*kehmel* (schemel) (Müll) 'pingike' < kasks *schemel* ja *tool* (stol, toel, tohl(i)) (Müll) < kasks *stól* ning *woolpencki* (Gös) 'lesimispink' < asks *Vuul-bank*²², neile lisaks veel *matt* (Gös) < kasks *matte, peegel* (peel, pe(i)gel, spiegel) (Müll) < kasks *spegel, speigel* ja *pild* (bild) (Anf) < kasks *bilde, bilt* (vrd. üsks *Bild*²³) ning *tek* (techk, teck(i), täkk) 'tekk' (Stahl HuH) 'tekk' < kasks *decke*¹⁵ vrd. üsks *Decke*²³).

9. Majapidamine

Mõisa majapidamises puutuvad eestlased kokku mitmesuguste uute esemete, mõistete ja tegevusaladega, mille nimetused võetakse üle alamsaksa keelest. 17. sajandi eesti kirjakeeles võib tähele panna sedagi, et alamsaksa keelest on laenatud nimetusi esemetele ja mõistetele, millel eesti keeles oma nimetus juba olemas oli.

a) Majapidamisriistad.

Lisaks juba tuntud anumale ja astjale ilmuvad veel mitmesuguste nõude nimetused *haam* (Gös) 'aam' < kasks *ame, am, kirn* (Anf) < kasks *kerne, karne* (*kirne*) ning *kopp* (Vas T) < kasks *kop, koppe* ja kasks *schope* 'Schöpfkelle', *las(c)ki* ((w)lask(i)) (Gös) 'pudel; väike lähker' < kasks *vasche, leckel* (Gös) 'lähker' < kasks *lechelen* ja asks *leggel*³⁰, *püt(t)* (püttiken(ne)) (Ross) < asks *Butt, Butte*²², *tiin* (Horn) < kasks *tine, (tinne)* ja *tower* (Gös) 'toober' < kasks *tover* (*tober*), samuti *toop(i)* (Gös) < kasks *stóp* (*stóf*), *waat* (waaht(i), waet, vat jne.) (Müll) < kasks *vat* ja *wülwat* (Gös) 'villimisvaat' — vrd. asks *Vullen* 'füllen'²² ja kasks *vat* 'Faß, Gefäß'.

Alamsaksa keelest pärinevad ka loetletud esemetega seotud *hahni* (haen) (Gös) 'haan, vaadi kraan' < kasks *hāne*¹⁵, *kimm* (Gös) 'püti uure' < asks *kimm, kimming*³⁰ ja *tapp(i)* (tap) (Gös) < kasks *tappe* ning verbid *punnima* (punnema) (Gös) 'prundi abil sulgema' < kasks *spunden*, kinni *tappima* (Gös) < kasks *tappen*³⁰ ja *füllima* (Müll) 'täitma' < asks *Vullen*²².

b) Ametid ja igapäevased tegevused.

Mõisa majapidamises esinevate mitmesuguste tegevusalade ja ametite nimetustest on laenatud *am(m)* (LSp)

'amm' < kaskš *amme*¹⁵ (vrd. üsks *Amme*²³), *kahwer* (kaffer) (Stahl HuH) 'majapidaja, valitseja' < kaskš *schaffer*, (*h*)*opman* (Voorim) 'opman' < kaskš *hove(have)*-, *hofman* ja *tallmester* (Gös) 'mõisa tallimees' < kaskš *stalmēster*²⁷.

Alamsaksa keelest on üle võetud ka igapäevaste tegevuste nimetusi nagu *kloppema* (Müll) 'kloppima' < kaskš *kloppen* ja *kraapima* (kra(h)pima) (Gös) < kaskš *schrapen*, *krazima* (krassima) (Anf) 'kratsima' < kaskš *kratzen*, *krassen* ja *kerpima* (Gös) 'teritama' < askš *scharpen*²⁰, *küürima* (Gös) < kaskš *schuren*, ülles *passima* (Voorim) 'kellegi eest hoolitsema' < kaskš *passen* ja *pleickima* (Gös) 'pleegitama, pleekima' < kaskš *blecken*, *blēken*¹⁵, *pruuk(i)ma* (brukima, pruh(c)kima, ruhkima jne.) (Müll) ja sellest tuletatud *prukiminne* (pruhkminne, ruhck(i)minne) (LSp) — vrd. kaskš *bruken*, *tampima* (Gös) < kaskš *stampen* ja *toppima* (topma) (Anf) < kaskš *stoppen*.

c) Igapäevases elus kasutatavad esemed.

Alamsaksa keelest on laenatud nimetusi igapäevases töös ja elus kasutatavatele esemetele nagu *kam(m)* (Obs) < kaskš *kam*, askš *kamm*³⁴ (vrd. üsks *Kamm*²³), *keer* (kehr) (Anf) 'kääriä' < kaskš *schere* ja *lichtkeer* (Gös) 'küünlakääriä' < askš *Lichtschere(n)*¹⁶, *seep(i)* (sehp) (Ross) < kaskš *sepe* ja *schwamm* (swamm, wamm) (Stahl HuH) 'pesukäsn' < kaskš *swam* (-mm-)³⁰ (vrd. üsks *Schwamm*²³); *korw(i)* (Stahl HuH) < kaskš *korf*, *kuuflahd* (Gös) 'laegas, sahtel' < askš *Schuuf-laad*²⁰, *peck(en)* (bicken, pecki, pek(k)) (Stahl HuH) 'vaagen, kauss' < kaskš *becken*, *pübike* (rohhi püs) (Müll) 'karbike' < kaskš *büsse*¹⁵, *raam* (ra(h)m; ramm) (Anf) < kaskš *rame*, *ramen* (vrd. üsks *Rahmen*²³), *taffli* (tawelcken) (Gös) 'tahvel' < kaskš *tafel*, *taffel* (vrd. üsks *Tafel*²³) ja *telling(e)* (Gös) 'riiul' < kaskš *stellinge*; *lijh* (Gös) 'kliister' < kaskš *klie*, *klige* ja *lijmi* (li(j)hm) (Anf) 'liim' < kaskš *līm*, *pick(i)* (Müll) 'pigi' < kaskš *pek*, *pik* ja *warw(i)* (farw) (Stahl HuH) 'värv' < kaskš *varwe*, *verwe* ning valgustamiseks kasutatavad *lüht* (lücht(e)) (Anf) 'latern' < kaskš *luchte* ja *lunti* (Obs) 'törvik' < kaskš *lunte*.

Loomakasvatusega, eriti hobustega, on seotud laenud *kapzun* (Gös) 'sundvaljad' < kaskš *kapsün*²⁸, [raud] *kessel* (Gös) 'suukorv' < kaskš *kesser*, *krahpi* (Gös) 'kraap' < kaskš *schrape*, *mold(i)* (moll(i)) (Obs) < kaskš *molde*, *molle* ja *märs* (mörtz) (Gös) 'märss' < kaskš *merse* (*mersche*), *marse*.

10. Toitumine

Toitumise ja toiduvalmistamisega on seotud laensõnad *garköhki* (Gös) 'söögimaja' < kaskš *gärköke*¹⁵, *kromicken* (Gös) 'raasuke' ning *römikenne* (Gös) 'leivasisu' < kaskš *krome*, tõenäoliselt *mohn* (Gös) 'moon' — vrd. kaskš *mān*, *manet* 'Monat',

rihhi(t) (Gös) 'roog' < kasks *richte* ja ülles *willotama* (Gös) 'keema' — vrd. kasks *swillen*, *swellen* 'schwillen' ja kasks *wellen* 'aufkochen' ning *wrookost* (Gös) 'pruukost' < kasks *vrokost*.

Sõna *viin* on arvatavasti vanem germaani või vene laen eesti keeles³⁶, alamsaksa keelest aga pärinevad viina- ja õllevalmistamisega ühenduses olevad (*k*)*laarima* (Gös) 'selgitama' < kasks *klaren* ja *mest* (Horn) 'meski' < kasks (*masch*) *mesch* ning *pruuli* [kiwvit] (Gös) — vrd. kasks *bruwen*, *bruen*, samuti *pruul* (Gös) 'pruulija' < kasks *brüwer*³⁰.

a) Toiduained ja toidud.

Sakslaste kaudu õpitakse tundma mitmesuguseid uusi toiduaineid ja toite ning nende alamsaksakeelseid nimetusi.

Eesti keelde tulevad laensõnad *kinck* (Gös) 'sink' < kasks *schink(e)* ja *metworst* (Gös) 'teat. vorstiliik' < kasks *metworst*, *pecki* (Gös) 'pekk' < kasks *speck* (vrd. üsks *Speck*²³) ja (*p*)*loomi* (Gös) 'ploomirasv' < kasks *vlome*, *praadi* (Gös) < kasks *brade*, [raswa] *rabbi* (Gös) 'rasvajäätmed' — vrd. kasks *schrapen* ja *worst* (Anf) < kasks *worst*; *koock* (koh(c)k(ekenne)) (Anf) < kasks *köke* ja (*k*)*ringel* (Gös) < kasks *kringel* (vrd. üsks *Kringel*²³) ning mitmesuguste kookide nimetused *kröhplit* (Gös) < asks *kröpel*²⁷, *morsell(it)* (Gös) < kasks *morsel* (vrd. üsks *Morselle*³⁷), *oblat(it)* (Gös) < kasks *oblâte*¹⁵ (vrd. üsks *Oblate*³⁷), *pann kohki* (Gös) < kasks *panneköke*³⁰ ja *peperkohck* (Gös) 'piparkook' < kasks *peperkoke*³⁰; *kli* (Aab 1694) 'klii' < kasks *klie*, *klige*, *mandel* (Gös) < asks *mandele*²⁷ (vrd. üsks *Mandel*²³), *perm* (parm) (Müll) 'pärm' < kasks *barm*, *berm*, *rijs* (Gös) 'riis' < kasks *ris*, *semmel(it)* (Gös) 'sai' < asks *Semmel*²⁰ (vrd. üsks *Semmel*²³), *syruppi* (Gös) 'siirup' < asks *Sirup*, *Sirup*²⁰ (vrd. üsks *Sirup*²³), *sukker* (sucker) (Gös) 'suhkur' < kasks *sucker* (vrd. üsks *Zucker*²³), *terckklis* (Gös) 'tärkliis' < asks *stärklis*³² ja *moes* (Gös) 'igasugune puderjas toit' < kasks *môs*, lõpuks veel tõenäoliselt *salla(h)t* (Gös) 'kaste' < kasks *sallât* (vrd. üsks *Salat*²³) ning *sültkruut* (Gös) 'sissetehtud toiduained' — vrd. kasks *sulten* 'sülzen. überh. einmachen' ja kasks *krût*, *krude* '(grünes) Kraut, Gewürz, Specerei...'

b) Vürtsid ja maitseained.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevate vürtside ja maitseainete nimetused pärinevad enamasti vaimulikust kirjandusest. Mõnevõrra on eestlane nendega ehk tutvunud aga ka mõisa köögis või mõisateenijate kaudu.

Alamsaksa keele kaudu on laenatud *ingever* (innewer) (Gös) 'ingver' < kasks *ingever*, *kaneel* (Vas T) < kasks *kannêl*, *klandrit* (Gös) 'koriander' < kasks *korlander* (*kalanner*, *klanner*), *musckate* [rohhi] (Gös) 'muskaat' < kasks *muschaten* (vrd. üsks

³⁶ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 184.

³⁷ Vrd. Fremdwörterbuch, Leipzig 1954.

*Muskat*²³), *pippar* (pipper) (Anf) — vrd. kasks *peper*, *sahwran* (sappran) (Gös) < kasks *safferân* (vrd. üsks *Safran*³⁷), *zettiwer* (Gös) 'kurkum' — vrd. kasks *sedewer*²⁹, *sinnap(i)* (sinnip, sinnäp) (LSp) 'sinep' < kasks *sennep*, *ät(t)ik* (etti(c)k(as), ähtik) (Stahl HuH) < kasks *etik*, *etek* ja *öl(l)i* (oelj, olj, olli jne.) (Stahl HuH) 'öli' < kasks *olie*, *oli*, *ollige*.

c) Toidunõud ja toiduvalmistamine.

Eesti keele senistele toidu- ja jooginõude nimetustele lisanduvad alamsaksa keelest *kan(ne)* (Anf) 'kann' < asks *Kanne*²², *kru(h)ck* (LSp) 'kruus' < kasks *kruke* ja *kruus* (kros, kru(h)s) (Stahl HuH) < kasks *krôs*, *krûs*, tõenäoliselt *nap(p)* (HuH 1654) 'väike (puu)kauss' — vrd. kasks *nap*, *pij(h)pkanno* (Gös) 'piipkann' < kasks *pipkanne* ja *pikker* (picker) (Gös) 'peeker' < kasks *bicker*¹⁵ ning *tallörick* (talrick) (Anf) 'taldrik' < kasks *tallör(e)ken*, *tallör*³⁰.

Alamsaksa keelest on pärit samuti *kaffel(ken)* (Gös) 'kahvel' < kasks *gaffele*, *gaffelke* ja peamiselt mõisas toidu valmistamisel kasutatud esemete nimetused *möh(r)ser* (Anf) 'müüser' < kasks *moser*, *pann(i)* (pan) (Anf) < kasks *panne*, *pott* (Müll) < kasks *pot*, *put* ja *rost(i)* (Müll) 'röst' < kasks *roste*, *tampe* [wesckil] (Gös) 'sõtkeveski' — vrd. kasks *stampen* ning *trechter* (Obs) 'lehter' < kasks *trechter*.

Mõisas õpitakse tundma ka erinevaid toiduvalmistamisviise, nagu nähtub alamsaksa keelest laenatud verbidest *gehrima* (Müll) 'käärima' < kasks *geren*, *möhrima* (Gös) 'moorima' < kasks *smoren*, *pradima* (Müll) < kasks *braden* ja *rostima* (Gös) 'röstima' < kasks *rosten*.

11. Riietus

a) Materjalid, riietusesemete valmistamine ja korrashoid.

Riiete ja jalanõude materjalide nimetustest on alamsaksa keelest või alamsaksa keele kaudu laenatud *louwend* (Anf) 'lõuend' < kasks *lu-*, *low-*, *lo-*, *-went* ja *sammet* (sammit) (Stahl HuH) < kasks *sammet*³⁰, samuti *sijhd(i)* (si(h)d jne.) (Müll) < kasks *side* ja *wyllt* (Kul) 'vilt' < kasks *vilt* ning nahaliik *seemis(c)k* (sämisch) (Gös) < kasks *semes*, *semesch*.

Riietuse valmistamise ja korrashoiuga ühenduses on aga laensõnad *krookima* (Gös) < kasks *kroken*, *lapp(i)* (lap) (HuH 1654) < kasks *lappe* ja *lappima* (Müll) < kasks *lappen*, *terckima* (Gös) 'tärgeldama' < kasks *sterken* (vrd. üsks *stärken*²³) ja *wooder* (woeder, wo(h)der) (Gös) < kasks *vöder* (voeder, voulder)¹⁵ ning *wohderdama* (woedrima) (Gös) < kasks *voderen*.

b) Riietusesemed ja jalanõud.

Alamsaksa keelest või alamsaksa keele kaudu on laenatud

riietusesemete nimetused *kapp* (Müll) 'mantelkuub' < kask *kappe*, *koller* (Gös) 'nahkvammus' < asks *Koller*²⁰ (vrd. üsk *Koller*²³), *mantel* (mantli) (Müll) < kask *mantel*, *nöörliweken* (nöerlijw) (Gös) 'pihik' < asks *Snör-liefken*²², *püx(it)* (Gös) 'püksid' < kask *bükse*, *büxe*, *bügse*¹⁵, samuti *schört* (Müll) 'kört, seelik' < kask *schorte* ja *wammus* (Ross) < kask *wambôs* (-*bois*), -*bus*.

Alamsaksa laenud on veel tõenäoliselt *wloor* (wlohr) (Gös) 'loor' < asks *Flor*²⁰ (vrd. üsk *Flor*²³) ning *wlo(o)rkapp* (Gös) 'loor' — vrd. asks *Flor*²⁰ ja kask *kappe*, samuti peakatete nimetused *hüll* (Gös) < kask *hulle* ja *mütz(i)* (mützeken) (Obs) < kask *mutze* (vrd. üsk *Mütze*²³) ning riie tuse juurde kuuluvate lisandite nimetused *kraj(e)* (kraj(i)) (Anf) 'krae' < kask *krage* ja *nöhp(iken)* (knöp jne.) (Anf) 'nööp' < kask *knöp*, *tas(c)ki* (tasch, tascke (Stahl HuH) 'tasku' < kask *taske*, *tasche* ning *witz* [pook] (Gös) 'seeliku või särgi äärispael' — vrd. kask *fitze* 'ein abgebundener Strang von einem Stück Garn'.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevatest jala nõude nimetustest on alamsaksa keele kaudu laenatud arvatavasti *tuppel* (toowel, toppel, tüppel) (Obs) 'tuhvel' < kask *pantufelen*, -*tof-felen*; *tuffel*.

c) E h t e d.

Ka ehte nimetusi on alamsaksa keelest üle võetud, nii näiteks tõenäoliselt *armpant* (Gös) 'käevõru' < kask *armbant*¹⁵ (vrd. üsk *Armband*²³) ja *keed* (ke(h)d(ike), käd) (Müll) 'kee, kett' < kask *kedene*, *kede* ning *krantz* (ran(t)z(i)) (Ross) < kask *kranz* (vrd. üsk *Kranz*²³), samuti (*k*)*rell(it)* (Gös) 'helmed' < kask *krallen*, *korallen* ja *mall(it)* (LSp) 'tinast valatud ilustused rahvarõivaste hõlmadel' < kask *mallie*, *malge* 'kleiner Ring oder Spange', *prese(c)ken* (Gös) 'väike prees' < kask *brësse*, *brëse*, *brëseken*¹⁵ ja *perl(e)* (Stahl HuH) 'pärl' < asks *Parl*, *Parle*²², *paerle*, *përle*³⁴ (vrd. üsk *Perle*²³) ning verb *mückama* (Müll) 'ehtima' < kask *smucken*.

12. Inimene

Inimesega seotud mõistetest on alamsaksa keelest laenatud *junkro* (jun(c)kr(o), junkru) (Ross) 'neitsi' < kask *junkrowe* koos tuletistega *junkrolik* (Ross) 'neitsilik' ning *junkruß* (Ross) 'neitsilikkus' — vrd. kask *junkrowe*, samuti *me(i)jer* (Gös) 'konkubiin' < kask *meiersche*.

Perekonnaelu puudutavad alamsaksa laenud *pruh(d)t* (brudt, prut(h), pruhtiken jne.) (Müll) < kask *brût* ja *wad(d)er* (Ag) 'vader' < kask *gevadder*, inimeste välimust kirjeldavad laensõnad *muck* (Gös) 'ilus' < asks *smuck*³⁰ ja *tann* (Gös) 'paksmagu' < asks *Stann* 'Kübel, Bottich'²⁰.

a) Inimese organism.

Inimese keha osade nimetustest pärinevad alamsaksa keelest *ader* (Stahl HuH) 'aader' < kasks *ader(e)* (vrd. üsks *Ader*²³) ja *löhri* (Obs) 'hingetoru' < kasks *rôr* 'Rohr', *neer* (ne(h)r) (Stahl HuH) < kasks *nere* ja *nipp* (Gös) 'nibu' < kasks *snibbe*, *nibbe*, samuti *rump* (Gös) 'küür' < kasks *rump* 'Rumpf' ja [kussi] *rönnit* (Gös) 'kusejuhad' — vrd. kasks *renne*, *ronne* 'Renne, Canal'.

b) Haigused ja nende ravi.

Haiguste nimetustest on laenatud tõenäoliselt *illitinck* (Gös) 'roos' — vrd. kasks *dat hillige dink* 'Rothlauf, Rose' samuti *leedet* (Gös) 'leetrid' < kasks *bledder*, *bledere* ning *piddali* [többe] (pidaliko tobbe) (Müll) ja *piddali*[többine] (Stahl HuH) — vrd. kasks *spetâl*, *spittâl* 'Kranken-, Siechenhaus; der Aussatz, lepra ...'. Alamsaksa keelest on üle võetud veel *pocki*-[reigk] (pockereick) (HuH 1654) 'rõugekärn' — vrd. kasks *pocke*, *poche* ja *prantzosi* [többe] (pranzosit) (Gös) 'süüfilis' — vrd. kasks *franzôs*, samuti väiksemate vigastuste-vigade nimetused (*k*)*ram(m)* (Gös) 'kriimustus' < kasks *schram*, *schramme* ja (*k*)*ramm* (Gös) 'kramp' < kasks *krampe*, *ramme-ramp* ning *wil* (will(ikenne)) (Anf) 'vill' < kasks *swel* 'Geschwulst', vrd. kasks *swellen*, *swillen* 'schwillen'.

Inimese tervisliku seisundiga on seoses ka *pij(h)-nama* (pi(h)nama) (Stahl HuH) 'piinama' < kasks *pinen*, oma-dussõna *tum(m)* (Stahl HuH) < asks *Stumm(e)*¹⁶ ja nimisõnad *pi(h)na*, *pij(h)n* (Stahl HuH) < kasks *pin(e)* ning võib-olla ka *wahl* (Gös) 'valu, piin' < asks *Quaal*²² (vrd. üsks *Qual*²³) ja *weh* (Boecl) 'valu' < asks *wê*³⁴ (vrd. üsks *Weh*²³).

Ravimite ja ravivahendite nimetustest on alamsaksa keelest üle võetud *alandi* [juur] (Gös) 'aedvaagi juurikas' < kasks *älant* (-d)¹⁵, *kamper* (Gös) < kasks *kamper*³⁰ ja *kupp* (Gös) < asks *Kopp*²², samuti *lackwergi* (Gös) 'teat. puderjas ravim' < kasks *lactwarige*, *lactuarie* (vrd. üsks *Latwerge*²³) ja *palsam* (VTkk) < kasks *balsam*, *balsam(e)*¹⁵ (vrd. üsks *Balsam*²³) ning *plaaster* (pla(h)ster) (Müll) < kasks *plâster* ja tõenäoliselt ka *pill(it)* (Gös) 'pill(id)' < kasks *pille*³⁰, asks *Pill* 'Pille'²⁰ (vrd. üsks *Pille*²³). Alamsaksa keelest on laenatud veel *salw(i)* (Stahl HuH) < kasks *salve* ja *topp* (Gös) 'tups' < asks *stoppen* 'propf'³⁴, samuti *tröop* (Gös) 'tilk' < kasks *dröpe* (*drape*)¹⁵ ja *triackel* (Gös) 'teriak' < kasks *driakel*, *dreakel*, *triakel*¹⁵ ning mürgi nimetus *kifft* (gif(i)t) (Stahl HuH) < kasks *gift*¹⁵ (vrd. üsks *Gift*²³).

Ravijate nimetustest pärinevad alamsaksa keelest *arst* (Müll) < kasks *arste*, samuti *pader* (Gös) 'kupulaskja' < kasks *bäder*¹⁵ ja *pademoder* (Gös) 'ämmaemand' < kasks *bademoder* ning *tocker* (Gös) 'tohter' < asks *Docter*²² (vrd. üsks *Dokter*²³), ühtlasi ka ravimise ga seotud verbid *arstima* (LSp) < kasks

arsten ja *salwima* (Müll) < kasks *salven* ning lõpuks veel *pockehus* (Müll) 'rõugehaigete varjupaik' — vrd. kasks *pocke*, *poche* ja kasks *hûs*, *spittal* (Awerb) 'haigete varjupaik' < kasks *spetât*, *spittâl* ning *tockerkunst* (Gös) 'arstimiskunst' — vrd. asks *Docter*²² ja kasks *kunst*.

c) Inimese käitumine ja psüühika.

Inimese käitumist kirjeldavad *hüchler* (Müll) 'silmakirjateener' < kasks *hucheler*, *hugeler*, *kartzus* (Gös) 'julgus' — vrd. kasks *karsch* ja *keckistus* (geckistus) (Anf) 'rumalus' — vrd. kasks *geck*, *narr* (na(h)r) (Müll) ja *narriminne* (LSp) — vrd. kasks *narre*¹⁹, *prasser* (Gös), *prassia* (Gös) ja *prassimanne* (Gös) — vrd. kasks *brassen*, *piperlinne* (Gös) 'viriseja' < asks *Pipperling*²² ja *troztminne* (Ross) — vrd. kasks *tros*, *trozt* ning *drööp* (Gös) 'lollike' < kasks *trop* 'Tropf' ja *üllewährdmine* (errawährminne) (Ross) 'võitmine' — vrd. kasks *weren*.

Omadussõnadest on laenatud *karsck* (kartz) (Stahl HuH) 'julge, reibas' < kasks *karsch* ja *keck* (geck, jeck) (Müll) 'alp, narr' < kasks *geck* ning *teenstlick* (deenstli(c)k, tehnstlik) (Stahl HuH) 'abi-, teenistusvalmis' < kasks *dênstlik* ja arvatavasti ka *wiks* (Horn) 'kiire, kärmas' < asks *fix*²² (vrd. üsks *fix*²³).

Käitumisega on seotud rida verbe nagu *hissetama* (hissitama) (Gös) 'ässitama' < kasks *hissen*, *hitzen* ja *jacht(i)ma* (jahhima) (HuH 1654) 'sekeldama' — vrd. kasks *jacht*, *jöllama* (KnKR 1700) 'lärmama' < kasks *gellen* (vrd. üsks *gellen*²³) ja *keckima* (Gös) 'narrima' < kasks *gecken*, *kinck(i)ma* (ken(c)kima, schenkma) (Müll) < kasks *schenken*, *märkama* (mer(c)kama) (Müll) < kasks *merken*, *marken* ja *erra pillama* (pillatama, pillotama jne.) (Müll) < kasks *spilden*, *spillen*, *prassima* (Stahl HuH) < kasks *brassen* ja *rasima* (Müll) 'määratsema' < kasks *rasen*, *trotsima* (trozt(i)ma) (Stahl HuH) — vrd. kasks *tros*, *trozt*, [pead] *wan(c)kotama* (Gös) — vrd. asks *swanken*³⁰ ning üle *währ(a)ma* (erraweerma, erräwehrama, wäräma jne.) (Ross) 'võitma' < kasks *weren*.

Inimese psüühika alale kuuluvad laenatud nimisõnadest *lust(i)* (Müll) < kasks *lust* ja *troost* ((t)ro(h)st, tröst) (Müll) < kasks *tröst*, *tröhstija* (trohstja, tröhstja jne.) (HuH 1654) ja *tröhstminne* (trohstminne) (Stahl HuH) — vrd. kasks *trösten* ning *truus* (truw) (Stahl HuH) 'truudus' < kasks *truwe*, *trouwe* ja *untruus* (Trückdk) 'truudusetus' — vrd. kasks *un(um)-* ja kasks *truwe*, *trouwe*, omadussõnad *truu* (tru(w), truiw) (Müll), *trulick* (truwlik) (Ross) ning määrsõna *truist(e)* (truwist(e)) (Müll) — vrd. kasks *truwe*, *tröstlick* (tröhstli(c)k) (Müll) 'lohutav' < kasks *tröstlik* ja *untru(w)* (LSp) 'truudusetu' koos määrsõnaga *untruwist* (LSp) 'truudusetult' — vrd. kasks *un(um)* ja kasks *truwe*, verbidest tõenäoliselt *achtima* (Saarem kk) 'põlgama, alahindama' < kasks *vorachten*, (vrd. üsks *verachten*²³) ja *tarwema* (Gös) 'puudust tundma' < kasks *darven*¹⁵ (sõna võib olla ka

vanem germaani laen³³) ning veel *begerima* (Müll) 'ihaldama' < kasks *begēren*¹⁵ ja *künnima* (gönnima, günnima, könnima) (Müll) 'head soovima' < kasks *gunnen*, *lustima* (lüstima) (HuH 1654) 'lusti omama' < kasks *lusten* ja *pröwima* (Gös) 'kiusama' < asks *pröwen*³⁴, *truwima* (HuH 1654) 'usaldama' < kasks *getruwen*, vrd. kasks *truwe* ja *trööstima* (trö(h)st(i)ma) (Müll) < kasks *trösten*, *vorschonema* (Müll) 'säätma' < kasks *vorschönen*¹⁵ ja *vorwytna* (Müll) 'ette heitma' < kasks *vorwiten*.

13. Ajaviide, kunst, haridus

a) Ajaviide, mängud ja kunst.

Alamsaksa keelest on eesti keelde tulnud ka mitmesuguste mängude ja ajaviidete nimetusi. 17. sajandi eesti kirja-keeles esinevad näiteks tõenäoliselt alamsaksa keelest pärinevad laensõnad *kaarti* (karthi) (Gös) 'kaart' < kasks *karde*, *karte* (vrd. üsks *Karte*²³) ja *kachtü*[meng] (Gös) 'male' — vrd. kasks *schack* (*schâk*) ja *schack-*, *schattafel* 'Schachbrett' (vrd. üsks *Schach*, *Schacht*²⁷), *lott(i)* (lot) (Stahl HuH) 'loos' < kasks *lot* ja asks *lott*³⁴, *pall* (Gös) < asks *Ball*²⁰ (vrd. üsks *Ball*²³), *prick* (prickiken) (Gös) 'kabekivi' ning *pricki* [meng] (Gös) — vrd. kasks *bricke*¹⁵, samuti *tantz* (Gös) < kasks *dans*, *danz* ja *tanzima* (tantz(i)ma) (Müll) < kasks *dansen*, *danzen*, *terlinck* (Gös) 'täring' < kasks *terlink*, (*tarlink*) ja *wörpel* (Gös) 'vüfel' < kasks *worpel*.

Peale loetletud laenude kuuluvad siia rühma veel (*k*)*nüppi-kene* (nippiken) (Müll) 'kerge hoop' < kasks *knipken* ja *köhckler* (Gös) 'veiderdaja' < kasks *gokeler*, tõenäoliselt *larm(i)* (larm) (Gös) 'lärm' < kasks *allarm*, *allerm*¹⁵ (vrd. üsks *Lärm*²³) ja *schimp* (Kutse) 'nali; teotus' < kasks *schimp* (vrd. üsks *Schimpf*²³).

Tõenäoliselt alamsaksa keelest laenati ka *kunst* (Awerb) ja *kunstlik* (Anf) 'kunstnik, mustkunstnik' — vrd. kasks *kunst* (vrd. ka üsks *Kunst*²³) ning omadussõna *kunstli(c)k* (Müll) 'kunsti-pärane' < kasks *kunstlik*.

Samuti pärinevad alamsaksa keelest sõnad *maler* (Müll) 'maalikunstnik' < kasks *maler*, *meler* ja *maalima* (ma(h)lima) (Müll) < kasks *malen*, *rijhmi* (riem) (Gös) 'riim' < kasks *rîm* ja [laulu] *wi(j)s* (Gös) < kasks *wis(e)* ning *vers* (Müll) 'värss' < kasks *versch(e)*, muusikariistade nimetused *kijhge* (kijhge, kijhgi) (Gös) 'viul' < kasks *gîge*¹⁵ ja *luuth* (Gös) 'teat. keel-pill' < kasks *lute*, *pasun* (passun, paßun) (Boier) < kasks *basune*, *bassune* ja *pi(i)p* (Müll) 'vile' < kasks *pipe* ning *pil(l)*

³⁸ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 174.

(pyll) (Kul) < kasks *spel, spil* ja *rumm(i)* (rumme, trumb)
(Obs) 'trumm' < kasks *trumme*.

b) Kirjaoskus ja haridus.

Kirjaoskuse ja hariduse alale kuuluvaist sõnadest on alamsaksa keelest laenatud õpetaja nimetusi *howemeister* (Gös) < kasks *hovemester* (vrd. üsks *Hofmeister*²³) ja *koolme(i)ster* (kohl-meister, schoelmeister) (Müll) < kasks *sholemester* ning õppimisega seoses olevaid sõnu *kool(i)* (ko(h)l, schol) (Müll) < kasks *shole, scholene* ja *koolikamber* (Gös) 'kooliruum' — vrd. kasks *shole, scholene* ja kasks *kamer, asks cammer*¹⁸ ning *leer* (lehr) (enamasti liitsõna *leerpois* (lehrpoiß) koostisosana) (Müll) 'õpetus' < kasks *lære, lare*.

Alamsaksa keelest on lähtunud ka laenud *kri(j)wel* (kriwli pois) (Gös) 'kirjutaja' < kasks *schriver* ja *plak* (black) (Gös) 'tint' < kasks *blak*¹⁵ ning tõenäoliselt ka sõna *paper* (pap(p)i(j)r) (Gös) 'paber' < kasks *pappir, papir*²⁹ (vrd. üsks *Papier*²³), kuna *plak(k)at* (Gard) võib pärineda nii alamsaksa kui ka rootsi keelest (vrd. asks *plakat*²⁷ ja rts *plakat*²⁸), sest ta esineb 17. sajandi eesti kirjakeeles ainult Rootsi valitsuse poolt väljaantud korraldustes (Gard, Plak).

Tõenäoliselt on alamsaksa laenud ka trükikunsti levikuga seotud mõisted *trükkima* (LPR), *trükk* (Käsir) ja [ramato]-*trükkar* (Käsir) — vrd. kasks *drücken*¹⁵.

14. Loodus

Alamsaksa keelest on üle võetud nimetusi ka nähtustele ja esemetele looduses. Nii pärinevad alamsaksa keelest *torm* (Anf) < kasks *storm* ja (*s*)*tormima* (Müll) < kasks *stormen* ning *tust* (Boecl) 'tolm' < kasks *dust*¹⁵ ja tõenäoliselt ka (*sch*)*lam* (Müll) 'muda' < kasks *slam* (vrd. üsks *Schlamm*²³).

Veel on alamsaksa keelest laenatud *tijhki* (dick, tih(c)k) (Stahl HuH) 'tiik' < kasks *dik* ja *wyk* (Müll) 'merelaht' < kasks *wik, klin(d)t* (Obs) 'kõrge paekallas' < kasks *klint* ja arvatavasti ka *lipp* (Gös) 'kari' < asks *klippe*²⁷ (vrd. üsks *Klippe*²³).

Ka *element* (Stahl HuH) < kasks *element(e)*¹⁵ ja *natur* (Elab jtl 1649) 'loodus' < asks *natür*³⁰ (vrd. üsks *Natur*²³) ning *natürlick* (Gös) 'looduslik, loomulik' < kasks *natürlik* on arvatavasti alamsaksa keele vahendusel eesti keelde üle võetud.

a) Mineraalid.

Eesti kirjakeeles 17. sajandil esinevad mineraalide nimetused on väga mitmesugust algupära, laenatud on nad aga tõenäoliselt alamsaksa keele kaudu.

Piiblist on näiteks üle võetud *achat* (aggat) (Gutsl kk) 'ahaat' < asks *Achat*¹⁶ ja *amet(h)ist* (Gutsl kk) < asks *Amethyst*¹⁶, *galkedon* (Vas T) 'kaltsedon' < asks *Calcedonier*¹⁶ ja *hiakint* (Vas T) 'hüatsint' < asks *Hyacinthe*¹⁶, *jaspis* (Stahl HuH) < asks *Jaspis*¹⁶ ja (*k*)*ristal(l)* (ristelli) (Gös) 'kristall'

< asks *Christall(en)*¹⁶, (*k*)*rüsopras* (Vas T) < asks *Chryso-
pras*¹⁶ ja *lünkurer* (lyncuri kiwwi) (Gutsl kk) < asks *Lincurer*¹⁶,
peril (Vas T) 'berüll' < asks *Beril*¹⁶ ja *rub(b)in* (Stahl HuH)
< asks *Rubyn*¹⁶, *sa(h)wir* (saphir, sappir) (Gutsl kk) < asks
*Saphir*¹⁶ ja *sard(er)* (Gutsl kk) < asks *Sarder*¹⁶, *sardonik*
(Vas T) 'sardoonüks' < asks *Sardonich*¹⁶, (*s*)*marag(d)* (schma-
ragd) (Gutsl kk) < asks *Smaragde*¹⁶, *topas* (topaserre kiwwi,
topasio) (Gutsl kk) < asks *Topasier*¹⁶ ja *tür(c)kos* (Gutsl kk)
'türkiis' < asks *Turkos(en)*¹⁶.

Ilmlikus kirjanduses esinevad *alabastr*i [kiwwi] (Gös) < kasks
*alabaster*¹⁵ (vrd. üsks *Alabaster*³⁷) ja *karniol* [kiwwi] (Gös) <
asks *carneol(o)*¹⁸ (vrd. üsks *Karneol*³⁷), *krite* (ri(j)hti, rijth)
(Obs) 'kriit' < kasks *krite*, (*k*)*ruus* (rües) (Gös) 'kruus' < kasks
*grås*¹⁵ ja *marmor* (marmer) (Gös) < kasks *mormeren-*, *marmel-*,
marbelstên (vrd. üsks *Marmor*²³), *salpeter* (Gös) < asks *salpe-
ter*¹⁸ (vrd. üsks *Salpeter*³⁷), *demanti*-[kiwwi] (Gös) < kasks
*démant*¹⁵ ja *wäwel* ((sch)weffel, schweuel, swewel jne.) (Müll)
'väävel' < kasks *swevel*.

b) T_ai m e d.

Taimede nimetustest on alamsaksa keele vahendusel laenu-
tud vaimulikus kirjanduses leiduvad *aloe* (Stahl HuH) < kasks
*âloê*¹⁵ (vrd. üsks *Aloe*³⁷), *ruht* (Vas T) 'ruut' < kasks *rude* ja
tümmin (Vas T) 'tüümian' < asks *Thymian*¹⁶ ning liitsõnades
lavendliwesi (Stahl HuH) ja *nardi öhl* (Vas T) esinevad *laven-
del* < asks *Lawendel*²⁰ (vrd. üsks *Lavendel*²³) ja *nard* < asks
*Nard(en)*¹⁶.

Peale loetletute kohtame 17. sajandil veel järgmisi laenulisi
taimenimetus:

Lilli ja rohhttaimi *isop* (hysop) (Stahl HuH) 'iisop'
< kasks *isop* (vrd. üsks *Ysop*³⁷) ja (*k*)*ressi* (Obs) 'kress' <
kasks *kerse*, *karse*, *kruese minte* (Gös) 'kruusemünt' < asks
*Kruse-minte*²² ja *lewerstöck* (Gös) 'leesputk' < asks *Leverstok*²²,
lilje (Obs) 'liilia, lill' < asks *lilje*, *lilge*³⁰ (vrd. üsks *Lilie*²³) ja
münt (Vas T) < kasks *minte*, *nehlken* (negelken) (Gös) 'näälke'
< kasks *negelken* ja *plömiken* (blömikene) (Müll) 'lilleke' <
kasks *blomeken*, tõenäoliselt ka *reinwarret* (Gös) < asks *Rain-
farn*²⁰ (vrd. üsks *Rainfarn*²⁵), edasi veel *rohs(e)* (roese, ros,
rosanini, roseninni) (Müll) 'roos' < kasks *rose* ja *salwy* (Gös)
'salvei' < kasks *salvie*, *salvye*³⁰ ning *violi* [ninniken] (Gös)
'kannike' < kasks *viôle*¹⁵ (vrd. üsks *Viola*³⁷); puid ja põõ-
said *holderbeer* (Gös) 'leedripuu' — vrd. kasks *holdertere*,
hollentere ja *loorbeer* (loerber, lohrbe(h)r) (Müll) < asks
*lõrbere*¹⁹, *palm* (LSp) < kasks *palm(e)* ning *wijghi-* (figi-, wigi-,
wiji-)[puh, -lecht jne.] (Müll) — vrd. kasks *vige*; puu- ja
kõõgivilju *karsbe(e)ri* [mar(r)i] (Anf) 'kirss' < kasks *karse-*,
kersebere ja *knufloki* (Gös) 'küüslauk' < kasks *knuf-*, (*knuft-*,
kruft)*lök* ning *kranat* (Gutsl kk) 'granaatõun' < kasks *granät*,

*granátappel*¹⁵ (vrd. üsks *Granatapfel*³⁷), kuna *gurck(it)* (Gös) 'kurk' võib olla nii alam- kui ülemsaksa laen — vrd. kasks *augurke*, ^{+*ä*}*gurke*¹⁵ ja üsks *Gurke*²³. Alamsaksa keelest on laenatud veel *körwitz* (korpitz) (LSp) 'kõrvits' < kasks *korvetze*, *korbitz*, *körwitz* ja *köömen* (Vas T) < kasks *kome(n)*, *komín*, *lacttuk* (Gös) 'lehtsalat' < kasks *lactuke* ja *lök* (lohck) (LSp) 'lauk' < kasks *lök*, *peet(it)* (beeti) (Gös) 'peet' < kasks *bête*¹⁵ ja tõenäoliselt *petersillien* (Gös) 'petersell' < kasks *pettercillige*³⁹ (vrd. üsks *Petersilie*²³), *plum(it)* (luun) (Gös) 'ploom' < kasks *plume* ja *reigas* (raddikas, reddika(a)s, rei(j)ckas, ruttikas) (Anf) 'rõigas' < kasks *redich*, *redik*, tõenäoliselt *sallat* (Gös) < kasks *sallât* (vrd. üsks *Salat*²³), *sibbul* (sibbolas) (Anf) < asks *Zipolle*²² ning *tilli* (Gös) < kasks *dille*¹⁵.

Alamsaksa keelest on lähtunud ka (*k*)*nup* (Aab 1694) 'nupp' < kasks *knuppe* ja *pookma* (Vas T) ~ *paatima* (Gös) 'pookima' < kasks *poten*, *potten*, *paten* ning *paati* [wössaken] (Gös) 'pookoks' < kasks *pate* 'Setzling'.

c) Loomad.

Tõenäoliselt alamsaksa keele kaudu on laenatud vööraamaiste loomade nimetused, nagu *elewant* (Gös) < kasks *elefant*, *elephant*¹⁵ (vrd. üsks *Elefant*²³) ja *kame(ehl)* (kamēl) (Stahl HuH) 'kaamel' < asks *Kameel*¹⁶ (vrd. üsks *Kamel*²³), *löuw* (leo koir, le(u)w, löwi penni jne.) (Müll) 'lövi' < kasks *louwe*, *lowe*, *lewe* ja *parder* (pardli) (Gös) 'leopard' < asks *pardel*¹⁶ (vrd. üsks *Parder*, *Pardel*²³) ning *büfli*[herrj] (Gutsl kk) 'pühvel' < kasks *büffel*¹⁵ (vrd. üsks *Büffel*²³) ja arvatavasti ka *scorpion* (korpiohn) (LSp) < asks *Scorpion(en)*¹⁶ (vrd. üsks *Scorpion*²³).

Koduloomade nimetustest pärinevad alamsaksa keelest [kitze-] *böckiken* (Gös) 'sokuke' — vrd. kasks *buk*, *bok* (-ck)¹⁵ ja arvatavasti ka *e(e)sel* (Gutsl kk) < kasks *esel*, *essel* (vrd. üsks *Esel*²³), *kaninikenne* (VTkk) 'küülik' < asks *kanineken*²⁷ ja *puck* (Gös) 'jäär, sikk' < kasks *buk*, *bok* (-ck)¹⁵, *pull(e)* (pullekenne) (Obs) < kasks *bulle* ja *sikk* (sickaken, sik(k), szick) (Müll) < kasks *sicke*, *tzicke* (vrd. üsks *Zicke*²³).

Samuti laenud on *drak(it)* (HuH 1654) 'lohe' < kasks *drak(e)* ja *hunt* (Stahl HuH) < kasks *hunt* 'Hund' ning *padda* [konn(a)] (Obs) 'kärnkonn' — vrd. kasks *padde* 'Kröte', *rot(t)* (Anf) < kasks *rotte* ja *tutz* (Müll) 'kärnkonn' < asks *Tuutz*²² ning hobuse nimetused *ruhn* (Anf) 'ruun' < kasks *rune* ja *tölder* (töller) (Gös) 'telder' < kasks *telder*, *teller*.

Loomadega seoses on laenatud veel *jellama* (Gös) 'haukuma' < kasks *gellen* 'laut schreien' (vrd. üsks *gellen*²³), *mauwoma* (Gös) 'näuguma' < kasks *mouwen* 'miauen', *ruhnama* (Anf)

³⁹ Alamsaksakeelne vaste vt. O. Masing, Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. Abhandlungen des Herder-Instituts zu Riga, Bd. II nr. 4, Riga 1926, lk. 43.

'ruunama' < asks *Runen*²² ning *koht* (kood) (Gös) 'koot, looma sääreluu' < kasks *kote, kute*.

d) Linnud.

Ka lindude nimetuste hulgas leidub alamsaksa laene nagu vöörämaised *päwi* (pawluhn, pawluun) (Obs) 'paabulind' < kasks *bâwelûn, pâwelûn*¹⁵ ning *papakoij* (Gös) < kasks *pape-, papagoie* ja *struhssi*[lend] (struti lind, trusi-lind) (Gutsl kk) 'jaanalind' < kasks *strûs* ning meie maal pesitsevate lindude nimetustest *ad(e)ler* (Stahl HuH) 'kotkas' < kasks *adeler* (vrd. üsks *Adler*²³) ja *kivoit* (kewwit, kiw(w)itz) (Gös) 'kii-vitaja' < kasks *kivit, kiwit*, võib-olla *kuckuck* (Gös) 'kägu' < kasks *kukuk* (vrd. üsks *Kuckuck*²³), *meewiken(n)e* (LSp) 'tuvi' < kasks *meve* ja *pihla*[part] (piel) (Gös) 'kodupart' < asks *pîle*³⁴, *reijer* (Gutsl kk) 'haigur' < kasks *reger* (vrd. üsks *Reiher*²³) ja *torck* (storch) (Gös) 'kurg' < kasks *stork* ning *tuwikenne* (duwi(kenne), tuikenne, tuiwe jne.) (Stahl HuH) < kasks *duve*.

Alamsaksa keelest on laenatud veel mütoloogiline *krijpi* [lind] (Gös) 'greif' < kasks *grip, gripe*¹⁵ ja [linno] *puur* (Gös) < kasks *bûr, kabbune* (Gös) 'kabun' < kasks *kappûn* ning arvatavasti on alamsaksa keel olnud lähtekohaks ka kanepilinnu nimetusele *tuddrick* (Gös) — vrd. kasks *doter* 'cuscuta (crescit in lino)' (linavõrm).

e) K a l a d.

17. sajandi eesti kirjakeeles esinevatest kalade nimetustest on alamsaksa keelest üle võetud *he(e)rinck* (Gös) < kasks *herink* (vrd. üsks *Hering*²³) ja *karruhs* (karuß) (Gös) 'koger' < kasks *karuske, -usse, rootkeer* (Gös) 'rahnkala' < kasks *rôtscher, roscher* ja *tint* (Gös) < kasks *stint* (vrd. üsks *Stint*²³) ning *tõri* [kalla] (Gös) 'tuurakala' < kasks *stôr*. *Vaal* (valaskala) on vanem germaani laen⁴⁰, Gösekenil esinev *waltick* [kalla] näib aga olevat alamsaksa laensõna — vrd. asks *walfisk*³⁴, asks *walt-visch*²⁷.

Vaieldav on sõna *tursat* (Gös) 'tursk' algupära — see võib olla vanem germaani laen⁴¹, võib aga pärineda ka alamsaksa keelest — vrd. kasks *dorsch, dorsk*.

15. Mitmesuguseid laene.

Lisaks eespool rühmiti käsitletud laensõnadele leidub 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles veel mitmesugustelt elualadelt pärit olevaid alamsaksa laene.

Nii võib laenude hulgas leida terve rea nimisõnu nagu *kunds chop* (kundskoppi) (Müll) 'teade' < kasks *kun(t)-, kon(t)-schap* ja *orsake* (ohrsa(c)k) (Müll) 'põhjus' < kasks *orsake*,

⁴⁰ Vrd. W. Thomsen, Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 180.

⁴¹ Sealsamas, lk. 178.

richtschnor (Müll) 'juhend' < asks *richtesnör*¹⁹ ja *reeckschopp* (re(h)censchopp) (Müll) 'aruanne' < kasks *rekenschop*, *wiis* (wi(h)s, wij(h)si, wys) (LTÖ) < kasks *wis(e)* ja *worp(i)* (Gös) 'kord' < kasks *worp*. Alamsaksa laenud on veel *kaste*, (Gös) 'kaevurake' ja *kast* (Horn) '(vilja)salv' < kasks *kast*, *kaste* ning *kant* (Kul) < kasks *kante* ja võib-olla ka *kegel* (Gös) 'keegel, koonus' < kasks *kegel* (vrd. üsks *Kegel*²³), samuti *munster* (Gös) 'muster' < kasks *munster* ja *märk* (mer(c)k(i)) (Müll) < kasks *merk*; *klenödye* (Müll) 'aare' < kasks *klên-*, *kleinode*, *-ade* ja *pughk* (puick) (Gös) 'kratt; härjapõlvlane' < kasks *spök*, *spük* ning *tund* (stund) (Müll) < kasks *stunde*; *stunt*, tõenäoliselt ka *weime* [kirst] (Gös) — vrd. kasks *wedem(e)*, *weme* 'Dotation, dos ...' ja *wädel* (Gös) 'saba, pintsel' < kasks *weddel* (vrd. üsks *Wedel*²³) ning *wunn* (Müll) 'sõim' < kasks *wunde*.

Alamsaksa keelest on laenatud samuti rahvaste nimetused *pranzosi* (Gös) 'prantslane' < kasks *franzôs* ja *tür(c)k* (Müll) < asks *Törck(en)*¹⁶.

O m a d u s s õ n a d e s t on alamsaksa algupära või alamsaksa keele kaudu laenatud *kantlick* (Gutsl kk) 'nurgeline' — vrd. kasks *kante* ja *köstlick* (kostlick) (Müll) 'hinnaline' < kasks *kost(e)lik* (vrd. üsks *köstlich*²³), liitsõnades *lijk*[mees] (lighmehs, lih(c)k(e)-mees) (Ross) 'volinik' ja *lih(c)k*[pajatus] (lichpaitusz, lieckpaia-tuß) (Müll) 'võrdlus, tähendamissõna' esinev *lijk-* (lih(c)k- jne.) 'võrdne' < kasks *lik*, *like*, peale selle veel *tichti* (Gös) 'tihe' < kasks *dichte*, *dicht*¹⁵ (vrd. üsks *dicht*²³) ja *tückkilinne* (Vas T) 'katkendlik' — vrd. kasks *stucke*, samuti *wiß* (wis, wisse, wissi jne.) (Müll) 'kindel' < kasks *wis*, *wisse* ja *wers(c)k* (versch) (Müll) 'värske' < kasks *versch*, *varsch* ning *wäärt* (weerd, wehrt(i), wäärt jne.) (LTÖ) < kasks *wert*.

Vaieldavaks jääb sõna *toor* (Gös) — see võib olla nimi- või omadussõna ning sellest olenevalt tähendada 'värav' < kasks *dor* 'Thor' (vrd. üsks *Tor*²³) või 'rumal' < kasks *dore* 'Thor, Geisteskranker' (vrd. üsks *Tor*²³).

Alamsaksa keelest on laenatud ka verbid *keltima* (LSp) 'kehtima, maksma' < kasks *gelden* (vrd. üsks *gelten*²³); *tu(h)-rima* (thurima, tührima) (Müll) 'kestma' < kasks *dären*¹⁵ ja *erwima* (Müll) 'pärima' < kasks *erven*.

Lõpuks on alamsaksa keelest lähtunud veel m ä ä r s õ n a d [ühel] *hobil* (ho(h)pil) (Stahl HuH) ja *hopi(li)s* (HuH 1654) 'korraga' — vrd. kasks *höp*, *hope* 'Haufe, Anzahl', (*k*)*nappist* (Anf) 'vaevalt' — vrd. asks *knapp*²² ja *pahrieste* (Pulm) 'paari-kaupa' — vrd. kasks *pâr* ja *tublite* (Voorim) 'topelt' < kasks *dubbelt*, *dobbelt*¹⁵, *tückki*[kombel] (tücki kombel) (Stahl HuH) 'tückhaaval' ja [öhes] *tückkis* (tückis) (HuH 1654) 'koos' — vrd. kasks *stucke*, *wals(c)kist(e)* (valschiste) (LTÖ) 'valesti' — vrd. kasks *valsch*, *vals* ja *wissist(e)* (wist(i)) (Kohtuv I) 'kindlasti' — vrd. kasks *wis*, *wisse*.

Hüüd- ja sidesõnadest on tõenäoliselt alamsaksa laenud *ach* (Müll) < kasks *ach* (*ach* võib aga ka onomatopeetiline sõna olla⁴²), *ei* (Müll) 'ah' < kasks *ey*, *ei* interj.¹⁵, *eja* (Stahl HuH) 'oh' < kasks *eya* interj.¹⁵ ning *ja* (Müll) < kasks *ja* (*ja*²³ võib olla ka ülemsaksa laen), *jo* ... *jo* (Müll) 'mida ... seda' < kasks *io* ... *io*; alamsaksa keelest on laenatud veel *doch* (to(c)h(k)) (Müll) 'ometi' < kasks *doch* ja *vnd* (Müll) 'ning' < kasks *unde*, prefiksids *er(t)z-* 'pea-' (sõnades *er(t)zengel* (Stahl HuH) 'peaingel' ja *ertzkarjane* (LSp) 'peakarjane') — vrd. kasks *ercze-*, *ertze-*¹⁵ (vrd. ka üks *erz-*²³) ja *umb-* (sõnades *umbgreekalinne* (Vas T), *umbrohi* (umbro(c)ht) (Stahl HuH), *umbusck* (Ross), *umbus(c)klik* (Ross), *umbuskja* (Vas T), *umbussulick* (Obs), *umbussutaw* (Vas T) — vrd. kasks *un* (*um*), lõpuks veel *trotz* (Müll) 'kiuste' < kasks *tros*, *trotz* ning võib-olla ka *jost* (Karl) 'just' < asks *Just*²² (vrd. üks *just*²³).

* *
* *

Kokku esineb 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles ligikaudu 900 alamsaksa laensõna. Sõnaliikide järgi on laenatud kõige rohkem nimisõnu, seejärel verbe ja omadussõnu, kuna kõige vähem laene leiame määr-, side- ja hüüdsõnade hulgas.

16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles esinenud alamsaksa laensõnade põhjal järeldusi tehes peab meeles pidama, et tegemist on kirjakeeles kasutatud laenudega. Kõnekeeles võis neid palju rohkem olla ja mitmekesisematelt elualadelt, selle kohta puuduvad meil aga andmed. Ühtlasi tuleb arvestada, et kuigi me saame alamsaksa laensõnade olemasolu eesti keeles tõestada alles vanimate, s. t. 16. ja 17. sajandist pärinevate eestikeelsete tekstide põhjal, võisid nimetatud sajanditel kasutatud alamsaksa laensõnad juba palju varem laenatud ja keeles kasutusel olla.

Ei tohi samuti unustada, et 16. ja 17. sajandi eestikeelsete tekstide ja teoste autorid olid sakslased. Kui selleaegses eesti keeles puudusid sõnad mõne mõiste väljendamiseks, siis kasutasid autorid, kellele need mõisted oma emakeeles tuntud olid, tihtilugu lihtsalt vastavat alamsaksa sõna. Ja nii võibki 16. ja 17. sajandi eestikeelsetes tekstides leida alamsaksa laensõnu, mida rahvas vaevalt tundis ja tarvitas.

16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles leiduvate alamsaksa laensõnade rühmiti vaatlemisel torkab silma kiriku ja usundiga seotud laenude rohkus. Viimane tuleneb sellest, et tolleaegsed eestikeelsed kirjalikud mälestusmärgid on rõhuvas enamuses vaimu-

⁴² Vrd. Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsingi 1955.

liku iseloomuga — olid nad ju koostatud sakslastest vaimulike jaoks, kes jutlustamisel vajasisid eestikeelset kirikualast kirjan- dust.

Vaimuliku kirjanduse kaudu on laenatud esmajoones muidugi oskussõnad kirikuelu alalt, kuid piibli vahendusel on eestlased kokku puutunud ka mitmesuguste võõraste rahvaste, mineraalide, loomade ning lindude nimetustega.

Üsundiga ühenduses on laenatud ka mõned tähtpäevade, pühade ja nädalapäevade nimetused.

Küllaltki arvukalt leidub laene seoses riikliku korraldusega, näiteks mitmesuguste riigivõimu esindajate ja valitsevasse klassi kuulunud isikute nimetusi ning laene õigusemõistmise ja karista- mise alalt, sest valve avaliku korra üle kuulus tollal sakslastele kui kohalikule valitsevale klassile.

Eesti keele sõjandusala sõnavara hulgas leidub laensõnu mitmest keelest. Alamsaksa laenude kõrval esineb selles rühmas eriti rohkesti rootsi keelest või rootsi keele vahendusel laenatud sõnu. Laenude hulgas leiame sõjaväelaste ja relvade nimetusi, kuid samuti kindlustustööde, sõjaväeteenistuse ning sõjategevu- sega seotud mõisteid.

16.—17. sajandil arenesid Balti mere äärsed linnad, elavnes transport, mis jälle alamsaksa laenude kujul on eesti keelde jälgi jätnud. Linnade arenguga on seotud ühtlasi kaubanduse areng ning mitmesuguste uute kaalu-, mõõt- ja rahaühikute nimetuste tundmaõppimine ning kasutuselevõtmine.

Arvukalt alamsaksa laene leiame töö ja teenimise ning käsi- töö eri harude valdkonnas. Sakslastelt on eestlased tundma õppi- nud uusi töövõtteid ja tööriistu ning tavaliselt üle võtnud ka nende nimetused.

Tol ajal Euroopas õitsele puhkenud kultuuri, teaduse ja kunsti- tide areng ulatus ka Baltikumi linnadesse ja mõisatesse. See pee- geldub näiteks elamuehituses, kus võetakse kasutusele uusi mater- jale, ja ruumide sisustuses, kus hakatakse rohkem mugavust ja ilu taotlema. Mõisates ja linnades puutub eestlanegi kokku uute materjalide ja esemete ning nende nimetustega, kuigi nad tema suitsutarest eemale jäävad.

Mõisate majapidamine laieneb, võetakse tarvitusele uusi ese- meid; majapidamise suurenemisest ja harudeks jagunemisest aga kasvavad välja uued ametid ja tööalad. Ja jälle just mõisa kaudu õpib seal töötav eestlane tundma uusi riistu ja tööalaid ning võtab oma keelde üle ka nende mõisas kuulnud alamsaksakeelsed nimetused.

Üsnagi arvukalt kohtame alamsaksa laensõnu ka toitumisega seotud sõnavaras. Küllap jälle mõisas puutusid eestlased kokku uute toiduvalmistamisviisidega ja toitudega, samuti mitmesuguste maitseainete ja vürtsidega ning võtsid nende nimetused kasutu- sele ka omas keeles.

Riietuse alalt on laenatud uute materjalide ja riietusesemete nimetusi ning verbe, mis on seoses riietusesemete valmistamise ja korrashoiuga; alamsaksa keelest pärineb ka ehete nimetusi.

Inimesega seotud sõnavaras leiame mitmesuguseid alamsaksa laene. Alamsaksa keelest on eestlased omandanud mõnede haiguste nimetused, alamsaksa keele ja tõenäoliselt mõisa vahendusel on nad tundma õppinud ka erinevaid ravimeid ja raviviise ning ravijate nimetusi. Lõpuks on alamsaksa keelest lähtunud veel mõned kehaosade nimetused ja terve rida inimese omadusi, käitumist ja tundeid kirjeldavaid laene.

17. sajandi eesti kirjakeeles esineb alamsaksa keelest laenatud nimetusi ka mitmesugustele mängudele, ajaviidetele ja muusikariistadele, samuti leiame neid kunsti ja hariduse ning kirjaoskuse valdkonnas.

Ja lõpuks on alamsaksa keelest üle võetud terve hulk kodu- ja vöõramaiste mineraalide, taimede, loomade, lindude ning kalade nimetusi. Nagu eespool juba mainitud, on suur osa mineraalide nimetustest laenatud vaimulikust kirjandusest, samuti kirikualase kirjanduse kaudu on eesti keelde tulnud ka mitmesuguste taimede, loomade ja lindude nimetusi.

16. ja 17. sajandi eestikeelsetes tekstides esinenud arvukatest alamsaksa laensõnadest on aja jooksul paljud kadunud. Mõned väljalangenud laenudest olid kasutusel ainult 16. või 17. sajandil, teisi kohtame mitmesugustes tekstides ja sõnastikes veel 18. ja 19. sajandil või isegi käesoleva sajandi alguses.

Keelest langesid välja laensõnad, mis tähistasid aegunud, mitte enam kasutatavaid esemeid ja mõisteid, nagu *kantzkorw*, *koller*, *pockehus* ja elukutsete nimetused *man richter*, *taatholder* (statholder).

Keelepruugist jäid kõrvale sageli ka laenud, mis võeti kasutusele lisaks eesti keeles juba esinevatele vastavasisulistele sõnadele, nagu näiteks *ad(e)ler* (eesti keeles esinesid juba sõnad *kull* ja *kotkas*), *kaninikenne* (kasutusel oli juba *koddo jennis*), *kerpima* (tunti *wahheldama*, *ihoma*, *terrawax tegkema*), *lachter* (kasutati ka *leehaneck*), *mählima* (keeles esines juba *jahvatama*), *börril* (juba 16. sajandil kasutati ka *koddenick*), *torck* (storch) (genuiinne sõna *kurg* oli juba varem kasutusel), *vorck* (förck, fuorcke) (kasutati *hang*) jt.

Keelest langesid hõlpsasti välja ka puhtkirjakeelsed laenud, mida rahvas vaevalt tundis ja kasutas nagu *ehwa* (epha), *exempel*, *kriipi* [lind], *natürlick*, *rö(h)mer*, *und* jt.

Mõned 16. ja 17. sajandil esinenud alamsaksa laenudest on hiljem asendatud ülemsaksa keelest pärinevate samasisulistega; nii näiteks kasutatakse tänapäeval *karsbe(e)ri* [mar(r)i] asemel *kirss*, *lott(i)* (lot) asemel *loos*, *munster* asemel *muster*, *kinck* asemel *sink*, *kijhge* (kihgke, kijhgi) asemel *viul*, *wörpel* asemel *vürfel*.

Osa 16. ja 17. sajandil kasutatud alamsaksa laenudest esineb kaasaegses eesti keeles veel muutunud kuju või sisuga, mitmesugustes tuletistes ja tõlgituna kas osaliselt või täies ulatuses, kõnekeele ja murdesõnade või etnograafiliste terminitena.

Muutunud kujul on veel tänapäevalgi kasutusel laenud *pāwi* (pawluhn, pawluun), millest on arenenud *paabulind*, *selschop*, mis kaasajal on tuntud kujul *selts*, *wastlawi* (wastlawent) — kaasaegses eesti keeles *vastla(d)* ja mitmed teised.

Oma tähenduselt on suuremal või vähemal määral muutunud näiteks *karsck* (kartz), mis 17. sajandil tähendas 'värsk, julge', *kunsti(c)k* 'osav', mis kaasajal on omandanud tähenduse 'mitte loomulik, mitte looduslik', *maler*, mida kasutatakse käsitöölise, mitte aga enam maalikunstniku nimetusena. *Pi(i)p* on oma esialgse tähenduse 'vile, toru' säilitanud veel etnograafilises terminis *piipkann*, muidu aga tähistab sõna tänapäeval suitsetamisabinõu. *Sült* kasutati varemalt laiemas tähenduses — nii nimetati üldiselt sissetehtud, s. t. keedetud ja soolatud toiduained (vrd. *sültkruut*), *vamm* on tänapäeval kasutusel ainult majavammi nimetusena.

Tuletistes kohtame näiteks alamsaksa laensõnu *afflat*, millest tänapäevaks on arenenud *laat* ja *meij[kuu]* (meykuh), mille esimene osa esineb veel vananenud sõnas *meig* '(pühadeks) tuppä toodud noorte lehtedega puu või puuksad'.

Osaliselt tõlgituna on 17. sajandil esinenud alamsaksa laensõnadest veel kaasajalgi kasutusel näiteks *pichtwader* (bichtuader, bichtvader), mis on andnud *pihiisa*, *tol(l)pod* (tolbod, tolli poht), millest on arenenud *tollimaja* ja *werckstede*, mis kaasaegses eesti keeles esineb veel vananenud kõnekeele väljendina *värkstuba* 'töökoda, töötuba'.

Vananenud sõnadena⁴³ on tänapäeval veel kasutusel näiteks *aader*, *haan*, *karn*, *mündrik*, *pruukost*, *tuurima*, *valsk* jt.

Kõnekeeles esineb näiteks veel *vanderdama* 'hulkuma, ringi lonkima', murdesõnadena⁴⁴ on tuntud *kess(el)* 'märss, võrkkott, õlgedest punutud vakk', *kunskop* väljendis *kunskoppi* (küsimä) 'ääriveeri, kavalasti, kaudsel teel', *lipp* 'kalju saar, klippe', *nääli-ke[ne]* '(metsik) nelk', *plakk* 'tint', *tross* 'voor, kraamikoozem' ja mõned teised.

Etnograafiliste terminitena tunneb kaasaegne eesti keel näiteks veel alamsaksa laene *kröll* 'suur hõbedast helmes' (17. sajandil *krellit* 'Korallen'), *malid* (mitm.) 'tinast valatud ilustused rahvariiete hõlmadel', *piipkann* 'suur puust kann valamis-tõruga' jt.

⁴³ Vananenud, kõnekeeles või etnograafiliste terminitena keeles püsinud sõnade määramisel on aluseks võetud «Õigekeelsuse sõnaraamat», Tallinn 1960.

⁴⁴ Murdesõnadena keeles püsinud laensõnade määramisel on aluseks võetud «Õigekeelsuse sõnaraamat», Tallinn 1960 ja Arnold Kase — Andrus Saareste «Lisasõnastik sõnavara küsitlemiseks eesti murretest», Tartu 1930.

16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles esinevate alamsaksa laensõnade põhjal võib järeldada, et Baltimaadele tunginud sakslaste mõju avaldub mitmesugustel elualadel. See peegeldub ka eesti keele sõnavaras, kus veel tänapäevalgi esineb hulgaliselt alamsaksa laensõnu, millest mõned on juba sajandeid kasutusel.

Näidete allikad ja lühendid

- Aab 1694* — põhja-eesti-murdeline aabits-katekismus 1694. aastast.
Ag — Agenda Parva Brunbergae M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastu-reformatsiooniga seotud katoliku preestri käsiraamatust, Tartu 1938.
Anf — Henricus Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach, Reval 1637.
Awerb* — eestikeelne käsikirjaline tunnistus Sigismundus Awerbachile 1589. aastast.
Boecl — J. W. Boecleri saksa- ja eestikeelsete laulude kogumik «Teutsch-Ehstnische / Andachts-Flamme...», Tallinn 1678 (P. Ariste, J. W. Boecleri eestikeelsed laulud 1678. aastast. «Keel ja Kirjandus» 1958).
Boier — Laurentius Boieruse koostatud eestikeelne tekst 1587. a. (H. Biezais, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. «Virittäjä» 1954).
Brocm* — Reiner Brocmanni eestikeelne luuletus «Oda Esthonica trochaica» 1639. aastast.
Elab Fr** — arvatavasti Andreas Freigiuse peetud eestikeelne jutlus 1649. a.
Elab jtl 1649** — 1649. aastast pärinev eestikeelne jutlus.
Elab jtl 1654** — 1654. aastast pärinev eestikeelne jutlus.
Elab jtl 17. s.** — 17. sajandi keskelt pärinev eestikeelne jutlus.
Elab Koht** — Jacobus Kohteni poolt 1647. aastal peetud eestikeelne jutlus.
Gard* — A. J. de la Gardie «Korraldus nahkade ja hülgerasva müügi ja ostu kohta» (plakat) 1696. aastast.
Gutsl kk* — vana testamendi osaline lõuna-eesti-murdeline tõlgekäsikiri, arvatavasti aastaist 1649—56, mille autor on tõenäoliselt J. Gutsloff.
Gös — Henricus Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval 1660.
Horn — Johann Hornung, Grammatica Esthonica, Riga 1693.

HuH 1654 — Hand-Hauß und Kirchen-Buch, Reval 1654—1656.

HuH 1693 — Hand-Hauß- Und Kirchen-Buch, Tallinn 1693.

Jur I* — Juramentu der vndudeschen, eestikeelne käsikirjaline Ametivanne I ajast peale 1535. aastast.

Jur II* — Juramentum der Vndudeschen, eestikeelne käsikirjaline Ametivanne II 1570. aastast.

Kahurv* — ajavahemikust 1699—1710 pärinev eestikeelne käsikirjaline kahurväelase või sõduri vandevormel Karl XII ajast.

Karl* — «Meye Armolikko ning õnsa Kunninga (Carl XI) Mattuse-Laulud» 1697. aastast.

KnKR 1694 — Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat, Riga 1694—1695.

KnKR 1700 — Ma Kele Kodo nink Kirko Ramat, Tallinn 1700—1703.

Kohtuv-I* — umbes aastast 1600 pärinev eestikeelne käsikirjaline kohtuvande tekst.

* Kogumikust A. R. Cederberg — Albert Saareste, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739, Tartu 1925—1931.

** Jutlus kuulub kümne eestikeelse käsikirjalise jutluse hulka köitest «Elaborat(a) et Vocation: de anno 1641—56». Trüki avaldatud teoses «Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts. Mit einer Einleitung von Pastor Wilhelm Reiman». Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. XX, Jurjew (Dorpat) 1899.

- Krist — 1646. aastast pärinev Rootsi kuninganna Kristiina kiri «Kuninga Kesso Ramatust see Tarto Linnast». «Eesti Kirjandus» 1920.
- Kul — Kullamaa vakuraamat (A. Saareste, 400. a. vanune keeleline leid Eestis. «Eesti Keel» 1923).
- Kutse* — eestikeelne käsikirjaline kutse duellile 1679. aastast.
- Käsir — Kässi-Ramat / Kumma sisse on kokkopantut / Kuida Jummalatenistust / CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama. SäduT Tokolmi Linnas ue Kirko-SäduSt möda selle 1693. Aastal, Tallinn 1699.
- Lel* — J. Lelowi poolt Kullamaa vakuraamatusse aastail 1524 — 1528 üles-tähendatud eestikeelsed palved.
- LPR — Löhikenne Palwe-Ramat Ehsti Ma-Rahwa tarbix kirjotut, Tallinn 1689.
- LSp — Henricus Stahl, Leyen Spiegel. Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ die Fest- vnd Sontägliche Evängelia in reiner Lehr vnd heiligem Leben Ihm zu nütze machen kan, Reval 1641—9.
- LTO* — katkend Liivimaa Talurahva Oigusest 16. sajandi keskelt.
- Müll — NeununddreiBig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Bd. XV, Dorpat 1891.
- Obs. — Johann Gutsblaff, OBSERVATIONES GRAMMATICAE circa linguam ESTHONICAM, Dorpat 1648.
- Plak* — Karl XII eestikeelne käsk «PLAKKAT ja Käsk, mis sellu üllekohto ja risumisse pärrast laewade kallal on antud...» 1697. aastast (plakat).
- Pulm* — eestikeelne käsikirjaline pulmalaul «Armas kallis kuldne vend» arva-tavasti 17. saj. III veerandist.
- Ross — Joachim Rossihnius, Südestnische Uebersetzung des Lütherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidens-geschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. XIX, Jurjew (Dorpat) 1898.
- Saarem lk* — 6-leheline eestikeelne käsikiri arvatavasti 1650. aastast (köitest ACTA OESEL DE ANNO 1647—1650).
- Skrage* — lõuna-eesti-murdeline käsikirjaline jutlus, mille autoriks on peetud kindralsuperintendent Gabriel Skragget (jutlus kuulub kuue eesti-keelse käsikirjalise jutluse ja jutluse mustandi hulka a. 1693—1707).
- Stahl HuH — Henricus Stahl, Hand vnd Haußbuch, Riga 1632—1638.
- Söd — arvatavasti 1697. aastast pärinev eesti sõduri määrustik «Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset...» (A. Saareste, Eesti sõduri määrustik ja vandetekst a. 1697. «Virittäjä» 1958).
- Talup II* — eestikeelne talupoja vande tekst ajast enne 1636. aastat.
- Trükkdk* — esimene eestikeelne poliitiline trükkdokument «Se Sure-Wäggewa Rozi-Kunninga ja Herra polest etc» 1700. aastast poolakate sissetungi-mise puhul Liivimaa Rootsi alale.
- Vas T — Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament Echk Jummal Pöha Sönnä / kumb Perräst ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sünd-mist põhist Ewangelistist nink Apostlist om üleskirjotetu, Riga 1686.
- WK* — Wannrad-Koelli katekismuse katkendid 1535. aastast.
- Voorim — Tartu voorimeeste tsunfti eestikeelne käsikirjaline põhimäärus 1684. aastast (O. Ibius ja A. Univere, Tartu voorimeeste tsunfti põhimäärus 1684. aastast. «Keel ja Kirjandus» 1960).
- VTkk* — ajavahemikust 1690—1701 pärinev anonüümne eestikeelne käsikirja-line tõlge vana testamendi algusest. Võimalikeks tõlkijajaks on peetud Andreas ja Adrian Verginiusi.

НИЖНЕНЕМЕЦКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ДРЕВНЕЙШЕМ ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Х. Лийн

Резюме

В данной статье рассматриваются древнейшие нижненемецкие заимствования, встречающиеся в эстонском литературном языке.

Дается обзор литературы по исследуемому вопросу, затем перечисляются по группам встречающиеся в эстонском литературном языке раннего периода нижненемецкие заимствования с указанием на то, сохранились ли они до настоящего времени.

В наиболее древнем эстонском литературном языке, т. е. в эстонских текстах 16 и 17 веков, можно найти около 900 слов, заимствованных из нижненемецкого языка. Среди них обращает на себя внимание обилие заимствований церковного и религиозного содержания, что объясняется духовным характером большинства эстонских письменных памятников указанного периода. Наряду с церковными терминами, эстонцы познакомились через духовную литературу с названиями различных иноземных народностей, минералов, животных и птиц, в связи с религией заимствованы названия некоторых дат, праздников, названия дней недели.

Многочисленны заимствования, относящиеся к государственному устройству, как, например, названия лиц, принадлежащих к господствующим классам, заимствования из области судопроизводства. В лексике, относящейся к военному делу, наряду с нижненемецкими заимствованиями, встречаются многочисленные шведские заимствования. С развитием городов связано развитие торговли и использование новых единиц веса, меры и денег.

Многочисленные нижненемецкие заимствования встречаются в области труда, службы и ремесел, а также в словаре жилищного строительства и домашнего хозяйства.

В области питания заимствованы названия различных пищевых продуктов и пряностей, в области одежды — названия материалов и предметов одежды, а также глаголы, связанные с изготовлением предметов одежды и уходом за ними.

С человеком связаны нижненемецкие заимствования, обозначающие болезни, лекарства, способы лечения и лечащих лиц.

Нижненемецкого происхождения названия некоторых частей тела человека, а также ряд заимствований, относящихся к свойствам, чувствам, поведению человека.

В эстонском литературном языке 17 века можно встретить нижненемецкие заимствования, обозначающие различные игры,

развлечения, музыкальные инструменты, а также заимствования из области искусства и просвещения.

Из нижненемецкого языка, главным образом, из духовной литературы, заимствован целый ряд названий минералов, растений, животных, птиц и рыб.

Из многочисленных нижненемецких заимствований, встречающихся в эстонских текстах 16 и 17 веков, многие с течением времени исчезли. В первую очередь исчезли заимствования, обозначавшие не употреблявшиеся более предметы и понятия; часто переставали употребляться также заимствования, которые перенимались в добавление к уже имевшимся в эстонском языке соответствиям.

Часть нижненемецких заимствований, используемых в 16 и 17 веках, встречается в современном эстонском языке, но в измененном виде, в разговорной речи и диалектах или в виде этнографических терминов.

Однако большая часть нижненемецких заимствований, использовавшихся в эстонском языке 16 и 17 веков, сохранилась и встречается в лексическом составе современного эстонского языка.

NIEDERDEUTSCHE LEHNWÖRTER IN DER ÄLTESTEN ESTNISCHEN SCHRIFTSPRACHE

H. Liin

Zusammenfassung

Im Estnischen gibt es zahlreiche Entlehnungen sowohl aus dem Niederdeutschen als aus dem Hochdeutschen.

Niederdeutsche Bestandteile hat die estnische Sprache in sich wahrscheinlich schon seit dem 13. Jahrhundert aufgenommen, als die ersten aus niederdeutschen Gebieten stammenden Deutschen sich im Baltikum ansiedelten. Leider lassen sich aber so alte Entlehnungen nicht mehr nachweisen.

Die frühesten niederdeutschen Entlehnungen können erst auf Grund der ältesten estnischen Schriftdenkmäler aus dem 16. und 17. Jahrhundert nachgewiesen werden.

Die niederdeutschen Entlehnungen erstrecken sich auf mannigfaltige Lebensgebiete.

Auffallend zahlreich sind Entlehnungen auf dem Gebiete der Religion: niederdeutsch oder durchs Niederdeutsche vermittelt sind die meisten Bezeichnungen für kirchliche Baulichkeiten, Gerätschaften, Ämter und Würden, für kirchliche Gebräuche und Vorstellungen der christlichen Religion. Durch die Vermittlung

der Bibel sind aber auch verschiedene fremde Völkernamen und Bezeichnungen für fremdartige Mineralien, Tiere und Vögel ins Estnische aufgenommen worden.

Aus dem Niederdeutschen stammen ferner noch die Benennungen einiger Feier- und Wochentage.

Auch in der Verwaltung und Rechtsprechung kann eine Anzahl niederdeutscher Lehnwörter verzeichnet werden, während zahlreiche Ausdrücke im Kriegswesen sowohl aus dem Niederdeutschen als aus dem Schwedischen übernommen worden sind.

Zahlreich sind niederdeutsche Entlehnungen noch auf dem Gebiete von Bauwesen, Handel und Verkehr, Gewerbe und Beruf.

Im Wortschatz des alltäglichen Lebens kann ebenfalls starker niederdeutscher Einfluß verzeichnet werden. Das Hausgerät, die Zubereitung der Speisen und die Kleidung wurden durch niederdeutsches Vorbild beeinflußt, was aus vielen niederdeutschen Lehnwörtern hervorgeht.

Aus dem Niederdeutschen übernommen sind noch die Benennungen einiger menschlichen Körperteile und Organe, Ausdrücke der Heilkunde und aus dem psychischen Leben des Menschen, einige Bezeichnungen für Spiel und Musik, Kunst und Bildung.

Schließlich stammt aus dem Niederdeutschen eine Anzahl von Bezeichnungen für Mineralien, Pflanzen, Tiere, Vögel und Fische.

Viele niederdeutsche Entlehnungen aus dem 16. und 17. Jahrhundert haben nur ein kurzes Leben in der Sprache geführt. Untergegangen sind zunächst Lehnwörter, die veraltete Begriffe und nicht mehr gebrauchte Gegenstände bezeichneten, dann aber auch Wörter, die entlehnt wurden, obwohl die entsprechenden estnischen Bezeichnungen schon zur Verfügung standen.

Öfters haben niederdeutsche Lehnwörter Wandlungen der äußeren Form oder der Bedeutung durchgemacht, einige Entlehnungen haben sich nur in Ableitungen und Lehnübersetzungen erhalten.

Manche aus dem Niederdeutschen stammende Wörter leben heute nur noch in der Mundart oder der Umgangssprache, sind als alte Wörter oder ethnographische Fachwörter bekannt.

Ein großer Teil der niederdeutschen Entlehnungen hat sich aber im Sprachgut eingebürgert und ist bis auf den heutigen Tag lebendig geblieben.

ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ВРЕМЕНИ В ВОДСКОМ ЯЗЫКЕ

Л. Сабо

Кафедра финно-угорской филологии ЛГУ

Настоящая статья является частью нашей работы под названием «Сложносочиненные и сложноподчиненные предложения в водском языке».

Мы собираемся исследовать придаточное предложение времени в современном водском языке. Так как синтаксис водского языка до сих пор не написан, нашими главными источниками в этой работе были тексты, записанные на водском языке.

Мы сохранили по возможности фонетическую транскрипцию собирателя данного текста. Вместо перевода, найденного нами в сборниках текстов на разных языках, мы переводим водское предложение на русский язык. В переводе мы пользуемся двоякого рода скобками, чтобы отличать дословный перевод от перевода правильного с точки зрения русского языка.

Основным критерием разделения на типы сложноподчиненных предложений, состоящих из главного предложения и придаточного времени, является употребление того или иного союза в придаточном и того или иного указательного слова в главном предложении.

а) Чаще всего в придаточных времени употребляется союз *ko* или *ku* 'когда': Кр. *mie näin, ko jogorkà bābuška laxsi pesi* (NVK. 36) 'Я видел, когда бабушка Йогорки купала детей'; Вел. а *si-z vot ne-llx vu-ottv slū-ži/zi/n ku se-ta e-li ne-m,tsākā / ku-nikā à-ikā* (WE. 49) 'А потом, вот, я служил четыре года, когда была война с немцами, в царское время [букв. во время короля]'; Кр. *pajattamme senē virrē, ku ženiḡ tueḡ vettamā* (VL. 53) 'Мы поем [говорим] эту песню, когда жених идет за невестой [букв. идет взять]'; М. *no vod mi-llē e-li ü:ñste-ššemetto vu-ottä / ku mi-ññüä vi-eṭi pe-ttëri(sè)* (WE. 36) 'Ну, вот, мне было 11 лет, когда меня привезли в Петербург'; Пес. *vīste-ššüm-med vu:ottē va-na miä e:lin / ku me:nin* (WE. 172) 'Мне было 15 лет [букв. 15 лет старый я был], когда (я) (у)шел'; Пум.

keikkea meni kahs tunnia aikä, ko tšülä peli (NVK. 103) 'Прошло всего два часа [времени], пока деревня горела'; Кор. *kasta virtä laulās, ku mennäs tulēle ehtagona tševät iürfšinä* 'Эту песню поют, когда идут к огню вечером в день «весеннего Егория» (МГВ. 216).

В вышеприведенных примерах союз *ko* (*ku*) стоит в начале придаточного времени, а придаточное следует после главного предложения. Но часто бывает и так, что этот союз ставится на второе место, а перед ним стоит подлежащее или другой член придаточного предложения. В таких случаях придаточное времени стоит перед главным предложением: Н. Л. *e-pene ku je-i / ni mü-ttu i-nemizessi* (WE. 196) 'Когда лошадь выпила (его), [так] превратилась (она) в человека'; Кур. *kissa ko bö kotonna, hired_олла_кај_воилла* (NVK. 185) 'Когда кошки нет в доме, все мыши [бывают] свободны [на свободе]'; Пум. *e-simein ke-rt ku tu-li ma-šinä / siz_i mü-ö tu-limmv ka-zeļ mašinallv pi-etāri* / (WE. 114) 'Когда в первый раз приехала [букв. пришла] машина, тогда и мы приехали [пришли] на той машине в Петербург'.

Если подчеркивается одновременность событий, выраженных в придаточном и главном предложениях, тогда употребляется союз *ko* в таком словосочетании: *sell_aikä ko* 'в то время, когда' или 'пока': Н. Л. *sell_aikä ko repo oļ mettsez, karu, susi ja jāniz / ta-prozivat hepoizē ja söivēd* (WE. 217) 'Пока лиса была в лесу, медведь, волк и заяц убили лошадь и съели (ее)'.

б) Кроме союза *ko* (*ku*) бывают и другие, менее продуктивные союзы, употребляемые в придаточном времени:

kēs 'когда, пока':

Лем. *kēēs_tämä e-mpeli ain la-ule* (NVK. 46) 'Когда он шил, всегда пел'; Пум. *kēēz_jo-hsti tšerikoš kotūõsā, siz_jo keik tšülä peli* (NVK. 103) 'Пока (они) бежали домой из церкви, [тогда уже] вся деревня сгорела'; Кор. *rappia ku_tsetti si-s_kēs_ka-ugā vi-hmä be-ллй* (WE. 27) '(Они) звали попа тогда, когда долго не было дождя'.

kui 'когда, как':

Кр. *no_vot ku-i tä-mä sell_a:ikä sai tšä-e sū-s_vä-llä / ja si-s_pani e-mä tšä-e ja ka-rū tšä-pälä vasti-kkō* (WE. 168) 'Ну вот, когда он в то время освободил [букв. получил прочь] руку из пасти (медведя), [и] тогда положил (он) свою руку (одну из своих рук) и (одну) лапу медведя друг против друга'; Кор. *kui mennäs vettamā, ženi_xalē laulās* (VL. 29) 'Когда (они) зашли за невестой [букв. зашли взять], пели жениху'.

В следующем примере два придаточных относятся к одному главному предложению, а союз *kui* ставится только в первом из

них: Пум. *a: kui tu:li vo-li jo/ be-лли ba-rššinā/siz_jo ne:isti pa-jattamā ve-näissi* (WE. 113) 'А когда уже пришла воля, когда (больше) не было барщины, тогда (мы) уже начали говорить по-русски'.

kunnis 'пока; до тех пор, пока':

Баб. ... *a tšeššümejn velli eli narvaza kunnis soldatissi vetetti* '... а средний брат жил в Нарве до тех пор, пока не был взят в солдаты (пока его не взяли в солдаты)' (МГВ. 234); Кр. *nī. ve-ī ku-nnis tā-mā pū-n.tši si-lmije / se:ll_a-ikā ka-ru ve.tti ja-geš tši-nī* (WE. 167) 'И вот, пока он тер (себе) глаза, в то время медведь схватил его за ногу [букв. из ноги]'.

в) Во всех вышеприведенных примерах события, выраженные в главном и придаточном предложениях, совершились, совершаются или будут совершаться одновременно, или же не ясно, не важно, в каком порядке они следуют друг за другом.

Как и в других прибалтийско-финских языках, в водском языке есть плюсквамперфект, т. е. такое время глаголов, при помощи которого передается, что событие, выраженное в одном из предложений-компонентов, случилось раньше, чем событие, выраженное в другом предложении-компоненте. Но это морфологическое средство выражения неодновременности двух действий в современном водском языке употребляется очень редко. В изучаемых нами текстах это отношение часто выражается другими, не морфологическими, а синтаксическими средствами, или совсем не выражается.

На основе конкретного языкового материала мы можем сформулировать только одно правило: придаточное времени ставится перед главным предложением, если его действие случилось несомненно перед действием главного предложения. В таких случаях давнопрошедшее время (плюсквамперфект) оказывается лишним, а сказуемое придаточного (так же, как сказуемое главного предложения) передается глагольной формой в имперфекте: Кр. *nō-n si-s_se vi-ne ku jütti / tü-ttö tei ke-ikilē pa-ni rä-tet_ka-glā* (WE. 156) 'А потом, когда (после того, как) они (уже) выпили водку, девушка принесла платки и положила их всем на [в] шею'; Кр. *ku ammas tokku sūs vällä. ampā vetti tšättē* (NVK. 19) 'Когда его зуб выпал из (его) рта [прочь], он взял зуб в руки [в руку]'; Кр. *si-s_ku nä-mā me-nti si-nnē / si-s tšä:üti nō-rop me:hed / xo-lostoid / me-nti tšü-lvöttämä si:tä že-nixä* (WE. 157) 'Потом, когда они (уже) приходили туда, потом молодые мужчины, неженатые, (они) шли купить [того] жениха'; Кор. *kui nävāt päsvivad vällä siz nävād johsivat koitō* (NVK. 110) 'Когда (после того как) их отпустили, (потом) они побежали домой'; Н. Л. *hepoīn_ku mäni mütä, siz üns poikain saop_toizella* (WE. 219) 'Когда лошадь прошла, тогда сказал

один (из) мальчик(ов) другому'; Н. Л. *tämä ku kū-li / se-nē a-žžā / eb ne-iznu vē-ttēmā a-ikā* (WE. 186) 'Когда он услышал об этом деле, он не стал терять время'; Кр. *no sī-s ku me-ni si-nnē tū-tō ta-lōsē / sī-z nā-mā si-āl rahā vi-zgettī* (WE. 158) 'Ну потом, когда он (уже) приходит туда, в дом девушки, тогда они бросали там деньги'; Кор. *kas tulin ennēse, nājn vā ūmpār minua tapettuita ia āvatut i ment mēst nēmtsoi* 'Когда я пришел в себя, видел только вокруг себя убитых и раненых и несколько человек немцев' (МГВ. 233); Кор. *mehele tulin kerkeä eli elā* '(Когда я) вышла замуж, легко стало [было] жить' (МГВ. 216); Кор. *niku päivā kahs nittā, nī sīs lēp loppu* 'Если дня два жать, то [букв. то тогда] будет конец' (МГВ. 214); Кор. *kui tultī nād'jē takkā nāvād vetetti tšini vėti türmāsē* (NVK. 110) 'Когда (как) пришли за ними, их арестовали и увезли в тюрьму'.

В таких предложениях иногда ставится союз *ku* в словосочетании: *pe-rrā se-nē ku* 'после того, как'. Слова *pe-rrā se-ne* подчеркивают тот факт, что действие придаточного случилось раньше, чем действие главного предложения. Но придаточное и в этих случаях стоит перед главным предложением (значит, неодновременность двух событий выражается двумя способами): Н. Л. *pe-rrā se-nē | ku tā-mā prā-vius | tu:li ü-vā te-rve | tā:mā ne-isi e-lāmā e-mā nō-rē na-izēkā* (WE. 193) 'После того, как [когда] он выздоровел, (его) здоровье поправилось, он начал жить со своей молодой женой'.

В некоторых случаях неодновременность двух действий выражается и морфологическим средством: если действие придаточного случилось до действия главного предложения, сказуемое придаточного передается глаголом в плюсквамперфекте. Придаточное стоит и в этих случаях перед главным предложением: Пум. *ko tšülā eli peļennu, siz mežzanikka kutsu tšülā stārostā* (NVK. 105) 'Когда деревня сторела, [потом] барин позвал старосту деревни'.

Данный способ выражения неодновременности при помощи порядка предложений нам удалось наблюдать только в таких примерах, в которых событие, выраженное в придаточном времени, случилось раньше, чем событие, выраженное в главном предложении. Если действие главного предложения случилось раньше, это отношение обычно не выражается ни употреблением давнепрошедшего времени, ни последовательностью предложений-компонентов. В следующем сложноподчиненном предложении это отношение выражается словосочетанием *enne sitā ku* 'до того, как'. Это словосочетание стоит в начале придаточного времени и указывает на то, что событие, выраженное в главном предложении, случилось до события, выраженного в придаточном: Кор. *enne sitā ku ajetti setā miä elin viäl lidnas*

fridrihsgamis 'До того, как погнали (меня) на войну, я был в городе Фридрихсгаме' (МГВ. 220).

В таких сложноподчиненных предложениях, в которых и сказуемое главного предложения и сказуемое придаточного времени передается спрягаемой формой глагола в настоящем времени, вышеупомянутое отношение иногда выражается также последовательностью придаточного и главного предложений, т. е. придаточное стоит перед главным предложением, если действие, выраженное в нем, совершается перед действием, выраженным в главном предложении: Кр. *kui tuer keik issüssä lautä* (VL. 54) 'Когда он приходит, все садятся за [в] стол'; Баб. *kui mō mēmmä eludpuoti sis meitā germanit kutsuut* 'Когда мы заходим в пивную, то нас германцы зовут' (МГВ).

Глагол, оформленный в настоящем времени, иногда имеет значение будущего времени. В следующем примере оба действия будут совершаться после момента речи, но одно из них (переданное сказуемым придаточного, стоящего на первом месте) должно осуществиться раньше, чем другое (такое придаточное стоит очень близко к условному придаточному):

Лем. *vot ku siä nämät / sic! / tapad ni miä annan sille emä tüttäriē mehele* (NVK. 54) 'Вот после того как (или: если) ты их убьешь, тогда [так] я отдам тебе свою дочку в жены'.

Придаточное времени, в котором говорится о событии, происшедшем раньше события, выраженного в главном предложении, заменяется иногда следующим причастным оборотом: в причастном обороте союза нет, а действие, которое в других случаях передается сказуемым придаточного, здесь передается страдательным причастием прошедшего времени. В финском языке в таких случаях употребляется паритивно оформленное причастие, но в водском языке эта падежная форма в значительной мере стерлась. Падежная форма причастия здесь не ясна: Кот. *ke-lmisē tšü-nnettü da va-lot pa:ntü / siz-roxtä / -nt- / be-le* (WE. 137) 'После того как (земля) трижды вспахана и навоз положен, сорной травы нет'.

Как показывают приведенные нами примеры, самым продуктивным языковым средством выражения неодновременности действий двух предложений-компонентов является в водском языке последовательность предложений-компонентов. По нашему предположению, это объясняется характерным свойством сложноподчиненных предложений в водском языке: сложноподчиненное предложение во многих случаях представляет собой переходный тип сложного предложения: оно включает в себя некоторые особенности сложноподчиненного и некоторые особенности сложносочиненного предложения. В сложносочиненных предложениях мы можем перечислять события, которые следуют друг за другом в одной временной форме. Есте-

ственная последовательность перечисления такая же, в какой эти события совершались. В водском языке это явление может выступать до некоторой степени закономерно и в сложноподчиненных предложениях потому, что там вообще нет резкой границы между сложносочиненными и сложноподчиненными предложениями.

г) На примере следующих сложных предложений мы попытаемся показать, что в водском языке сложное предложение, состоящее из главного предложения и придаточного времени, во многих случаях стоит очень близко к сложносочиненному предложению.

В придаточном ставится один из союзов, употребляемых вообще в придаточных времени, а главное предложение начинается словом *siz*, стоящим в других случаях в начале компонентов сложносочиненных или самостоятельных простых предложений. (Такое явление бывает и в других языках, но ради полной картины мы приведем несколько примеров.): Кр. *ko kursia vālitti, siz lugteati* (VL. 52) 'Когда пекли свадебный хлеб, тогда причитали'; Кор. *kui kursi vizgataz ahjō siz laulāz* (VL. 30) 'Когда свадебный хлеб бросают в печь, тогда поют'; Кот. *ku se-ta e-li | svi-etā se-ta naŕe-rno | si-z naŕe-rnō a-nnetti me-itp te-izē ku-nikā mā-lē* (WE. 127) 'Когда была война, наверно, шведская война, тогда [наверно] передали нас во владение другого короля'; Кор. *kēz le-hmä ma-kkāv | si-s se tšä-rppp tu-eb le-hmäle se-ltšä* (WE. 32) 'Когда (если) корова спит [лежит], тогда та ласка приходит корове на [в] спину'; М. *ku eli pa-ppi | si-s slūžitti* (WE. 43) 'Когда был поп, тогда служили (были церковные службы)'; Кур. *a ko tuli keväv, siz lehm mõrni lāvāz* (NVK. 167) 'Когда весна пришла, [тогда] корова мычала в коровнике'; Иц. *vāt ku miä lutisan tšivvē siz vesi neizer tilkkumā* (NVK. 126) 'Смотри, когда я сжимаю камень, тогда вода начинает капать'.

Слово *siz* иногда ставится и в начале главного, и в начале придаточного предложения: Пум. *sīs ku la-zzetti nä-itā ri-xēe | siz nä-vā i me-nevāt ta-nntsimā* (WE. 116) '(Тогда) когда их выпустили в комнату, тогда они [и] начали [пошли] танцевать'.

Не только в водском, но и в любом другом языке встречается такое сложное предложение, в котором слово в главном предложении, имеющее значение 'так' (встречающееся часто и в сложносочиненных предложениях, в которых одно из предложений-компонентов объясняет содержание другого компонента), указывает на придаточное времени. В такой роли в водском языке употребляется наречие *nī* 'так': М. *sīs ku tu-li vi-jje⁽ⁱ⁾s-teššemeiz ā-vgusti | nī tā-gaz me-nimmp petteri* (WE. 36) '(По-

том) когда наступило [букв. пришло] 15 августа, тогда [так] мы вернулись в Петербург'.

Следующие типы сложноподчиненного предложения в большей мере характерны именно для водского языка. Главное предложение в них имеет такой же вид, как предложение-компонент сложносочиненного предложения.

Придаточное времени (с союзом) стоит на первом месте, а главное предложение соединяется с ним при помощи союза *i*, т. е. такого же союза, который вообще соединяет компоненты сложносочиненных предложений. Таким образом второй компонент сложноподчиненного предложения (главное предложение, следующее после придаточного) имеет такой же вид, как в других случаях второй компонент сложносочиненного предложения:

Кор. *ku jo-ʒsī si-nnē kō-ira | i tē-kku a-utā* (WE. 20) 'Когда собака побежала туда, [и] (она) попала в яму'; Н. Л. *e-peʒē ku tā-mā sa-i tši. | i e-li ü:viz mē-lis* / (WE. 186) 'Когда он поймал лошадь, [и] у него было хорошее настроение [букв. был в хорошем настроении]'.

В следующих примерах отношение между двумя предложениями-компонентами такое же, но второе (главное) предложение начинается союзом *a* (как это бывает во многих сложносочиненных предложениях с противопоставленным значением):

Кот. *kē-z grašda-nskij se-ta e-li | a me-id e-li kaʒste-ššemet po-dvodā* (WE. 122) 'Во время гражданской войны [когда была гражданская война], [а] (тогда) нас было 12 подвод'; Пум. *sī-s ku ve-tetti mi-essp se-tā | a nu-or na-im meni kā-sā* (WE. 78) 'Потом, когда мужа взяли на [в] войну, [а] (его) молодая жена провожала его [шла вместе]'; Кур. *se läsiw najna ko meni hänē jūrē hänt tappamā, a perennajn-ampu hänē mähā* (NVK. 177) 'Когда та больная женщина пришла к ней (чтобы) убить ее, [а] хозяйка застрелила ее [букв. застрелила ее в землю]'.

Следующие типы сложноподчиненных предложений, в которых в придаточном времени отсутствует союз, стоят еще ближе к сложносочиненным предложениям. Бессоюзное придаточное времени стоит на первом месте, а главное предложение начинается наречием *sī-z*, выступающим в качестве союзного слова: Кр. *ka-tti pe-ssiv | sī-z vērät tu-llā* (WE. 164) '(Когда) кошка мотется, тогда придут гости'; Кр. *tu-ati vā-llā | sī-z nā:ilē a-nnetti vi-nā keikilē* (WE. 156) '(Когда) они вернулись, [тогда] дали им [всем] вина'; Кот. *vo-t po-koinikkā ku-oli | sis pe-sti* (WE. 133) 'Вот, (когда) человек [покойник] умер, тогда помыли (его тело) ...'; Кот. *no vot pu-lmad | sis tu-li že-nixa ve-ttamā*

nu-orikkēa (WE. 131) 'А вот, (когда была) свадьба, тогда ходил жених за невестой [букв. взять невесту]'

Отношение почти то же самое в следующих примерах. Предложения-компоненты соединяются наречием *nī* 'так': Пум. *tše-n me-ni me-heļēe nī. i-dgettī* (WE. 117) '(Когда) кто выходил замуж, (тогда) [то] причитали (ей)'; Кор. *hā-tā tu-eb³ / nī ke-ik³ tro-pad le-vvād!* (WE. 137) 'В беде [(когда) беда придет], [так] найдешь все тропинки'.

Во многих примерах нет ни союза в придаточном, ни указательного слова в главном предложении. По форме эти «сложноподчиненные» предложения совершенно такие же, как сложносочиненные. Но, имея в виду мысль, выраженную ими, мы считаем их все-таки сложноподчиненными предложениями, или такими сложными предложениями, которые стоят между сложносочиненными и сложноподчиненными предложениями: Кот. *miä sü-ntüzin, isā be-llu* (NVK. 40) '(Когда) я родился, отца не было'; Кот. *miä me:nin ško-lū pe-l.tšäzin* (WE. 129) '(Когда) я шел в школу, я боялся'; Кр. *mē-b a:nnep tšä-ttē /-ttē/* (WE. 151) '(Когда она) уходит, (она) дает руку'; Кр. *li-ntu la-ulev / le-nto li-kuv* (WE. 172) '(Когда) птица поет, лист(ья) двигается(-ются)'; Пум. *e-mä pa-nep tü-tärt(a) me-heļie / i lu-getteleb³ / vī-mizell u-omnikkūa a:jab ü-liēlie tü-tärtp* (WE. 95) 'Мать выдает (свою) дочь замуж и причитает, (когда) в последнее утро (перед свадьбой) (она) будит (свою) дочь'; Пум. *mi-niū emä e-li i-zäl'ē me-nnū / ka:ys vu-ottä / e-li si-ell i-zällä / va-ladimirskij gu-bernaza* (WE. 114) '(После того как) моя мать вышла замуж за (моего) отца, (она) жила [была] там, с отцом [у отца] в Владимирской губернии два года'.

В некоторых сложных предложениях такого типа трудно решить, имеем ли мы дело с сложноподчиненным или сложносочиненным предложением: Пум. *me-nivād menikkād me-heļēe / vi-el va-iss i-tšivād / mi-ä e-lin la-hzukkein* (WE. 117) 'Некоторые вышли замуж и причитали еще по-водски, (когда) я была ребенок' или '... (тогда) я была ребенок'; Кор. *tuegm miä petterisse kottō, emä idgev* (NVK. 43) '(Когда) я возвращаюсь домой из Петербурга, (моя) мать плачет' или 'Я возвращаюсь домой из Петербурга, (а) (моя) мать плачет'; Вел. *mü-ö e-limmo li-nnaz jā-mas / o-tetti slū-žimā* (WE. 47) 'Мы были в городе Ямбурге (Кингисеппе), (когда) меня призвали в армию [служить]' или 'Мы были в городе Ямбурге, (и) меня призвали в армию'.

д) Очень редко эквивалент придаточного предложения времени выражается в современном водском языке инфинитивным оборотом. При этом инессивно-оформленный первый инфинитив

выражает действие придаточного, а действующее лицо передается генитивом существительного (действия главного предложения и инфинитивного оборота совершаются одновременно):

Кр. *zenixā tullēza rihēsē laulotā* (VL. 62) 'Когда жених входит в комнату, (тогда) поют'.

VKN. — Ariste, P., *Vadja keelenäiteid*, Tartu 1941.

VL. — Ariste, P., *Vadjalaste laule*, Tallinn 1960.

NVK. — Kettunen, L., Posti, L., *Näytteitä vatjan kielestä* (SUST LXIII), Helsinki 1932.

WE. — Mägiste, J., *Woten erzählen. Wotische Sprachproben* (SUST 118), Helsinki 1959.

МГВ. — Ленсу, Я. Я. *Материалы по говорам води* (Западно-финский сборник 201 и сл.), Ленинград 1930.

Баб. — дер. Бабино (*järvigoistšülä*).

Вел. — „ Великоно (*vellikka tšülä*).

Иц. — „ Ицепино (*itsäpäivä tšülä*).

Кор. — „ Корвитино (*kerveittula tšülä*).

Кот. — „ Котлы (*kattila tšülä*).

Кр. — „ Краколье (*iegeperä tšülä*).

Кур. — „ Куровицы (*kukkozi tšülä*).

М. — „ Мати (*mati tšülä*).

Н. Л. — „ Нижняя Лужица (*lūditsä, (lūtsä, lūžitsä tšülä)*).

Пес. — „ Пески (*līvotšülä*).

Пум. — „ Пумалица (*pumtala tšülä*).

AJAMÄÄRUSLAUSE VADJA KEELES

L. Szabó

Resümee

Ajamääruslause sidesõnad vadja keeles on järgmised: *ko, ku* 'millal'; *kēs* 'millal, kui'; *kui* 'kui'; *kunnis* 'kuni, seni... kui'.

Kui ajamääruslausega väljendatud tegevus on toimunud enne pealause väljendatud tegevust, on vadja keeles kõrvallause pealause ees. See liitlause komponentide järjekord on liitlause loetletud sündmuste ajalise järgnevuse kõige sagedasem keeleline väljendusvahend. Sündmuste järjekorda võivad mõnikord väljendada muudki vahendid, sidesõna või pluskvamperfekt, kuid osalause järjekord on samasugune ka sellistel juhtudel (s. o. ajamääruslause paikneb pealause ees), kui kõrvallauses väljendatud tegevus on toimunud enne pealause väljendatud tegevust: Pum *ko tšülä eli peļennu, siz mežzanikka kuttsu tšülä stārostā* (NVK. 105) 'kui küla oli põlenud, siis mõisnik kutsus külavanema'.

Autori arvates võib seda seletada vadja lause selle iseärasu-

sega, et vadja keeles on liitlause sageli üleminekutüübiks rindlause ja põimlause vahel. Näit. tuleb sageli ette, et esikohal olev ajamääruslause algab sidesõnaga *ku* 'kui', aga sellele järgneva pealause algul on sidesõna *i* või *a* 'ja', s. o. niisugune sidesõna, mida kõige sagedamini kasutatakse rindlauseis: Kor. *ku jo-χsi si-nnē koi-rv / i tē-kku a-utā* (WE. 20) 'kui koer sinna jooksis [ja] kukkus auku'. Paljudel juhtudel pole üldse sidesõna ei esimeses ega teises osalause ja üksnes lause sisust selgub, et esimese osalause väljendatud tegevus on toimunud varem. Nii on osalause te loomulik järjekord vastav nendes väljendatud tegevuse toimumise järjekorrale just niisamuti, nagu üldiseltki üksteisele järgnevate sündmuste loetlemisel rindlause komponentide loomulik järjekord ühtib sündmuste järjekorraga.

DER TEMPORALE NEBENSATZ IM WOTISCHEN

L. Szabó

Zusammenfassung

Der temporale Nebensatz wird im Wotischen durch folgende Bindewörter an den Hauptsatz gebunden: *ko*, *ku* 'als'; *kēs* 'als, bis'; *kui* 'als, wie'; *kunnis* 'bis, solange... bis'.

Wenn die Handlung des temporalen Nebensatzes vor der Handlung des Hauptsatzes geschehen ist, so drückt das Wotische dieses Verhältnis dadurch aus, daß der Nebensatz vor den Hauptsatz gestellt wird. Diese Reihenfolge der Komponenten des zusammengesetzten Satzes ist die häufigste sprachliche Ausdrucksweise des Nacheinander der im zusammengesetzten Satze aufgezählten Ereignisse. Ab und zu wird dieses Nacheinander der Ereignisse auch mit anderen sprachlichen Elementen, mit einem Bindewort oder mit dem Plusquamperfekt ausgedrückt, aber die obenerwähnte Reihenfolge der Komponenten ist auch in diesen Fällen dieselbe, d.h. der temporale Nebensatz steht vor dem Hauptsatz, wenn seine Handlung vor der Handlung des Hauptsatzes geschehen ist: Pum. *ko tšülä eli peņennu, siz meizanikka kuttsu tšülä stārostā* (NVK. 105) 'Als (oder: nachdem) das Dorf niedergebrannt war, [dann] hat der Herr den Schulzen des Dorfes gerufen'.

Nach der Meinung des Verfassers kann man das durch jene Eigentümlichkeit des wotischen Satzes erklären, daß die zusammengesetzten Sätze oft einen Übergangstyp zwischen den nebengeordneten und den untergeordneten Sätzen vertreten. Es kommt z. B. oft vor, daß der an der ersten Stelle stehende temporale Nebensatz mit seinem gewöhnlichen Bindewort *ku* 'als'

beginnt, aber der nachherstehende Hauptsatz wird mit einem Bindewort *i* oder *a* 'und' begonnen, d. h. mit dem gewöhnlichen Bindewort der nebengeordneten Sätze: Kor. *ku jo-χsī si-nnē ko-irv / i te-kku a-utā* 'Als (nun plötzlich) der Hund dorthin lief, [und] fiel er in die Grube' (WE. 20). In anderen Fällen gibt es überhaupt kein Bindewort, weder in der ersten, noch in der zweiten Komponente, nur aus dem Inhalt versteht man, daß die Handlung der ersten Komponente vor der Handlung der zweiten geschehen ist. So wird die natürliche Reihenfolge der Komponenten dieselbe, in welcher ihre Handlungen geschehen sind, genauso, wie es im allgemeinen bei der Aufzählung der nacheinander folgenden Ereignisse auch im Rahmen eines nebengeordneten zusammengesetzten Satzes geschieht.

О ГАРМОНИИ ГЛАСНЫХ В ТОНШАЕВСКОМ ДИАЛЕКТЕ МАРИЙСКОГО ЯЗЫКА

И. Иванов

Кафедра финно-угорских языков

Гармония гласных или сингармонизм, как известно, является одной из существенных черт структуры финно-угорских языков, в том числе и структуры марийского языка. Тем не менее круг вопросов, связанных с этим важным законом языка, является той областью финно-угорского, а тем более марийского, языкознания, которая менее всего изучена, хотя к ним исследователи не раз обращали свой пытливый ум, посвящая им либо специальное исследование, либо касаясь их в связи с разрешением других проблем.¹ Если обратиться к истории изучения марийского языка и пройтись по рядам исследований о нем, начиная с самых первых трудов и кончая последними, то мы, очевидно, с сожалением столкнемся с тем фактом, что этой интересной проблеме не было посвящено ни одной специальной работы.

Однако из этого вовсе не следует, что данная проблема совершенно обходилась учеными. В настоящее время уже более или менее точно установлено распространение этого закона по диалектам, в некоторой степени изучены также закономерности его проявления.

Марийские диалекты по-разному отражают действие закона гармонии вокализма. Так, принято считать, что в горном диалекте имеет силу так называемый палатальный сингармонизм, в луговом — так называемый лабиальный и гармония по ряду,² а восточный диалект еще ждет от ученых их «приговора». Суть

¹ E. Itkonen, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe, FUF XXX, стр. 149—345; E. Itkonen, Vokaalikombinaatiot ja vartalotyypit. «Virittäjä» 1948, стр. 124—144; E. Itkonen, Pari huomautusta edelläolevaan. «Virittäjä» 1948, стр. 300; L. Kettunen, Eikö kantasuomesaa ole ollut keskikielen vokaaleja? «Virittäjä», 1948, стр. 120—124; L. Kettunen, Vielä vähän kantasuomen keskikielen vokaaleista. «Virittäjä» 1948, стр. 299; Л. Грузов, Современный марийский язык. Фонетика. Йошкар-Ола 1960, стр. 69 и сл.

² Л. Грузов, указ. соч., стр. 73.

действия палатальной гармонии в горном наречии сводится к тому, что если гласным первого слога является один из звуков *ä, ö, ü, ə*, то и гласные последующих слогов качественно уподобляются им, а если первый слог содержит в своем составе один из остальных гласных *a, o, u, ä, e, i*³, то и последующие гласные должны качественно оформляться в соответствии с ними.⁴ При лабиальной гармонизации лугового диалекта гласному ударного слога уподобляется гласный последнего слога по характеру образования, по отношению участия губ в образовании звука. Например: *šu-do* 'трава', *šu-däšto* 'в траве', *ka-nde* 'синий', *ka-ryäme* 'проклятый'.

В лингвистической литературе по марийскому языку, как уже было сказано выше, обычно указывается, что «за гласными заднего ряда корня слова в суффиксах идут гласные заднего ряда, за гласными переднего ряда идут гласные переднего ряда».⁵ Подобное определение сущности палатальной гармонии гласных в марийском языке в основном верно, но следует отметить, что ее действие более ограничено, скажем, чем в финском и в некоторых других языках, хотя и они не совсем лишены исключений.⁶ Обобщая характер действия гармонии вокализма в виде приведенного правила, исследователи марийского языка сумели схватить основную линию ее проявления в языке. Однако, следуя за исследователями других финно-угорских языков, они упустили из виду один, важный для гармонии гласных, момент — ударение.

Дело в том, что в таких языках, как финский, венгерский, эстонский,⁷ ударение всегда на первом слоге, в силу чего все последующие гласные предопределяются в отношении их качества гласными ударного слога. Несколько иное положение обнаруживается, если внимательнее всмотреться в характер ударения марийского языка, в частности тоншаевского диалекта.⁸

В тоншаевском диалекте (диалектом мы будем называть его условно, так как еще окончательно не установлено, образует ли он отдельный диалект или представляет только один из говоров горного наречия; некоторые ученые, напр. Э. Беке, называют его ветлужским) ударение, за редкими исключениями, всегда

³ В отношении *e* и *i* данное определение не совсем подходит. См. об этом ниже.

⁴ Л. Грузов, Там же.

⁵ А. Саваткова, З. Учаев. Краткий грамматический очерк марийского языка. Приложение к «Марийско-русскому словарю», Москва 1956, стр. 800—801.

⁶ Д. Бубрих, Историческая фонетика финско-суоми языка, Ленинград 1948, стр. 33 и след. J. Szippuei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin und Leipzig 1922, стр. 41 и след. Также см. указ. соч. E. Itkonen и L. Kettunen.

⁷ В отношении гармонии гласных — некоторые говоры эстонского языка.

⁸ В статье не затрагиваются вопросы ударения всего марийского языка, так как оно, впрочем как и ударение тоншаевского диалекта, требует специального изучения.

падает на предпоследний слог, кроме тех случаев, когда гласным предпоследнего слога оказывается один из редуцированных звуков *ə, ɛ̃, ụ, ɲ*. Следовательно, не исключена возможность попадания в слоги, предшествующие ударному, гласных другого ряда, чем гласный ударного слога. Именно с такого рода явлениями нередко приходится сталкиваться в языковой практике. Они не только нарушают стройность системы гармонии гласных, но часто ставят в тупик исследователей. Такие явления, как правило, наблюдаются в тех случаях, когда под ударением оказываются так называемые нейтральные *e* и *i*. Примеры: *pošte-kšə* 'вслед, следом', *cəβni-γə* 'цыпленок', *uβure-βə* 'грабли', *oci-rkə* 'двор', *oŋəšte-mžə* 'в моей груди', *alte-nām* 'топил', *urle-nä* 'рычим', *pa-se-məšə* 'оца', *šapre-ŋkə* 'скворец', *kupe-ršə* 'моль', *po-si-ŋkä* 'починок', *kosi-nke* 'косынка', *šore-βə* 'стояли' и др.

Приступая к выявлению закономерностей гармонии гласных тоншаевского диалекта марийского языка, несколько слов, прежде всего, следует сказать о фонемном составе диалекта. Гласные в тоншаевском диалекте представлены следующими фонемами: *a, ä, o, ɔ, u, ü, i, e, ə, ɛ̃, ụ, ɲ*. Первые десять фонем ни у кого не вызывают сомнения, они имеются и в других диалектах. Несколько иное положение с последними двумя фонемами — *ụ, ɲ*. Эти звуки во многих других диалектах вообще не встречаются. Поэтому они на первый взгляд могут показаться сомнительными: действительно ли они являются самостоятельными фонемами или представляют собой лишь варианты фонем *u* и *ü*? Исследования показывают, что в тоншаевском диалекте они все же являются самостоятельными фонемами. Это подтверждается также такими рядами слов, как *kum* 'кум' *kụm* 'три', *šupša-laš* 'курнуть (табаку)', *šụpša-laš* 'поцеловать', *šü-lə* 'дыши', *šɲ-lə* 'овес' и др.

В исследуемом диалекте гармония гласных представлена, в основном, в ее палатальной разновидности. Закономерности проявления этого закона в диалекте можно определить следующим образом: если гласным первого слога в слове является один из гласных *ä, ɔ, ü, ɲ, ə*,⁹ то и все последующие гласные, включая гласные как корня, так и суффиксов, должны быть гласными этого же ряда и, наоборот, если гласный первого слога — заднего ряда, то и все другие гласные слова в качественном отношении также должны уподобляться ему. Примеры: *nö-ryä* 'сливки', *la-mpə* 'лампа', *ä-räš* 'задерживать, загроживать', *o-l'an* 'тихо', *ü-län* 'внизу', *pụzụrla-na* 'стесняется',

⁹ Собственно гласный *ə*, а также *ɛ̃* являются гласными смешанного ряда, один более продвинутый вперед — *ə*, другой — продвинутый назад (см. Л. Грузов, указ. соч., стр. 55—57), но для удобства здесь и дальше мы будем называть их передними и задними, так как они в гармонии гласных участвуют по переднему и заднему рядам.

pokša-lkē 'в середину', *ala-ša* 'мерин', *umra-lnē* 'вдали', *pmä-šē* 'прошлогодний', *ältä-läš* 'обнять', *äšəntä-rät* 'вспоминают'.

Эта закономерность имеет довольно широкую распространённость. Она, разумеется, обнаруживается в исконно марийских словах: *ša-nčä* 'глаз', *ə-ləkš* 'жизнь', *ka-ntē* 'принеси', *a-škāl* 'шар', *mlä-ntē* 'земля', *pö-rtəškq* 'в дом', *rüşä-rñän* 'в воскресенье'. Подверглись действию закона сингармонизма как ранние заимствования — *kä-lte* < чувашское *kělte* 'сноп', *ä-mäl* < татарское *ämäl*¹⁰ 'причина', *ä-kläš* < тат. *ak*, *hak*, *как*¹⁰ 'ценить', *ñžä-rä* < < русское *заря*, *pä-läš* < чув. *palla*¹¹ 'знать', *ku_v ru_v ska* < чув. *kərü*¹¹ 'зять', так и более поздние, но довольно древние заимствования — *pi-lä* < рус. *пила*, *ü-štel* < рус. *стол*, *to-ša* < рус. *тощий*. Выступает гармония также и в современных заимствованиях: *kätjä-ltät* < рус. *катаются*, *pi-be* < рус. *пиво*, *sufo-to_v* < < рус. *суббота*, *neoko-to_v* < рус. *неохота*, *balala-jkē* < рус. *бала-лайка*, *pitä-jäs* < рус. *питаться*, *təsä-čä* < рус. *тысяча*. Самые последние заимствования в отношении действия гармонии гласных несколько ограничены, о чем будет сказано ниже.

Действие закона гармонии гласных во многом зависит от гласных первого слога. Поэтому для выявления его закономерностей нужно установить, какие гласные могут стоять в первом слоге. В Тоншаевском диалекте в первом слоге встречаются следующие гласные:

- a*: *βa-lyžmäs* 'рассвет', *ca-tkädä* 'крепкий', *pa-lšaš* 'помогать', *ka-štän* 'ходил', *ša-pke* 'осина', *ša-γan* 'лук', *a-rža* 'грива', *aηa* 'поле'.
- ä*: *ä-pšät* 'кузнец', *ä-ptän* 'петух', *kä-βän* 'стог', *ä-rβä* 'мякина', *ä-rñä* 'неделя', *ä-tə* 'посуда', *šä-rä* 'стелит', *tä-γä* 'баран'.
- o*: *ko-lto* 'посылай', *o-ksa* 'деньги', *o-za* 'хозяин', *o-štam* 'песок (в. п.)', *o-mäž* 'тростник', *o-žäm* 'озимь', *o-ηlaš* 'подбородок', *šo-šo_v* 'весна', *o-ηkär* 'колокольчик'.
- ö*: *ö-räs* 'удивиться', *ör-tem* 'самообладание', *pö-drä* 'сочный', *nö-rtmq* 'икра', *tö-rä* 'скука', *mö-ηkō* 'домой', *sö-rñiq* 'золото', *pö-rtəškq* 'в дом'.
- u*: *pu-što* 'толокно', *ku-aš* 'ткать', *šu-ršo_v* 'блоха', *tu-mta* 'учит', *u-pšal* 'надень (шапку)', *u-pšo_v* 'шапка', *lu-me* 'слепень', *u-βer* 'весть', *tu-na* 'телка'.
- u_v*: *pu_v-rsa* 'горох', *u_v-ηlaš* 'понимать', *pu_v-rγet* 'ковыряйся', *pu_v-kša* 'кормит', *u_v-mur* 'тихая (погода)', *u_v-žar* 'зеленый', *βu_v-rdä* 'стебель'.

¹⁰ М. Рäsänen, Die tatarischen lehnwörter im tscheremissischen. SUST L, 1928.

¹¹ М. Рäsänen, Die tschuwassischen lehnwörter im tscheremissischen. SUST XLVIII, 1920.

- ü: *jü-kšä* 'остынет', *šü-räš* 'крупа', *ü-žaš* 'звать', *ü-ηko* 'филин-пугач', *kü-täš* 'смотреть', *tü-γo* 'на улицу', *pü-γo* 'дуга', *tü-ko* 'зеленый', *mü-ktə* 'пескарь'.
- η: *kη-žγo* 'толстый', *η-zyär* 'инструмент', *šη-lq* 'овес', *βη-lq* 'кобыла', *pη-ncq* 'сосна', *šη-rtq* 'нитки', *η-štq* 'пояс', *βη-tlä* 'Ветлуга', *šη-ryq* 'лицо'.
- ä: *pä-šta* 'кладет', *ä-štär* 'портянки', *päräs* 'кошка', *jä-dal* 'лапоть', *sä-kne* 'красивый', *pär-ña* 'бревно', *šä-štä* 'воск', *jä-ηka* 'сноха', *lä-βe* 'бабочка'.
- ä: *mä-škar* 'живот', *pä-zli* 'рябина', *ä-där* 'девушка', *ä-rläkän* 'корь', *ä-zäm* 'брат', *ä-šək* 'тень', *čä-rä* 'лучина', *kä-šä* 'след', *rä-dä* 'сердцевина'.
- i: *ñi-mñi* 'лошадь', *i-däm* 'огород', *pi-lcän* 'осот', *i-rlä* 'завтра', *βi-tä* 'хлев', *pi-re* 'волк', *cici-kä* 'малиновый (о цвете)', *ki-škä* 'кишки', *βi-ηä* 'зять'.
- e: *šne-γä* 'земляника', *e-ηəž* 'малина', *e-rdə* 'бедро', *e-ηar* 'удочка', *e-ryäš* 'сновать нитки', *le-ntä* 'лента', *kle-ncä* 'бу-тылка'.

Итак, в первом слогѣ могут встретиться все гласные фонемы диалекта. В зависимости от этих гласных и осуществляется действие закона гармонии, которое распространяется на разнообразные по своему значению и составу слова. Среди них, прежде всего, следует отметить группу слов, которые не имеют в своем составе никаких аффиксов — это так называемые корневые слова: *lä-škä* 'клецки', *ü-mpäl* 'верх', *ü-šküž* 'бык', *su-ra* 'крючок', *ju-mo* 'бог', *tu-mo* 'дуб', *tu-rña* 'журавль', *o-γvo* 'горе', *tö-rä* 'скука', *mä-skä* 'медведь', *ka-βäšta* 'капуста', *isä-jäš* 'крестить'.

Кроме них, закону гармонии гласных подчиняются следующие случаи:

суффикс множественного числа *-βla*: *sua-βla* 'татары', *ädä-rβlä* 'девушки', *jalta-šβla* 'товарищи', *keje-kβlä* 'птицы', *äkä-mβlä* 'сестры', *stari-kβlä* 'старики', *skalmärjäškä-βlä* 'подберезовики', *märä-ηkəβlä* 'зайцы', *pi-rəβlä* 'волки', *rä-βäžβla* 'лисицы', *kηdη-rβlä* 'тетерева', *sala-βla* 'деревни', *ku-βa-βla* 'старухи', *imñi-βlä* 'лошади';

падежные суффиксы: *βä-təžäm* 'жену (свою)', *pö-rstq* 'в доме', *pö-ršq* 'в дом', *kö-rtäm* 'корм (в. п.)', *βä-tälän* 'жене', *ko-rnäšto* 'на дороге', *sta-nsäškä* 'на станцию', *o-tpuskäš* 'в от-пуск', *pa-räštä* 'на поле', *tö-rkäžo* 'домой', *a-ršänäm* 'аршин (в. п.)', *ü-pšäm* 'волос (в. п.)', *oγra-däškäžžä* 'во двор', *po-jäžžäškä* 'в поезд', *a-täštä* 'в лесу', *u-žγam* 'шубу', *o-štam* 'песок (в. п.)';

поссесивные суффиксы: *smörtšq* 'смерть-то',¹² *tö-rkäžo*

¹² В марийском языке притяжательный суффикс имеет не только значение принадлежности, но и много других значений.

'в свой дом', *o-nāmzā* 'мой тесть', *šə-dəžə* 'его зло', *a-žām* 'мой брат', *ä-βām* 'моя мать', *a-žnəžə* 'в старину-то', *ü-štöm* 'мой пояс'. Исключение составляют притяжательные суффиксы 1 и 2 л. ед. ч., кроме слов, имеющих основу на *a* и *ä*:¹³ *o-zāmet* 'моя озимь', *ju-met* 'твой бог', *ja-let* 'твоя нога', *u-šet* 'твой ум', но *a-msam* 'моя дверь', *ä-zām* 'мой ребенок';

с у ф ф и к с ы л и ц а: *kē-nā* 'идем', *äle-nā* 'живем', *nā-lənām* 'взял', *βere-štāt* 'попадешься', *nörte-nā* 'намочим', *βā-šlinā* 'встретили', *ältä-ləšnā* 'обнялись', *šu-pša-lna* 'поцеловались', *tu-mta* 'учит', *kə-lmä* 'мерзнет', *kəcä-ləm* 'искал', *pntu-rā* 'крутит', *äšəndä-rät* 'вспоминают'. Исключениями являются глаголы 1 и 2 л. ед. и мн. ч. второго спряжения: *kante-nā* 'принесем', *u-ηlet* 'понимаешь' и др.

Действие гармонии гласных распространяется также на односложные наречия: *jaltaš-ten* 'с товарищем', *picä-l-δön* 'с ружьем', *kere-m-ten* 'с веревкой', *pəšta-[t]tək* 'если положат', *nimä-δön* 'ни с чем', *pilä-δön* 'с пилой', *βa-štär-δen* 'с прутиком', *šəncä-lək-tön* 'с очками', *βät-tön* 'с водой', *ko-ləšətək* 'как умер', *ümä-štədək* 'в прошлом году-так...' *kole-mδək* 'если умру', *püre-nδək* 'если суждено', *γenera-l-δon* 'с генералом', *šä-ηkə-δək* 'недавно, так...'; *kolta-[t]tək* 'если отпустят', *pua-δək*^{*14} 'если даст', *tö-l-[t] to-k** 'если придут', *tso-m-ē-δələ[t] tək** 'если пинаются', *ke-jä[t] tək* 'если пойдут'. К группе слов подобного рода примыкают также сочетания с частицей *-da*, имеющей значение стремления отделаться или неуверенности в результате высказываемого: *e-rtəžə-δä* 'пусть пройдет и (дела нет)', *nəηkäl[t]tä* 'унести-то унесут да...', *altena-m-δa* 'топить-то топил да...', *oyle-m-δä* 'говорить-то говорю да...', *šəntä-δä* 'поставить-то поставит да...'. Сюда же, по-видимому, относятся слова в сочетании с вспомогательным глаголом *älä*, который в потоке речи становится в энклитические отношения к тому слову, к которому он относится: *äβä-m-əl'ä* 'мать была', *säj-əl'ä* 'хорошо было', *βaze-nätälä* 'написали', *to-länät-älä* 'пришли'. В случаях, подобных приведенным, следует учесть одно обстоятельство, а именно тот факт, что на служебные слова распространяется действие закона гармонии только в том случае, если они являются односложными. В потоке речи эти служебные слова теряют свое значение как слова и объединяются в единое целое со словом, несущим смысловую нагрузку. При этом ударение смыслового слова, подчиняясь общему правилу ударения, отодвигается на один слог к концу слова, потому что служебное слово, будучи произнесен-

¹³ В горном наречии и в этом случае появляется *e*, ср. *pəšä-em* 'моя работа' *safä-em* 'моя ложка'.

¹⁴ Примеры взяты из книги Веке Ö., *Mari szövegek I*, Budapest 1957, стр. 1—5. В дальнейшем они обозначаются звездочкой.

ным «одним махом» со смысловым словом, образует его последний слог.

В зависимости от действия закона сингармонизма принимают ту или иную форму также следующие суффиксы:

суффиксы инфинитива: *äläs* 'жить', *kē-äš* 'идти', *ü-däs* 'сеять', *ä-kläš* 'ценить', *ama-laš* 'спать', *o-ptaš* 'класть', *ko-ltaš* 'послать', *a-škēlaš* 'шагать', *sitā-rāš* 'обеспечить', *tä-šklāš* 'топтать', *šņβε-däs* 'плеваться';

словообразовательные суффиксы существительных: *ara-ta* 'рама', *ä-rläkän* 'корь', *βa-lyžmäs* 'рассвет', *šü-rāš* 'крупа', *u₁ry₁-zä* 'портной', *kusa-ta* 'рой', *šņä-läk* 'полог', *mu₁ry₁-zä* 'певец', *šņβη-rzø* 'волынщик', *tñmñ-rzø* 'барабанщик';

суффиксы повелительного наклонения: *ka-ntä* 'принеси', *ko-ltä* 'посылай', *ö-rðäžø* 'пусть поправится', *šö-rø* 'отговори', *lülkä-lä* 'стреляй', *jä-mtälä* 'приготовь', *ke-äšnä* 'пошли', *pele-štä* 'молви', *ärä-lä* 'береги', *čita-jða* 'читайте', *tñkñ-lø* 'закрой', *ma-tta* 'играйте'; глаголы первого спряжения, основа которых оканчивается на *-e*, не подчиняются гармонии: *pu₁ryet* 'ковыряйся' < *pu₁rye-däs*, *pu₁-dešt* 'лопни' < *pu₁de-štäs*;

суффиксы прилагательных: *ca-tkädä* 'крепкий', *u₁-šan* 'умный', *äja-lem** 'с ногами', *pa-jan* 'богатый', *pu₁ra-kan* 'пыльный', *oša-lyä* 'беловатый', *kuštü-lyø* 'лёгкий', *pu₁šku₁-dä* 'мягкий', *lušku-dä* 'слабый', *jakla-ka* 'скользящий', *teñke-cšä* 'вчерашний', *läštä-kšän* 'лиственный', *ñmä-šø* 'прошлогодний'.

Гармония гласных распространяется, наконец, на усилительную частицу *-at*: *nüyülä-nät* 'даже никому', *koçälä-mat* 'вас обоих', *mä-nät* 'и я'.

Как видно из приведенных примеров, гармония гласных в тоншаевском диалекте имеет самое широкое распространение и охватывает почти все слова диалекта. Однако, как уже было отмечено, обнаруживается немало примеров, которые остаются за пределами влияния закона сингармонизма. Эти примеры по сравнению со случаями, на которые распространяется гармония, составляют довольно малый процент, тем не менее они вводят в фонетическую систему диалекта некоторые недоразумения. Это, прежде всего, те слова, в составе которых встречается *e* и реже *i*. Подобное явление характерно и для некоторых других финно-угорских языков.¹⁵ Вопрос появления нейтральных к гармонии *e* и *i*, разумеется, имеет тесную связь с вопросом о времени возникновения закона сингармонизма. Именно тот факт, когда развивалась гармония гласных — в общефинно-угорском языке или в отдельных языках в период их самостоятельного существования, — может указать путь для правиль-

¹⁵ Д. Бубрих, указ. соч., стр. 33 и след.; К. Майтинская, Венгерский язык I, Москва 1955, стр. 63.

ного решения этой проблемы. Но и в этом среди исследователей нет еще единства мнений, хотя в последнее время преобладает предположение о существовании в финноугорском языке-основе гармонии гласных.¹⁶

В современных финно-угорских языках гармония гласных представлена не в одинаковой степени развития, но один факт — появление нейтральных *e* и *i* — является общим моментом для всех этих языков. Их возникновение, например, в общем прибалтийско-финском языке, многие ученые¹⁷ объясняют тем, что в древнем прибалтийско-финском языке было два *e* и два *i*: более передние и более задние. На другой позиции стоит Э. Итконен. Он предполагает, что в первых слогах у гласных была тенденция группироваться в пары, как: *a : ä, o : e, u : ü*, без пары оставался *i*. Затем, когда появилась пара *o : ö*, оказался лишним и *e*. Так все другие гласные стали комбинироваться с *e* и *i*. Такая тенденция, по его мнению, была как в первых, так и во вторых слогах.¹⁸ Эта точка зрения кажется очень заманчивой. Но как бы то ни было, мы пока не имеем в своем распоряжении никакого фактического материала для подтверждения этой теории. Так же обстоит дело и с другим предположением. Исследователи, занимающиеся вопросами исторической фонетики марийского языка, не подтверждают существование в прамарийском языке двух типов *e* и *i*.¹⁹ Поэтому и эта теория не может дать основания для объяснения причин отсутствия гармонии в некоторых словах.

Однако для того, чтобы попытаться установить причины, способствующие появлению нейтральных звуков, необходимо прежде всего выявить все случаи, в которых могут появляться нейтральные гласные там, где они не предполагаются законом сингармонизма. Если посмотреть на отношение этих звуков к гармонии гласных в марийском языке, то нетрудно заметить следующую картину: в горном наречии гласные *e* и *i* могут выступать как после гласных переднего ряда (*pä-lem* 'знаю'), так и заднего ряда (*pi-et* 'даю'); в том случае, если ударение падает на эти звуки, то в последующих слогах гласные вновь начинают гармонировать с ними (*pi-stä* 'липа', *ki-ḍäštä* 'в руке', *e-rzä* 'трещина на корке печеного хлеба').²⁰ Почти такое же по-

¹⁶ E. Itkonen, Vokaalikombinaatiot ja vartalotyypit. «Virittäjä» 1948, стр. 125 и след.; L. Kettunen, Eikö kantasuomessa ole ollut keskikielen vokaaleja? «Virittäjä» 1948, стр. 121 и след.; J. Szinyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin—Leipzig 1922, стр. 43—44.

¹⁷ L. Kettunen, указ. соч.; Д. Бубрих, указ. соч., стр. 33 и след.

¹⁸ E. Itkonen, Vokaalikombinaatiot ja vartalotyypit. «Virittäjä» 1948, стр. 142.

¹⁹ W. Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus, Stockholm 1944, стр. 96; E. Itkonen, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den Permischen Sprachen. FUF XXXI, стр. 259.

²⁰ Н. Пенгитов, Введение. В книге «Современный марийский язык» I, фонетика, Йошкар-Ола 1960, стр. 26.

ложение и в тоншаевском диалекте. Как и в горном, звуки *e* и *i* могут появиться в комбинации с гласными как переднего, так и заднего ряда. В отличие от других финно-угорских языков в диалекте обнаруживается одна характерная особенность: гармония гласных почти, за исключением единичных позднейших заимствований вроде *oci-rkə* 'двор', *kosi-nkə* 'косынка', но нарушается звуком *i*, т. е. он выступает в комбинации с гласными переднего ряда. Что касается звука *e*, то он довольно часто не подчиняется закону гармонии. Конкретно это выражается в следующих случаях:

1. В 1 и 2 л. ед. и множ. числа глаголов второго спряжения: *ma-lem* 'сплю', *ka-ntem* 'принесу', *mi-rem* 'пою', *tuma-jem* 'думаю', *jara-ltem* 'люблю', *o-ptem* 'кладу', *ü-dem* 'сею', *ša-nem* 'думаю'.

2. В притяжательных суффиксах 1 и 2 лица ед. числа: *ki-dem* 'моя рука', *ja-lem* 'моя нога', *šü-em* 'моя шея', *βu-em* 'моя голова', *tä-ŋem* 'мой друг'.

3. В 3 л. ед. числа глаголов I спряжения: *ka-ckeš* 'ест', *kü-eš* 'варится', *mi-škeš* 'моет'; сюда же относятся глаголы 3 л. мн. числа во II прошедшем времени: *βaze-βə* 'они написали', *kaje-βə* 'они пошли'.

4. В суффиксах деепричастий со значением отсутствия действия: *to-lde* 'не придя', *ke-jəde* 'не уходя', *li-de* 'будучи не', *o-ŋlāde* 'не говоря', *βašta-ltāde* 'не меняя'.

Отступление от закономерностей гармонии наблюдается в немногих словах после гласных: *ku-e* 'береза', *šu-e* 'редкий', а также в некоторых отдельных словах: *βo-kten* 'рядом', *ja-kte* 'до', *ku-če* 'как', *pa-šte-k* 'вслед', *tu-pes* 'цеп', *lo-per* 'горло', *mura-βi* 'муравей', *βoro-βi* 'воробей'. Некоторые из них представляют сложные образования, другие — позднейшие заимствования, к тому же в них чувствуется тенденция стремления ударения перейти на последний слог. Очевидно, указанными причинами объясняется сохранение *e* и *i* в этих словах.

Гармонии гласных не регулярно подчиняются современные русские заимствования, и в особенности многосложные слова (*βo-zi-tlä* 'возит', *so-βirä-jät* 'собираются'). Но даже в таких заимствованиях в случае, если ударение падает на *e* и *i*, в последующих слогах гармония восстанавливается. Частичное нарушение гармонии в этих словах происходит под непосредственным воздействием русского языка.

Кроме указанных случаев, не наблюдается полная гармония в сложных словах. В них, если можно так сказать, существует частичная гармонизация: каждый из компонентов имеет свою собственную гармонию. Например: *latku-mpe-ca* 'тринадцатидней', *ti-rjal* 'зуб у саней', *ti:ršo-lā* 'вязки', *mu:zāše-mākš* 'костяника', *konšu-dā* 'лебедя', *āpā-βuj* 'косуля'. В более древних сложных словах, второй компонент которых представляет собой односложное слово, гармония гласных также наблюдается:

ko-lo 'двадцать' < *kok + lu*, *nü-lpə* 'ольха' < **nölö + pu*. Интересно отметить, что в некоторых словах, первым компонентом которых является односложное слово, обнаруживается регрессивное уподобление гласных: *rüşä-rnä* 'воскресенье' < *ruš + ä-rnä*, *rüşbätə* 'русская баба' < *ruš + bätə*, *portančäl* 'сени' < < *pört + ancäl*. Кажущееся на первый взгляд наличие гармонии гласных в сложных словах типа *üä:rnäbä-rä* 'каток', *başkü-zə* 'ножницы', *tu-lšol* 'горящий уголь' нетрудно понять, если разобрать части слова: в них оказалось случайное совпадение гармонии, т. е. *üä:rnäbä-rä* < *ü + ärnä + bärä*, *başkü-zə* < *baş + küzə*, *tu-lšol* < **tul + šol*. Есть также немногочисленная группа слов, в которых в том или ином слоге, стоящем до ударного слога, появляется звук другого ряда, чем гласный ударного слога. Например: *kušte-näm* 'плясал', *mu-re-näm* 'пел', *jamte-näm* 'потерял'. По сути дела они также относятся к случаям, указанным в пункте 1, лишь с той разницей, что они представляют собой сложное образование: *kušte-näm* < *kušten u lam*, *mu-re-näm* < < *mu-ren u lam* и т. д.

Из приведенных примеров видно, где могут встречаться несоответствия с гармонией гласных. Особый интерес представляют случаи, показанные в пунктах 1—3. Известно, что в прафинно-угорском языке основа слова всегда оканчивалась на гласный звук. Одним из таких гласных основы, в частности, для глагола, П. Равила считает звук *a*, *ä** и какой-то узкий гласный.²¹ И. Галкин, поддерживая его, уточняет, что такими гласными для глагола были только *a*, *ä*, *e*.²² Этим он объясняет происхождение двух спряжений в марийском языке, полагая, что глаголы I спряжения развились от основ на **e*, а II спряжения — от основ на **a* и **ä*. Автор приводит довольно убедительное доказательство. Но перед нами встает вопрос: как объяснить наличие в праязыке глаголов с основой на **e*, если принять во внимание факт существования в прамарийском языке гармонии гласных? В таком случае перед нами неизбежно возникает альтернатива: либо в прамарийском, а значит и в прафинно-угорском языке еще не существовал закон гармонии гласных, либо гласный основы глаголов *e* имел, как в некоторых других родственных языках, другие качества. Исследователи истории вокализма марийского языка не признают существования в прамарийском языке двух *e*. А это, вопреки утверждениям многих ученых, приводит нас к заключению об отсутствии гармонии гласных в прамарийское время. Но если признать существование гармонии гласных, то вывод о возникновении двух

²¹ P. Ravila, Über die entstehung des tscheremissischen konjugationssystem. FUF XXV, стр. 24.

²² И. Галкин, О двух типах марийского спряжения. Вопросы финно-угорского языкознания, Москва 1962, стр. 165—177.

типов спряжения в марийском языке от глаголов с основами на *a*, *ä*, *e* окажется, по-видимому, неточным. В самом деле, могли ли при наличии гармонии гласных и при условии, что **e* был переднеязычным, существовать формы глаголов, скажем, **tule*, **made*, **loŋe*, **tošte*, **baže*? Очевидно, нет. Может быть, теория Э. Итконена укажет выход из положения? Но и для этого у нас нет никаких доказательств, поэтому говорить о путях развития, какое предполагает Э. Итконен, нет также никаких оснований.

Нам кажется, что, принимая во внимание убедительность доводов И. Галкина о существовании в древнемарийском языке глаголов с основой на **a*, **ä*, **e*, а также учитывая факт, что образование таких грамматических категорий, как изменение глаголов по лицам, притяжательность, суффикс со значением отсутствия действия, относится еще ко времени общефинно-угорского языка-основы и плюс к тому предположение большинства ученых о существовании в финно-угорском языке-основе закона сингармонизма, нет смысла полагать, что гармония гласных не имела места в раннемарийское время. Исследователи, установившие систему гласных древнемарийского языка, не имели, по-видимому, достаточного материала для предположения о распространенности в древнемарийском языке двух **e*. Вполне возможно, что случаи отклонения от закономерностей гармонии гласных в некоторых глаголах, а также подобные случаи с притяжательными суффиксами существительных, в некоторой степени дают право предположить в древнемарийском языке также **e* двойного качества. Однако этот вопрос довольно сложный и требует еще дополнительных исследований. Трудность установления закономерностей гармонии гласных усугубляется еще тем, что фонетическая система марийского языка с точки зрения ее исторического развития изучена пока далеко недостаточно.

Что касается остальных случаев расхождения с закономерностями гармонии, то они являются более поздними и не представляют особого интереса. О них несколько слов было сказано выше.

Заканчивая краткий обзор гармонии гласных тоншаевского диалекта марийского языка, следует отметить, что ее закономерности проявляются во всех семантико-морфологических пластах диалекта. Она во многих отношениях имеет общие признаки с соответствующей гармонией горного диалекта. Однако, совпадая с ним во многом, она имеет и свои характерные черты. Среди них, в первую очередь, нужно отметить более обширную распространенность ее, чем в горном наречии. Если в горном наречии современные заимствования уже не подвергаются действию сингармонизма, то в тоншаевском диалекте даже самые последние заимствования подчиняются его закономерностям. Например: *u* *βirä-enət* < рус. *убирать*, *kätäjä-łtat* < рус. *катать*

ся, *pilitlä-šəžə* < рус. *пилить*, *äpäť* < рус. *опять* и др. Такое явление, по-видимому, объясняется тем, что, будучи оторванными от основной массы марийского населения, они не имеют никакого представления о марийском литературном языке. Заимствованные русские слова проникают в их лексикон непосредственно из уст носителей русского языка и при этом подвергаются фонетической «обработке» законов марийского языка. Другое дело с горными марийцами. Они имеют свой письменный литературный язык, на их языке ведутся радиопередачи, родной язык изучается в школах. Поэтому русские заимствования проникают в горный диалект опосредствованно, т. е. через книги, газеты, радио и т. д. Поэтому они вводят русские слова в том виде, в каком написаны, при этом стремятся сохранить произношение оригинала.

Во-вторых, в тоншаевском диалекте, кроме палатальной гармонии, параллельно существует и другой вид гармонии — лабиальная, которая более последовательно представлена в луговом наречии и в литературном языке. Примеры: *šo-βänžo* 'его мыло', *ö-däškə* 'в сторону', *mö-ŋkə* 'домой', *šö-rtŋə* 'золото', *nö-rtmə* 'икра', *ü-ŋkə* 'филин-пугач', *kuštu-lyə* 'лёгкий', *tö-rkəžə* 'в свой дом', *kŋtŋ-mə* 'сырой', *βäškü-zə* 'ножницы'. Как видно из примеров, это особенно заметно у передних лабиальных звуков. Но лабиальная гармония имеет более ограниченный характер. Расхождения с луговым диалектом наблюдаются в оформлении конечного гласного слова в случаях, где ударение падает не на огубленный гласный, т. е. луговой *e* ~ тонш. *э, ä* (под действием палатальной гармонии): *ŋmä-štə* ~ луг. *üma-šte* 'в прошлом году', *karša-ŋkə* ~ луг. *korša-ŋge* 'репей', *oša-lye* ~ луг. *oša-lye* 'беловатый', *pokša-lnə* ~ луг. *pokše-lne* 'в середине', *lapša-ŋkə* ~ луг. *lopša-ŋge* 'жук навозный'.

Каждый из финно-угорских языков имеет в своем составе много различных диалектов и говоров. Многие из них еще изучены мало. Между тем, именно в диалектах можно почерпнуть интересные и важные данные для установления истории финно-угорских языков. Диалекты марийского языка, которые отличаются друг от друга довольно сильно, также изучены недостаточно. А в их бесценных сокровищах хранится богатый материал, который с успехом можно бы использовать для разрешения многих проблем, связанных с фонетической системой древнемарийского языка и путями развития современной фонетической системы. В настоящей статье приводятся наиболее яркие примеры о характере действия закона сингармонизма в тоншаевском диалекте. Более детальное изучение этой закономерности, несомненно, могло бы помочь устранить многие белые пятна в фонетике прамарийского языка.

MARI KEELE TONŠAJEVO MURDE VOKAALHARMOONIAST

J. Ivanov

Resümee

Artiklis esitatakse kõige iseloomulikumat näited mari keele tonšajevo murde vokaalharmooniast. Selles murdes nii nagu mäe-mari murdeski on laialt levinud palataalne vokaalharmoonia. Tonšajevo murde iseärasuseks on labiaalse vokaalharmoonia üldine esinemine. Vokaalharmoonia esineb kõikidel juhtudel, kaasa arvatud ka hilisemad laenud. Vokaalharmooniale ei allu häälikud *e* ja *i*. Artiklis käsitletakse iga erandlikku üksikjuhtu. Nende nähtuste põhjuste selgitamine ei mahu artikli raamidesse, kuid arvestades I. Galkini veenvat teooriat kahe pöördkonna tekkimisest mari keeles, võib eeldada kahesuguse *e* olemasolu mari aluskeeles, nii nagu see on esinenud mitmes sugulaskeeleski. Selle oletuse tõestamiseks ei ole meil äga veel küllaldaselt materjali.

ÜBER DIE VOKALHARMONIE IM TONSCHAJEWO-DIALEKT DER MARISPRACHE

J. Ivanow

Zusammenfassung

Im Artikel sind die allerbesten Beispiele vom Charakter der Wirkung des Gesetzes der Vokalharmonie im Tonschajewo-Dialekt der Marisprache angeführt. In diesem Dialekt wie auch im Bergdialekt ist die sog. Palatalharmonie weit verbreitet. Zum Unterschied vom Bergdialekt tritt auch die Labialharmonie auf. Die Wirkung der Vokalharmonie im Tonschajewo-Dialekt hat sich auf alle Fälle verbreitet, einbezogen die spätesten Entlehnungen. Außerhalb der Wirkungssphäre dieses Gesetzes bleiben ziemlich oft Fälle, wo der Wortakzent auf die Laute *e* und *i* fällt. Im Artikel werden alle möglichen Fälle dieser Abweichungen betrachtet. Die Ursachen der Abweichungen werden im Artikel nicht festgestellt. Es ist jedoch möglich theoretisch vorauszusetzen, daß es in der Urmarisprache zwei Qualitäten der Laute *e* und *i* gab. Wir haben aber dafür kein genügendes Material.

ДИФТОНГИ ДРИСИНСКОГО ГОВОРА ВЕНГЕРСКОГО ЯЗЫКА

Э. Капостай

Кафедра финно-угорских языков

Дрисино — старинное венгерское село, расположенное юго-западнее города Мукачева. Уже в XIII—XIV веках здесь — на северном берегу ныне высохшего озера Серне — находилось селение венгров. О нем упоминается в документах, датированных 1321 и 1333 годами. Жители этого села в начале реформации примкнули к учению Кальвина.¹

Соседями жителей Дрисино являются с юго-западной стороны венгры села Форнош, с очень близким к дрисинскому говором, с юга и юго-запада представители икающего, а с юго-востока экающего диалекта венгерского языка. Кроме того, также с севера и юго-запада они соседят с украинскими селами. Таким образом, Дрисино расположено в самой восточной части верхнетисского говора. Границы этого говора Й. Балаша определяет от верхнего течения Тиссы до Чопа, а оттуда по линии до Латорицы на восток, до закарпатской украинской языковой границы.² Западная и южная части этой диалектной территории — икающие диалекты, восточная и юго-восточная — экающие. Дрисино и Форнош относятся к экающему (*e-ző*) диалекту и являются крайними точками на границе с икающими (*i-ző*) говорами.

В качестве материала для данной статьи послужили записи, сделанные самим автором в Дрисине и окрестных селах летом 1962 года. Были сделаны также магнетофонные записи, которые впоследствии подвергались тщательной обработке. При сборе материала особое внимание было обращено на то, чтобы в качестве информанта по возможности использовать коренного жителя села, редко выезжающего из пределов своей языковой об-

¹ T. Lohoczky, Beregvármegye monographiája, Ungvár 1882, III k. стр. 22.

² J. Balassa, A magyar nyelvjárások keletkezése, Budapest 1898, стр. 24.

ласти. Исследованию подвергалась речь людей самых разнообразных возрастов, младшему из которых было 20 лет, а самому старшему 64 года, после чего была сделана некоторая предварительная обработка и систематизация собранного материала.

Общим фонетическим вопросам дифтонгов в венгерском языкознании уделено сравнительно мало внимания. Только в последние годы этот вопрос получил более подробную разработку. Благодаря исследованиям ряда лингвистов сейчас в этой области достигнуты некоторые результаты. Важны исследования И. Лазициуша, Л. Хегедюша, Л. Бенке и др.³

Дифтонгом обычно называют соединение двух гласных в одном слоге. В этом определении сходится большинство специалистов. Л. Р. Зиндер считает основным фонетическим признаком дифтонга то, что он представляет сочетание двух гласных, составляющих один слог.⁴ И. Форхгаммер определяет дифтонг тоже как односложную связь двух гласных. Из этого определения следует, что два гласных не могут разграничиваться друг от друга ослаблением звонкости, так как этим самым слог немедленно превращается в два слога и дифтонг стал бы двухсложным.⁵ Л. Хегедюш, исследуя дифтонги методами прикладной фонетики, пришел к выводу, что односложность нельзя считать обязательным и необходимым признаком дифтонга.⁶

Л. Хегедюш приходит к выводу, что дифтонги венгерских говоров могут реализоваться в двух видах. Есть такие речевые ситуации, когда элементы дифтонга плавно сливаются, образуют единство, и их построение характеризуется одной вершиной давления, а если и есть две вершины давления, то глубина падения давления между ними незначительна; но в других случаях, особенно в подчеркнутой, эмфатической или окрашенной эмоциями ситуациях, элементы звуковой окраски отделяются друг от друга глубоким падением, соответствующим минимуму давления, и образуют две отдельные вершины давления. В первом случае мы должны считаться с однослоговой, во втором с двухслоговой реализацией дифтонга. По мнению Л. Хегедюша, дифтонг делает единым не одно- или двухслоговое формирование, а его однофонемность.⁷

³ J. Laziczius, *Lehrbuch der Phonetik*, Berlin 1961; L. Hegedűs, *Elektro-akusztikai berendezések a beszéd-és nyelvjárás-kutatás szolgálatában*, Budapest 1941; L. Hegedűs, *A hangfelvételes nyelvjárás-kutatás jelentősége*. — *Magyar Nyelvjárások*, Budapest 1953; L. Benkő, *Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből*. — *Nyelvtudományi Közlemények* LIV, Budapest 1953.

⁴ Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Ленинград 1960, стр. 215.

⁵ J. Forchhammer, *Allgemeine Sprechkunde*, Heidelberg 1951, стр. 65.

⁶ L. Hegedűs, *Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában*. A Magyar Nyelvatlasz Munkamódszere, Budapest 1955, стр. 303—304.

⁷ Там же.

Может быть, Л. Хегедюш и прав в своем утверждении, но автор данной статьи отмечает односложную реализацию дифтонгов дрисинского говора. Наблюдения методами экспериментальной фонетики не проводились. По наблюдениям автора, дифтонги дрисинского говора образуют один слог, органы речи от положения при одном гласном непосредственно переходят в положение при другом гласном. Один компонент дифтонгов в дрисинском говоре теряет свою слогаобразовательную способность и является редуцированным неслоговым элементом.

Построения дифтонгов очень сложны, так как произношение двух звуков приспособляется друг к другу. Поэтому их исследование и письменное обозначение при фонетической записи создает большие трудности. Сдвиги в способе образования чаще всего проявляются в полугласных, их образование не отделяется четко друг от друга, так как вследствие незначительной силы звука они более склонны к неполноте законченной артикуляции. На проблемы и неопределенность распознавания звуковой окраски и обозначения в записи дифтонгов указали Л. Деме и Л. Бенке. Л. Деме пишет, что дифтонги в венгерских говорах вообще могут давать надежную точку опоры только в отношении открывающейся и закрывающейся тенденции, хотя иногда даже в этой области возникают сомнения.⁸

В настоящей статье перечислены дифтонги, встречающиеся в дрисинском говоре, определены их открывающаяся или закрывающаяся тенденции, восходящий или падающий характер и их возможные фонетические позиции в говоре. В сравнении с венгерским литературным языком или с другими говорами прослеживается история ряда дифтонгов.

Все примеры с дифтонгами дрисинского диалекта собраны самим автором и записаны знаками финно-угорской фонетической транскрипции.

В дрисинском говоре наблюдаются следующие дифтонги: *iè, iè, èi, iò, òi, òi, ai*. С точки зрения длительности, второй элемент открывающихся дифтонгов полудолгий или долгий, первый обычно краткий или сверхкраткий. У закрывающихся дифтонгов первый элемент полудолгий или долгий, а второй компонент обычно краткий. Ударенность у открывающихся дифтонгов по большей части находится на втором компоненте, но может быть и на первом, что можно было бы определить со всей точностью только средствами экспериментальной фонетики. Во всяком случае, более важный элемент дифтонга — второй. У открывающихся дифтонгов ударенность на первом компоненте, прилегающий звук без ударенности.

⁸ L. Deme, A magyar nyelvjárások néhány kérdése, Budapest 1953, стр. 67; L. Benkő, Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. — Nyelvtudományi Közlemények, LIV, Budapest 1953, стр. 38.

В связной речи в формировании звуковой окраски одних и тех же дифтонгов большую роль играет эмфатичность, окружающие звуки, интонация предложения и т. д. Разные звуковые оттенки можно наблюдать даже у одного и того же говорящего в больших речевых отрезках, а нередко даже в произнесении того или иного отдельного слова. Компоненты дифтонгов, встречающихся в дрисинском говоре, в различных фонетических позициях, под ударением и т. д. меняются по окраске звука, длительности, и таким образом возникают различные варианты компонентов. Различные варианты не показаны в статье, являющейся лишь кратким описанием дифтонгов дрисинского говора, и детальный анализ вопроса требует более тщательного изучения.

Под влиянием литературного языка на месте дифтонга *iè* и *iè* редко встречаем звук \bar{e} , который имеет более высокую степень подъема, или звук \bar{e} , одинаковый с литературным языком, например: *bēsīēj*, *bēsēj*, *bēsēj* 'говори', *tèrmīēš*, *tèrmēš*, *tèrmēš* 'урожай'. Вместо *i* в глагольном суффиксе *it* литературного языка в говоре встречается дифтонг *iè* или \bar{e} , например: *jāvīēt*, *jāvēt*, *jāvīt* 'исправляет', *tāsīēt*, *tāsēt*, *tāsīt* 'отталкивает'.

Перейдем к характеристике дифтонгов в дрисинском говоре.

Фонетическая классификация дифтонгов: I. Нисходящие дифтонги: *ēi*, *ōy*, *ōū āu*, например: *kēit* 'два', *ēig* 'небо', *ōūt* 'был', *lōy* 'конь', *kāuč* 'клюн', *māukuš* 'белка'. II. Восходящие дифтонги: *iè*, *iè*, *ūò*, *ūò*, например: *sīēp* 'красивый', *nīēd* 'четыре', *pīērgelt* 'жареный', *tānīēšā* 'учите', *šāvānūò* 'кислый', *hossūò* 'длинный', *kēšerūò* 'горький', *jōūēzūò* 'вкусный'. Среди дифтонгов дрисинского говора по движению языка в горизонтальном направлении есть палатальные, например, *iè*, *ūò* и велярные, например, *ōu*, *ūò*. По движению языка в вертикальном направлении есть закрывающиеся дифтонги, например, *ōy*, *ōy*, *āu*, и открывающиеся, например: *ūò*, *ūò*, *iè*. По длительности редуцированные элементы дифтонгов дрисинского говора могут быть очень краткими, краткими и полудолгими. Вообще два элемента дифтонга вместе составляют длительность одного долгого гласного, таким образом длительность двух элементов находится в отношении обратной пропорции друг к другу. Чем длиннее один элемент, тем короче второй. У дифтонгов дрисинского говора различные нюансы в произношении играют большую роль. Часты сдвиги в образовании отдельных элементов дифтонгов, особенно у полугласных. Определение ударности отдельных элементов является затруднительным, и поэтому в данной статье ударность не обозначается.

Дифтонг *iè*

iè — открывающийся иллабиальный дифтонг восходящего характера. Более отчетливо произносится второй элемент, а первый элемент является кратким или очень кратким примыкающим звуком. Длительность первого компонента или очень краткая, или это краткий примыкающий звук. Длительность же обоих элементов находится в обратно пропорциональной зависимости — чем длиннее один из них, тем короче другой. Очень часты также сдвиги в образовании элементов дифтонга и нюансов произношения.

Дистрибуции дифтонгов. Дифтонг *iè* — *iè* в дрисинском говоре имеет самостоятельное фонематическое значение. Это может подтвердить следующее противопоставление слов: *ièg* 'горит' и *èg* 'небо', *ièr* 'прикасается' и *èr* 'вена', *fièl* 'боится' и *fèl* 'половина', *sièl* 'край' и *sèl* 'ветер'. Этот дифтонг появляется в тех местах, где в литературном языке на его месте стоит звук *é*, а в икающем говоре звук *í*. Тот же самый дифтонг может выступать также на месте литературного *í*, но и здесь *í* исторически восходит к звуку *é*. Таким образом, оно всегда появляется на месте *é*, которое исторически восходит к *é*.

Дифтонг *iè* в описываемом диалекте встречается в следующих положениях: I. 1) в односложных словах, первым элементом которых является дифтонг, например, *ièg* 'горит', *ièr* 'прикасается', *ièñ* 'я'; 2) в односложных словах, в абсолютном начале которых стоит согласный звук, например, *nìèd* 'четыре', *mìèz* 'мёд', *nìèz* 'смотрит', *sièp* 'красивый', *kìèk* 'синий', *sìèk* 'стул', *mièd* 'идешь'; II. 1) в первом открытом слоге двухсложного слова, первым элементом которого является дифтонг, например, *iè-deš* 'милый', *iè-let* 'пшеница', *iè-led* 'оживляет'; 2) в первом открытом слоге двухсложного слова, в абсолютном начале которого стоит согласный звук, например, *kiè-vè* 'сноп', *kiè-mèñ* 'труба', *siè-nà* 'сено', *kiè-reg* 'кора'; 3) в первом закрытом слоге двухсложного слова, например *jìèr-ce* 'курица', *pièñ-tek* 'пятница', *sièl-sòü* 'крайний'; 4) в середине трех- и более сложных слов с закрытым слогом, например, *kolompièrnàk* 'картофель', *nomoriètqš* 'мучение', *firistièšnek* 'для купания'; 5) в конечном закрытом слоге трех и больше сложных слов, например, *kolompièr* 'картофель', *emberišièg* 'человечество', *tàkàrièt* 'убирает', *fijàtálièt* 'делает молодым'. В конечном открытом слоге дифтонг *iè* — *iè* не употребляется.

Дифтонг *iè* — *iè* является особенностью дрисинского говора. Чаще всего он встречается в следующих случаях: 1. в тех словах, которые в литературном языке имеют в своем составе

\bar{e} , соответствующее звуку i икающего говора, например: *kēk* — *kík* — *kiēk* 'синий', *nēd* — *níd* — *niēd* 'четыре', *keñer* — *keñír* — *keñiēr* 'хлеб', 2. в глагольном суффиксе — *ít* на месте i , например: *jávít* — *jáviēt* 'исправляет', *tánít* — *tániēt* 'учит', *sēpít* — *siēpiēt* 'украшает'.

Наряду с дифтонгом $i\bar{e}$ — $i\bar{e}$ в дрисинском говоре имеется и звук \bar{e} . Он обнаруживается в тех словах, в которых в икающем говоре сохраняется литературное \bar{e} . Такое употребление дифтонга обусловлено историей развития языка. Разница между \bar{e} — \acute{e} , которая имела место в венгерском языке до XVI века, в одних говорах сохранилась в первоначальной форме \bar{e} — \acute{e} или в форме \bar{e} — i , в других же говорах, а также в литературном языке, эти два звука слились в одном звуке \acute{e} .⁹

Глагольный суффикс — *ít*, который восходит к финно-угорскому **kt*, является сложным суффиксом. Развитие формы суффикса могло происходить следующим образом: *(- \bar{s} , - \bar{s}) *kt* > (- \bar{s} , - \bar{s}) *xt* > (- \bar{s} , \bar{s}) *it* > *sít*, -*sít* < $\begin{matrix} \acute{e}t \\ \acute{it} \end{matrix}$ ¹⁰ Оно

могло быть в различных говорах неодинаковым. Можно предположить, что на северо-востоке суффикс — *ít*, прежде чем принять современный вид, претерпел следующие изменения: *tanoxt* > *tanojt* > *tanejt* > *tanét* > *tanēt* > *tanít* > *tanit*.¹¹

В дрисинском говоре в дифтонг $i\bar{e} \sim i\bar{e}$ превратился тот гласный, который до XVI века был звуком \bar{e} , а затем он раздвоился, приняв вид \acute{e} в экающем и i в икающем говорах. Таким образом, процесс закрывания \bar{e} — \acute{e} > \acute{e} — i , происходивший до XVI века, в восточной и юго-восточной части верхнетисского диалекта не стал полным: развитие \acute{e} > i приостановилось, и долгий, среднеязычный гласный \acute{e} , благодаря его сильно выраженной тенденции двугласности, дифтонгизировался.

Дифтонг $\acute{e}i$

$\acute{e}i$ — закрывающийся иллабиальный дифтонг нисходящего характера. Органы речи от положения первого гласного, который представляет собой полудолгий звук, непосредственно переходят к положению при другом гласном, другой гласный редуцированный, очень краткий звук.

Дифтонг $\acute{e}i$ редко встречается в дрисинском говоре. Автор данной статьи зарегистрировал этот дифтонг в следующих словах: *kēit* 'два', *mēirōi* 'весы', *kēiz* 'рука', *gēizá* 'Геза'.

⁹ A'. Sebestyén, A Gsúry-féle szamosháti \acute{e} fonológiai értékeléséhez. — Magyar Nyelvjárások IV, Budapest 1957, стр. 102.

¹⁰ K. D. Bartha, A magyar szóképzés története. Magyar történeti szókak-tan II. — Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest 1958, стр. 43—44.

¹¹ A'. Sebestyén, Tanítani-tanítani. — Magyar Nyelvjárások IV, Budapest 1957, стр. 46.

Дифтонги *üö, yö, öü öй, ай*, которые монофтонгизировались из долгих гласных среднего и верхнего подъема, в некоторых случаях можно считать отдельными фонемами, поскольку имеются противопоставления слов типа *ñüöl* 'заяц', *ñäl* 'слюна', *ñèl* 'ручка', *vårjüönäk* 'вороне' и *vårjänäk* 'его вороне', *öüš* 'старинный', *äs* 'копает'; а в большинстве случаев следует рассматривать их как сочетания двух гласных фонем.

Дифтонг *üö*

üö — открывающийся лабиальный палатальный дифтонг, слегка восходящего направления, ударенность обычно на втором компоненте, а первый член — очень краткий примыкающий звук. Дифтонг *üö*, согласно закону гармонии гласных, встречается в словах с верхне- (*magasnyelvállású*) и со среднеязычными (*középsőnyelvállású*) гласными на месте — *ü* литературного языка.

Дистрибуции дифтонга *üö*. Дифтонг *üö* встречается I. в односложных словах, например, *ñüö* 'прядет', *süö* 'ткет' II. 1) в начале двусложного слова, например, *ñüöviész* 'прядение', *süöviész* 'тканье'; 2) в конечном открытом слоге двусложного слова, например, *sörñüö* 'ужасный', *köññüö* 'легкий', *šürüö* 'густой'; 3) в конечном закрытом слоге двусложного слова, например, *köññüök* 'легкие', *šürüök* 'густые', *betüök* 'буквы', *čendüöl* 'звучит', *böüdüöl* 'заревет', *perdüöl* 'начинает кружиться', *rezdüöl* 'задрожит'; II. 1) в середине трех- или более сложных слов с открытым слогом, например, *ässerüösiét* 'рационализирует', *köññüönek* 'легкому', *sörñüönek* 'ужасным'; 2) в середине трех- или более сложных слов с закрытым слогом, например, *kešerüölnék* 'сожалеют', *friššüöliész* 'освежение', *kièküölvé* 'синяя', *lèlkešüölvé* 'воодушевляя'; III. 1) в конце трех- или более сложных слов с открытым слогом, например, *ässerüö* 'разумный', *kešerüö* 'горький', *vèrbèlüö* 'красная внутри груша', *jöüièzüö* 'вкусная'; 2) в конце трех- или более сложных слов с закрытым слогом, например, *kešerüöl* 'сожалеет', *lèlkešüöl* 'воодушевляется', *tövéštüöl* 'с корнем', *fejèštüöl* 'с головой', *mekkőññebüöl* 'облегчается'.

Дифтонг *üö*

üö дифтонг образует пару с дифтонгом *üö* вследствие действия закона гармонии гласных. Он примыкает к словам с гласными нижнего подъема на месте — *ü* литературного языка.

Дифтонг *üö* встречается: I. 1) в односложных словах, в абсолютном начале которых стоит согласный звук, например, *ñüòl* 'заяц', *d'üòl* 'зажигается'; II. 1) в начале двусложных слов с закрытым слогом, например, *ñüòtol* 'выкачиваешь', *d'üòtol*, 'зажигашь'; 2) в конце двусложных слов с открытым слогом, например, *läššüò* 'медленный', *kärçüò* 'тонкий', *hossüò* 'длинный'; 3) в конце двусложных слов с закрытым слогом, например, *fordüòl* 'поворачивает', *kondüòl* 'зазвонит', *mozdüòl* 'шевелится', *jäjdüòl* 'ойкает'; III. 1) в трех- и более сложных словах в начале слова, например, *tüòlšöünnäk* 'противоположному', *ñüòtöüvål* 'с выкачалкой', *d'üòtäšrä* 'для зажигания'; 2) в середине слова, например, *vårjüönnäk* 'вороне', *väjüödrå* 'на корыто', *fijüövål* 'с юношей', *šårjüönnäk* 'для сена'; 3) в конце трех- и более сложных слов с открытым слогом, например, *kiššämüò* 'маленького размера', *somörüò* 'грустный', *šokoldälüò* 'многосторонний', *domborüò* 'выпуклый'; 4) в конце трех- и более сложных слов с закрытым слогом, например, *šokoldalüön* 'многосторонне', *somörüòt* 'грустного', *kiššämüòt* 'маленького размера'.

Дифтонг *öü*

öü — велярный, лабиальный, закрывающийся дифтонг с одним различием положения языка. Вообще падающий дифтонг, но в эмфатической, подударной позиции ударенность второго элемента усиливается к первому, и он становится равновесным.

Дифтонг *öü* встречается в следующих положениях: I. 1) в односложных словах с открытым слогом, в абсолютном начале которого стоит согласный звук, например, *höü* 'снег', *šöü* 'соль', *töü* 'озеро', *jöü* 'хороший'; 2) в односложных словах с закрытым слогом, например, *söül* 'говорит', *höüd* 'луна', *vöüt* 'был', *löüc* 'скамейка'; II. 1) в двусложных словах, в абсолютном начале которых стоит дифтонг, например, *öüčkå* 'старый', *öüçöü* 'дешёвый', *öürå* 'часы'; 2) в двусложных словах, в начале которых стоит согласный звук, например, *vöütrå* 'на прошлое', *töübå* 'в озеро', *höürå* 'на снег'; 3) в конце двусложных слов с открытым слогом, например, *řöüröü* 'горячий', *tüòlšöü* 'последующий', *pådlöü* 'пол', *hordöü* 'бочка', *biröü* 'судья', *çutköü* 'кочан', *šišköü* 'трава в кукурузе', *šåvöü* 'сыворотка'; 4) в конечном закрытом слоге двусложного слова, например, *pokröüc* 'половик', *šållöüt* 'серп', *tållöüt* 'стерня', *hålöüt* 'сетку'; III. 1. в первом открытом слоге трех- и более сложных слов, первым элементом которых является дифтонг, например, *öüçöünnäk* 'дешевой', *öürårå* 'на часы', *öüždinäk* 'старинному'; 2) в первом открытом слоге, первым элементом которого является согласный звук, например, *söülietöü* 'зовущий', *höüdköüroš* 'лунатик'; 3) в середине многосложных слов, например, *hordöübå* 'в бочку', *birdöüvål* 'с судьей', *çutköükåt* 'кочаны'; 4) в конечном открытом слоге трех- и более сложных слов, например, *dågåstöü* 'месилка', *tånišetöü* 'учитель', *söülietöü* 'зовущий', *nåpråřogöü* 'подсолнечник'; 5) в

конечном закрытом слоге трех- и более сложных слов, например, *dägästòüt* 'месилку', *päpirbòül* 'из бумаги'.

Дифтонг *öü*

Дифтонг *öü* составляет пару с дифтонгом *öy*. Он более высокого подъема; по законам гармонии гласных дифтонг *öü* встречается в словах с гласными заднего ряда, на месте литературного *ó*. Дифтонг *öü* находится на месте *ö* в словах с гласными переднего подъема.

Дифтонг *öü* встречается в следующих положениях: I. 1) в односложном слове в открытом и закрытом слоге, например, *öü* 'он', *öüş* 'старинный', *öüz* 'серна', *böüg* 'воет', *vöü* 'зять'; II. 1) в первом открытом слоге двусложного слова, например, *köüçön* 'заем', *vöüfién* 'шафер', *söünek* 'прядут'; 2) в первом закрытом слоге двусложного слова, например, *föüznek* 'варят', *böügnék* 'воют'; 3) в конечном открытом слоге двусложного слова, например, *eşöü* 'дождь', *idöü* 'время', *jövöü* 'будущее', *kötöü* 'передник'; 4) в конечном закрытом слоге двусложных слов, например, *elöül* 'вперед', *söülöüt* 'виноград', *fedöüt* 'покрывало'; III. 1) в первом открытом слоге трех- и более сложных слов, например, *vöüfiénnek* 'шаферу', *öüzikènek* 'серну', *söüteşnek* 'для половика'; 2) в первом закрытом слоге трех- и более сложных слов, например, *föüdrengiész* 'землетрясение'; 3) в середине трех- и более сложных слов с открытым слогом, например, *idöüşeknek* 'старшим', *söülöübe* 'в виноградник', *tepertöübe* 'в шкварки'; 4) в середине трех- и более сложных слов с закрытым слогом, например, *söülöüşre* 'в Севлюш', *idöügben* 'во время', *tepertöüşnek* 'для печения с шкварками'; 5) в конечном открытом слоге трех- и более сложных слов, например, *ieleşöü* 'дрожжи', *tepertöü* 'шкварки', *fesişetöü* 'сила напряжения'; 6) в конечном закрытом слоге трех- и более сложных слов, например, *kerüöllöüt* 'сторожа', *fejkendöüt* 'платок на голову', *hāstetöün* 'на крыше дома'.

Дифтонг *äu*

äu — закрывающийся с тремя различиями в положении языка велярный дифтонг восходящего характера.

Дифтонг *äu* редко встречается в дрисинском говоре; автор статьи зарегистрировал этот дифтонг в следующих словах: 1) в односложном слове *käuç* 'ключ', 2) в двусложных словах в

первом открытом слоге, *măikiš* 'белка' и *kăuduš* 'нищий', 3) в конечном открытом слоге двусложного слова *dijău* 'гречкий орех'.

Происхождение дифтонгов *ïð*, *ïð*, *ðð*, *ðï* и *ău*

Древневенгерскими предшественниками суффиксов *-ó*, *-õ*, как и суффиксов причастия (*igenév*), могли быть звуки *ɣ* или *β*. Оба звука развивались путем вокализации и таким образом вместе со стоящим перед ним гласным конца корня образовали дифтонг, а затем путем монофтонгизации возникли современные *-ó*, *-õ* и более закрытые *ű* *ű*¹².

Можно предположить, что дифтонг *ðï* может стать и более закрытым — *uï* > *ú*. Например: *lábou* (в 1267 г.): *Aranlabov* > *lábó* (в 1416 г.): *Sarlabo* ~ *lábú* (в 1465 г.): *Haromlabw*¹³.

Встречающиеся в дрисинском говоре открывающиеся дифтонги *ïð* и *ïð* монофтонгизировались из более ранних закрывающихся дифтонгов. В результате разделения способа образования долгих монофтонгов возникает некоторая дифференциация окраски звука, и с раздвоением долгих монофтонгов появляется дифтонгизация. Вероятно, что в дрисинском говоре долгие гласные под ударением и в эмфатической позиции удлиняются и возникает новая дифтонгизация. Значит, дифтонг *ïð* и *ïð* более нового происхождения, он образовался путем дифтонгизации из более ранних долгих гласных в период возникновения новых венгерских говоров.¹⁴

Лабиальные, с примыкающим звуком дифтонги были уже в конце древневенгерского периода (*ösmagyar kor*). Процесс возникновения не прекращался также в старовенгерском периоде (*ósmagyar korszak*). Окраску первого компонента этих дифтонгов во многих случаях нельзя точно определить. Примыкающие звуки *ű*, *ű* имеют частью финно-угорское, а частью различное происхождение. В их развитии наблюдается процесс постепенного упрощения артикуляции. Результатом этой тенденции к упрощению было появление долгого гласного на месте дифтонга.¹⁵

Имеется ряд слов неизвестного происхождения, которые в старовенгерский период обычно обозначались монофтонгом, но иногда писались так же, как дифтонги. Например, *szőlő* 'виноград' часто встречается в источниках старовенгерского периода с дифтонгом и в первом слоге *Sceulevs* (в 1168 г.), *Sceuleus* (1210 г.). По всей вероятности, только во втором слоге корня

¹² K. D. Bartha, A magyar szóképzés története, стр. 110—111.

¹³ G. Bárczi, Magyar hangtörténet. — Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest 1958, стр. 97.

¹⁴ L. Benkő, Magyar nyelvjárástörténet. — Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest 1957, стр. 96.

¹⁵ G. Bárczi, Magyar hangtörténet, стр. 90.

мы имеем этимологический дифтонг. Слово *kóró* имеет и такой вариант записи (1150—54): *couroug* (1150).¹⁶

В старовенгерских источниках в большинстве случаев обнаруживаются дифтонги. Обычно они представляют собой дифтонги вторичного формирования из более ранних долгих монофтонгов. Большинство старовенгерских дифтонгов этимологично, оба элемента восходят к самостоятельной фонеме. Другая, меньшая часть дифтонгов произошла из монофтонгов по аналогии.¹⁷

Венгерские лингвисты Д. Пайш, Л. Бенке, Л. Деме, Б. Калман придерживаются мнения, что дифтонги *öi*, *öy*, не исчезали из венгерского языка, дифтонги *ai*, *oi*, *ei*, *öy*, которые можно встретить в некоторых говорах, являются прямыми наследниками древнего состояния языка.¹⁸ Г. Барци считает, что эта теория возможна, однако приведенные аргументы недостаточны для ее подтверждения. Для этого нужно изучить отдельно каждый говор, в котором встречаются такие дифтонги.¹⁹

Время возникновения закрывающихся дифтонгов дрисинского говора сейчас еще невозможно определить, но поскольку говор достаточно изолированный от других говоров, а закрывающиеся дифтонги очень распространены и крепко держатся в говоре, возможно, что в некоторых случаях существует преемственность между старыми этимологическими и современными дифтонгами вариантного характера.

В первой половине старовенгерского периода дифтонг *ai*, видимо, был всеобщим. Дифтонг *ai* под уподобляющим влиянием *y* через *ai* становится *oi* и его дальнейшая история полностью совпадает с *oi*. В некоторых случаях дифтонг *oi* развивался не путем фонетического развития, а путем ошибочной регрессии мог превратиться в *ol*. Вследствие выпадения *l* в некоторых словах и следующего за этим дополнительного удлинения возникают варианты *ol* ~ *oü* (*ó*).²⁰ В дрисинском говоре вследствие выпадения в некоторых словах и образовавшегося в результате этого дополнительного удлинения возникли варианты *ol*, *ól* ~ *ou*, *öü* например, *volt* ~ *vöüt* 'был', *tölt* — *töüt* 'наполняет', *oldál* ~ *ödäl* 'сторона', *zöldel* ~ *zödsl* 'зеленеет',

¹⁶ L. Benkő, Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből, стр. 51—52.

¹⁷ Там же, стр. 52—53.

¹⁸ D. Pais, Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. — Magyar Nyelv XLVI, стр. 111; L. Benkő, Egy jobbágylevél margójára. — Magyar Nyelv XLVII, стр. 223; L. Deme, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái, стр. 311; B. Kálmán, Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevelé mint nyelvi emlék. — Nyelvtudományi Közlemények LIV, стр. 282.

¹⁹ G. Bárczi, Magyar hangtörténet, стр. 91.

²⁰ Там же, стр. 96 и 98.

d'ümölc ~ *dümdöč* 'фрукты', *kolduš* ~ *käuduš* 'нищий', *kulč* ~ *käuč* 'ключ'. В словах с долгими гласными *ó*, *ö* в падежных окончаниях эти звуки дифтонгизировались, но *l* остался и после дифтонгизации, например, *miröl* ~ *miröül* 'о чем', *ebböl* ~ *ebböül* 'из этого', *tölük* ~ *töülük* 'от них'.

Первые примеры изменения *ou* > *ol* зафиксированы уже с начала XIII века, но как общее явление оно возникает значительно позже. Из-за отсутствия документов невозможно пока проследить, когда произошло изменение *ou* > *öl* в дрисинском говоре.

Дифтонги, как открывающиеся, так и закрывающиеся, широко распространены в дрисинском говоре. Свое происхождение они берут от долгих гласных *ó*, *ö*, *ú*, *ű*, *é*, которые сначала раздвоились, а затем дифтонгизировались. Монофтонгизация старовенгерского дифтонга *oy* подтверждается примерами, относящимися ко второй половине XII века. Процесс упрощения, согласно Барци, в основном закончился в XIV в.²¹ В дрисинском говоре вторичная дифтонгизация этого монофтонга, вероятно, произошла очень давно, что доказывается его широким распространением, а также отсутствием в данном говоре долгих монофтонгов *ō*, *ȫ*, *ū*, *ű̄*. Процесс дифтонгизации звука *ē* также происходил очень рано. Следы этого звука появляются в северо-восточных говорах уже в XVI столетии. Дебрецинская Грамматика подробно описывает их. Вероятно, что процесс закрывания звуков *ē* — *é* > *é* — *i*, происходивший до XVI века, в восточной части верхнетисского говора не достиг своей полноты, и поэтому произошла дифтонгизация *é* > *iē*.

Как закрывающиеся, так и открывающиеся дифтонги крепко держатся в дрисинском говоре; литературный язык еще не оказал такого влияния, чтобы можно было опасаться их скорого исчезновения.

UNGARI KEELE DRISINI MURRAKU DIFTONGID

E. Káposztai

Resümee

Artiklis vaadeldakse ungari keele ülemtissa e-lise murde kõige kirdepoolsema ala, Drisini murraku diftonge. Uuritavas murrakus on laialt levinud nii tō u s v a d kui ka l a n g e v a d diftongid. Nad asendavad pikki ees- ja tagavokaale vastavalt vokaalharmoonia seadusele. Artiklis kirjeldatakse langevaid dif-

²¹ G. Bárczi, Magyar hangtörténet, стр. 97.

tonge *ěi*, *oŭ*, *öŭ*, *au* ja tõusvaid diftonge *iě*, *ŭò*, *üò*, vaadeldakse diftongide distributsioone ja jälgitakse nende ajalugu. Tehakse järeldus, et nii tõusvad kui ka langevad diftongid on tekkinud pikkadest monofongidest sekundaarse diftongeerumise tagajärjel. See teine diftongeerumine on toimunud kirjeldatavas murrakus väga ammu, kuid vastavate dokumentide puudumisel pole nende diftongide tekkimise ajalugu siiani veel võimalik jälgida. Nii tõusvad kui ka langevad diftongid püsivad kindlalt: kirjakeel ei ole senini veel nii tugevat mõju avaldanud, et oleks karta nende kiiret kadumist.

THE DIPHTHONGS OF THE HUNGARIAN DRISINO DIALECT

E. Káposztai

Summary

The article deals with the diphthongs of the Hungarian Drisino dialect (with e-sounds) spoken in the north-eastern region of Higher Tisza.

Both rising and falling diphthongs are widespread in the aforementioned dialect. They replace the long front and back vowels according to the law of vocal harmony. The article describes falling *ěi*, *oŭ*, *öŭ*, *au* and rising *iě*, *ŭò*, *üò*.

The article gives a survey of the distribution of the diphthongs as well as of the history of their development.

The conclusion is drawn that both the rising and falling diphthongs have developed from the long monophthongs as a result of secondary diphthongization. This secondary diphthongization in the abovementioned dialect took place long ago, but owing to the lack of pertinent documents it has not been possible to observe the development of these diphthongs.

Both the rising as well as the falling diphthongs are still quite stable in the given dialect and the literary language has not exerted its influence on them to such an extent that their disappearance could be anticipated.

TEOREETILISI MÄRKMEID EESTI AJALUULEST

H. Peep

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Iseenesest pole ju mõiste «ajaluule» kirjandusteoreetilises plaanis päris laitmatu, kuid tema taga seisavad aastakümnete-pikkused traditsioonid ja oma kindel koht ka eesti nõukogude kirjandusteaduses. Oma tähenduseltki on ta hästi kohane väljendama 20-ndate aastate alguse eesti poeesia ühe suuna põhilist eripära, nii et pole kuigi otstarbekas hakata seda juba välja kujunenud mõistet teisiti ja pikemalt ümber ütlemä. Kas jutu-märkides või ilma — kaksipidi mõistmist siin vist ei teki.

Uusimates uurimustes käesoleva sajandi eesti kirjanduse käe-käigu kohta on mõnigi kord põgusalt peatunud ka ajalaulude perioodil ja iseloomustatud üksikuid siia kuuluvaid teoseid. Val-gustamist on leidnud A. Alle, J. Barbaruse, J. Kärneri, J. Sem-peri, G. Suitsu, M. Underi ja mõnede teiste poetide loomingu-lugu ja on täheldatud ligikaudu 1919. a. alates nii nende luule-teoste ideestikis, temaatikas kui ka kujundlikus struktuuris huvi-tavaid ühisjooni, mis viitavad lähedastele metodoloogilistele alustele. Eriti iseloomustavana märgitakse siinjuures sotsiaalse probleemistiku avardumist ning esiplaanile tõusmist, samuti ka — ühel autoril vähem, teisel rohkem — ekspressionistliku käsitlus-laadi määravaks kujunemist.

Juba 1934. a. oli J. Kärner teinud mõneti empiirilise, kuid samal ajal küllaltki kaugelemineva katse põhjendada sellise loo-mingu juurdumist ja jälgida teoreetilisestki aspektist tema aval-dusvormi.¹ Edaspidi on üksikautorite monograafilisel vaatlusel samuti tehtud hinnatavaid tähelepanekuid ajalaulude poeetika ja sotsiaalse programmi kohta. Siiski tundub, et olemasolev mater-jal peaks võimaldama rohkem üldistada ja jälgida meie ajaluule seaduspärasusi laiemalt, teistegi rahvaste vastavate kirjanduslike traditsioonidega võrdlevalt.

¹ J. Kärner, Kirjanduslikkude vaadete võitlus iseseisvuse algul. Lehed tuulde, Tallinn 1958.

Asudes järgnevalt mõnede piirjoonte tõmbamisele, tuleks eelkõige lühidalt meenutada vaadeldava ajajärgu ühiskondlik-poliitilist ja kultuuriloolist tausta, sest sellela pole tõepoolest mõistetav lühikese ajavahemiku (ligikaudu 1919—1923) vältel eesti poeesias nii ulatuslikult maad võtnud uus liikumine. N. Andresen,² E. Sõgel³, allakirjutanu⁴ jmt. on viidanud asjaolule, et seoses klassivõitluse teravnemise ja rahva revolutsioonilise teadlikkuse kasvuga tungisid 20-ndate aastate algul radikaalsed, ajakriitilised noodid ka väikekodanlike kirjanike loomingulistesse esinemistesse. Oktoobrirevolutsioonile järgnenud aastatel ei piirdunud kodanlusevastane võitlus kirjanduses kaugeltki üksnes revolutsiooniliste ja proletaarsete autorite loominguga (kuigi siin oli tegemist kõige klassiteadlikuma ja järjekindlama opositsiooniga), vaid oma panuse andis ka teatav osa pahempoolsest väikekodanlikust intelligentsist, sealjuures mõnigi kord oma stiihilises protestis üsna kaugele minnes. Neil autoreil olid vaieldamatult head kirjanduslikud vilumused, nad olid tuntud lugejate seas ja püüdsid siiralt mõista kaasajal toimuvat, silmi sulgemata rahvast erutavatele sõja- ja humanismiprobleemidele. Seetõttu leidsid ka nende teosed kaunis laia leviku eriti noorema lugejaskonna hulgas. Tundub, et me oleme siiani mõnevõrra alahinnanud ajaluule mõju lugejale, samuti nagu tema osa erinevate poeetide demokraatlike veendumuste kujunemisloos.

Kui «Siuru» kaasajaga üpris nõrgalt seotud ja puhtale kunstile pretendeeriv looming elas 1919. a. paiku läbi sügava languse ja rühmitus lagunes, hoolimata arvustuse üldjoontes küllaltki soovivast suhtumisest noorte luulesse, oli see omamoodi paratamatu ajamärk. Oma kohta kunstis fikseerivast ühisesinemisest alates kuni rühmituse viimaste hingetõmmeteni püsisid siurulased esteetiliselt aegunud positsioonidel. Muidugi — eesti kirjandusele suutsid nad intiimluule vallas tõepoolest veel paljugi uut ütelda, kuid nende esinemissfäär oli sedavõrd kitsas ja nii teiste rahvaste loomingulisest praktikast kui ka eesti kunstile esitatavaist ajanõuetest sisuliselt maha jäänud, et püsivamat kohta ka kahekümnendäil aastail «Siuru» rühmitus endale enam reserveerida ei saanud. Tagasivaates selle liikumisega seotud poeetide loomingule konstateerime muidugi nii M. Underi, J. Semperi kui ka H. Visnapuu lüürilises produktsioonis üksikute väga intensiivsete ja tundeerkade lembelaulude olemasolu, märkame poeetilise kujundi mitmekesisustumist võrreldes sajandi alguse luulega, kuid pole siiski põhjust «Siuru» osa ületähtsustada.

² N. Andresen, Eesti kirjandus revolutsiooni, kodusõja ja sõjajärgse kriisi aastail. «Looming» 1946, nr. 3.

³ E. Sõgel, Oktoobrirevolutsioon ja eesti kirjandus. — Kirjanduse radadelt, Tallinn 1960.

⁴ H. Peep, Jooni kirjanduslikest võitlustest kodanliku Eesti algpäevil, Tartu 1961.

Alates siurulaste eneste arvustuslikust tegevusest, meenutades kodanliku Eesti kirjandusloolasi (M. Kampmaa, H. Jänes jt.) ja lõpetades pagulaste käsitlustega (K. Ristikivi, A. Mägi jt.), ei saa lahti tundest, et kogu perioodi 1917—1919 on luules äärmiselt kategooriliselt taandatud üksnes «Siurule». See seisukoht on aga liiga kitsas ja seetõttu ka väär. Esiteks pole isegi «Siuru» oma osavõtjate ja kaasatundjate osas kuigi homogeenne (meenutagem võrdlevalt kasvõi A. Adsonit ja A. Allet, kes «Siuru» lõpupäevil ka rühmitusse kuulus, või siis M. Underit ja J. Barbarust). Ajutine kunstiliste arusaamade ja loomepraktika lähedus ei või mingil juhul varjutada seda individuaalset, mis juba rühmituse enese päevil avaldus, edaspidi aga tõukas mõne aasta möödumisel tema osavõtjad hoopiski erinevaid teid minema. Mingist «siurulikust generatsioonist» üldistavalt rääkida on igatahes väär, sest seda siurulikkust ei piisanud enamikule rühmituse liikmetest kauemaks kui «Siuru» enese eluiga.

On veel teisigi argumente. Nõukogude kirjandusteaduses on teadlikult hoidutud taandamast ühe või teise perioodi kirjanduslikku elu üksnes ühele nimetajale, vaid on püütud valgustada ajastut kogu selle keerukuses ja otsingute rohkuses. Olemasolevatest uuematest käsitlustest näemegi, et raskuspunkt on kandunud «Siurult» ajastu meeolulisi ja otsinguid vahetult kajastavale kaasaajate maatilisele loomingle. Reageerides kõige vahetumalt oleviku sündmustele, sai selline luule ka soodsaks baasiks uute esteetiliste otsingute puhul. Revolutsioon, sõda, inimese saatus, mure homse päeva pärast, vabadusiha — kas polnud rohkesti teemasid ja probleeme, mis oleksid võimaldanud poeedil võrratult sügavamalt ellu tungida, mitmekülsemalt kajastada kaasaegse inimese mõtteid ja tundeid, kui seda sai teha siuruliku intiimlühirika küllaltki kitsastes esteetilisest raamides? Ja sellist elulähedasemat lühirikat polnud tegelikult sugugi vähe.

Nn. siurulikust ajajärgust kõneldes on kodanlik kirjandusteadus opereerinud väitega, nagu oleks kõik väärtuslik ja uus, mis neil aastail kirjandusse tuli ja ka püsima jäi, seotud mainitud rühmitusega. Tarvitseb siiski lähemalt tundma õppida sel ajal ilmunut, kui torkab silma, et objektiivsema kriteeriumi omaksvõtmisel leiame mõndagi tähelepanuväärset ja tiitlite arvult mitte vähem ulatuslikku rühmitusse mittekuuluvatelt autoritelt (A. Kitzbergi näidendid, O. Lutsu «Suvi», M. Metsanurga, J. Mändmetsa jt. jutustused, A. H. Tammsaare «Varjundid» ja «Sõjamõtted», rida proletaarsete kirjanike paremaid töid, A. Haava «Meie päevist», J. Kärneri «Maises ringis», H. Adamsoni «Mulgi-maa», K. Rutoff-Rajasaare «Mässajad», kui mainida vaid osa eri raamatutena ilmunuist). Kriteeriumiks oleks aga mitte kirjaniku nn. poeetilise eneseavalduse jälgimine, vaid tegelikkuse peegeldamine kunstiliste vahenditega. Ja kas on üldse otstarbekas lugeda rühmitusse kuulunud poetide töid selle rüh-

mituse saavutuseks ja pärisomandiks? Tegelikult oli ta vaid kitsendavaks, piiravaks raamiks, mille vastu tema liikmed tõstsid häält peatselt pärast tema pompöösset sündi. Seega — mõiste «siurulik» on juba iseenesest vastuoluline, kuivõrd rühmitusel enesel polnud ühtset esteetilist ideaali. Kui lugeda aga selle nimetuse alla kuuluvaks kõigi rühmituslaste ja nende otseste epigoonide eripalgeline kogulooming, ei piisa sellestki ajajärgu kogu kirjanduselule ilme andmiseks.

Ja veel üks mõte. Miks on tarvis tõestusmaterjaliks lüürika siurulisusest tuua luuletuskogusid, milles teatavasti on sageli pikemagi aja looming alluutatud kindlale valikuprintsiibile (n.ö. igaviku jaoks määratud tööd, erinevalt vahetuid meeleolusid väljendavast juhuluulest). Kuigi vaadeldavail aastail olid teoste tiraažid suhteliselt kõrged, etendab lugejate põhimassi suhtes olulisemat osa siiski igasugune, eriti aga kirjanduslik perioodika. Siin on tiraažid suuremad, siin jõuab looming rahvani palju operatiivsemalt ja vahetumalt, siin on tegemist ka paljude selliste lugejatega, kelleni puhtakujulised luuleraamatud alati ei ulatunudki. Lugeja osa ei saa me aga kunagi kirjanduse ajaloolisel hindamisel unustada.

Võtkem sirvida aastate 1917—1919 perioodikat: lüürika erikaal selles pole sugugi väike. Samal ajal on aga ajalehelüürika tihti vägagi kaasaegne, tema lüürliline kangelane ei sulgu buduaari seinte vahele, vaid elab kaasa toimuvale ja otsib kohta elus. Omamata küll sageli piisavat meisterlikkust, osutus see luule ajaloolises perspektiivis siiski elulisemaks.

Ajalehtedes leiame luuletusi, mida ei saa kuidagi seostada siurulike traditsioonidega. Ajakiri «Tapper», mitmesugused albumid ja koguteosed esindasid aga koguni revolutsioonilist poeesiat. Isegi kui jälgida ajakirju «Odamees» ja «Ilo», mille taga seisis rühmituslased, on siin võimatu mitte näha A. Alle, J. Semperi, J. Barbaruse, G. Suitsu ja mõnegi teise loomingus ajaluule kvaliteete.

Vaevalt et kuigivõrd tugevasti saab ka arvesse võtta ühe või teise autori formaalset kuulumist «Siuru» ridadesse. J. Barbarus, keda koos A. Allega koopteeriti pärast A. Gailiti ja H. Visnapuu skandaalset lahkumist rühmituse liikmeskonda, oli juba sel ajal küllaltki selgepiiriliselte väljakujunenud isikupäraga poeet. Vähe-malt liikusid tema poetilised huvid teises tasapinnas kui näiteks M. Underil ja A. Adsonil. A. Alle kohta on näidatud⁵, et temagi temperament ja huvisuunad otsisid avaramat tegevusvälja, kui oli pakkuda «Siurul». Nende vastuvõtt rühmitusse aitas vaid kiirendada J. Semperi poolt algatatud senise esteetilise programmi revideerimist ja võimaldas teistelgi vabaneada kitsast subjektivismist ja estetismist.

⁵ R. Parve, August Alle. Kokkuvõtte elust ja tegevusest, Tallinn 1960.

Näeme, et poeesia vahetu seos kaasaja sündmustega, mis eriti avaldus revolutsiooniliste kirjanike loomingus, oli teatavas ulatuses olnud omane mitmetele teistelegi luuletajatele. Igatahes on revolutsioonijärgsete aastate kirjandust jälgides võimatu mitte märgata, et kitsapiirilise intiimluule viljelemine ja nn. instinktide pillerkaar pole eesti kirjanduses kaugeltki ainumäärav. Süvenev sotsiaalne võitlus teistes ühiskondliku elu sfäärides toob aga nüüd umbes 1919. aasta paiku esiplaanile ajaluu. Tema vasteid leiame ka kaasajaainelises proosas ja draamas (M. Metsanurk, E. Särgava jmt.).

J. Kärner («Ei laula ma enam», 1918), J. Semper («Julmal ajal», 1919) ja mitmed teised lüürikud kuulutasid kadu senistele esteetilistele printsiipidele, mis neid olid hoidnud igipõliste «luuleliste» teemade ja kunstiliste võtete ringis, ning otsisid sobivat väljendust oma uute tõdede otsinguile. G. Suits, kes juba I maailmasõja ajal oli oma poeeditöös seisnud üsna elulähedastel positsioonidel ning ei kaotanud kontakti kaasaja eluga hilisematki luuletustes, samuti ka J. Barbarus, kes rindearstina peagi üle kasvas esialgsetest estetistlikest harrastustest, tunnetasid samuti vajadust oma poeetilise sõnaga kaasa lüüa ühiskondlikus võitluses. Seniste väärtuste ümberhindamist leiame teistelgi lüürikutel, kes veel hiljuti olid maksnud lõivu kodanliku kunsti kirjutamata seadustele, hoidudes poliitilisest poeesiast.

Avalikkuse ette jõuab peatselt terve sari ajaluualekogusid. A. Alle «Carmina barbata» (1921), J. Barbaruse «Katastroofid» (1920) ja «Vahekorrad» (1922), J. Kärneri «Aja laulud» (1921), J. Semperi «Maa ja mereveersed rytmid» (1922), G. Suitsu «Kõik on kokku unenägu» (1922), M. Underi «Verivalla» (1920), H. Visnapuu «Talihari» (1920) ja mõned teisedki luuleraamatud ütlesid uue kaaluka sõna eesti kirjanduses.

Kõiki neid kogusid ühendas kaasaja vastuolude nägemine, sõja mõttetuse ja ebainimikkuse hukkamõist, humanismi ja vaimuse jutlustamine, terav pilge sõja ajal ja järel esile kerkinud tõusikute, uusrikaste aadressil, üleskutsed inimkonna eetilisele ümbersünnile. Muidugi pole kõigi eriilmeliste laulikute looming oma sotsiaalselt ideestikult täiesti identne, poliitilised ideaalid, kuivõrd selgelt nad üldse avaldusid, viitavad samuti vajadusele diferentseerida lähemalt üksikuid kogusid. Näiteks on H. Visnapuu «Taliharjas» antimilitarismi ja abstraktse humanismi kuulutamise kõrval ilmne tendents kodanlikule natsionalismile⁶, seevastu aga näiteks J. Kärneri «Aja laulud» kõnelevad selgemalt kui ühegi teise sellesse liikumisse kuulunud poeedi tööd proletariadi revolutsioonilisest võitlusest⁷. Ajalaulikutel enamasti puu-

⁶ Vrd. E. Sõgel, Gustav Suitsu elu- ja luuletajateest. Gustav Suits, Luuletused, Tallinn 1959, lk. 48.

⁷ Vrd. M. Kalda, Jaan Kärneri elu- ja luuletee linnulennult. Jaan Kärner, Valitud luulet, Tallinn 1961, lk. 644.

duš kaugemaleulatav positiivne poliitiline programm, nende töid iseloomustab põhiliselt revolutsioonilise tee mittetunnustamine, püüe pääseda poliitilisest ja moraalsest ummikust moraliseerimisega, kutsetega inimese sisemisele enesetäiustamisele, protestiva intelligentsi eelistamine võitlevale proletariaadile. Inimsus, rahu, demokraatia, moraal üldse, nagu seda kuulutasid ajalaulikud, osutusid liiga abstraktseteks, ebamäärasteks ja lõpuni mõtlemata mõisteteks, nii et ajajärgul, mil käis tegelik võitlus ühiskonna revolutsioonilise ümberkorraldamise eest, jäi see suund kirjanduses olulisel määral piiratult intelligentlikuks. Tema tugevamaks küljeks oli kodanliku ühiskonna drastilisemate ebakohtade terav, vihkv kriitika, positiivse programmi leidmist takistasid aga väikekodanlikud arusaamad üksikisiku osast ühiskonnas, kunsti funktsioonist elus ja muidugi ka üsna juurdunud hirm revolutsioonilise tee ees. Kõlama jääb kogu nende kriitika kõrval teatav reformisminoot.

Peatumata siinkohal pikemalt ajaluule kui vägagi mitme-palgelise nähtuse esteetilisel programmil, vaadelgem mõneti detailsemalt tema ühe külje — ekspressionistliku laadi avaldumist vastavate autorite loomingulises praktikas.

Kirjanduslugu on täheldanud mitmete rahvaste sõnakunstis XX sajandi esimestel kümnenditel üsna sihipärast liikumist impressionismilt ekspressionismile. See pole nõnda üksnes voolulooliselt, vaid ilmne on niisugune arengutendents just kujutamislao eripära detailsemal vaatlemisel. Kui palju n.-ö. puhtakujulist impressionismi või ekspressionismi selle Lääne-Euroopas levinumal kujul meie kirjanduses esinenud on, polegi nii määrav⁸. Olulisem on see, et eriti eesti lüürikas on mõlema suuna vahetud mõjutused valitseva kriitilise realismi sees ja kõrval selgesti tajutavad. Samuti on lugu ka proosaga. Teoste kujundlikus struktuuris, autori esteetilisest ideaalidest, tema huvis teatava kindlapiirilise probleemistiku ja käsitluslaadi vastu avalduvad need mõjutused üsna ulatuslikult. Valdavas osas pole siin tegemist mingi sihiteadliku ja halvustava eemaldumisega realistlikust kujutamisprintsipiibist, vaid otsingutega adekvaatsema kunstilise väljenduse järele. Et käesoleva sajandi eesti kriitiline realism kvalitatiivselt mitmekesisust ja avardubki, võrreldes läinud sajandi ja sajandivahetuse omaga, seisab väljaspool kahtlust. Mitmete teiste seda arengut kujundanud tegurite kõrval tuleb mainida ka impressionismi või ekspressionismi teatavat harrastust meie nimekamate kirjanike poolt (Tammsaare, Metsanurk, Kärner, Raudsepp jmt.), paremate kogemuste omaksvõtmist ja edasiarendamist, ahendava ja üheplaanilise ületamist oma loomingulises praktikas. Eriti olu-

⁸ Impressionismi kohta, eriti eesti proosas, on ilmunud viimasel ajal huvitav ülevaade H. Puhvelilt (Impressionismist ja selle mõjust eesti kirjandusele XX sajandi alguskümnenditel. «Keel ja Kirjandus» 1962, nr-d 6 ja 7), lüürika osas aga sellised uurimused puuduvad.

line oli see just kunstilise kujundi avardamisele ja mitmekesisustumisele. Kirjanduses hakati sõna, rütmi ja üldist kujundlikku struktuuri uudsemalt rakendama, sihiteadlikumalt allutama autori püüdele tegelikkust peegeldada sellele vastuolulisuses ja dünaamikas, karakterite psühholoogilises kordumatuses ja keerukuses. Rõhutagem veelkord — neid otsinguid ei saa vastandada realistlikule põhisuunale, vaid tuleb vaadelda seda nüansseerivate ja koloreerivatena. Püsima jäi tahe elu sügavamalt ja igakülgsemalt tunnetada ja parimate kirjanike teostes see tahe ka realiseerus.

Huvi ekspressionistliku kunsti vastu oli Eestis 20-ndate aastate algul vägagi suur. Oma osa etendas siinjuures tihenenud kontakt Saksamaa vaimse eluga, samuti ka asjaolu, et eriti ekspressionistlikus tõkelüürikas leidus palju sellist, mis ilutseva uusromantismi leviku päevil oli kirjanduses tagaplaanile surutud ja ometi vastas sõja- ja revolutsiooniaastail tuhandete lugejate huvile — kaasaegne temaatika, kriitiline suhtumine senisesse elukorraldusse, rahu- ja humanismiideed, tõsine suhtumine kunsti ülesandesse ja vastutus ühiskonna ees.

Ekspressionism Saksamaal oli vägagi vastuoluline nähtus ja ka tema mõjusid Eestis ei saa hinnata jäägitu eitamise või jaatamisega. N. Pavlova on oma kriitilises käsitluses «Ekspressionism ja realism» andnud hinnatava selgusega iseloomustuse sellele liikumisele.⁹ Ja pole ime, et ekspressionismiprobleem kerkib eriti saksa kirjanduse uurimisel väga akuutsena päevakorda: B. Brecht, J. R. Becher, H. Mann, A. Zweig, L. Feuchtwanger, B. Kellermann, E. Toller, G. Kaiser ja rida teisi suuri sõnameistreid olid ühel või teisel viisil seotud ekspressionismiga. Kapitalistliku ühiskonna vastuolude grotesksel kujutamisel ja revolutsioonilise vabastusliikumise pooldamisel pöördusid need kirjanikud I maailmasõja ajal ja järgnenud revolutsiooniaastail sageli ekspressionistliku käsitluslaadi poole. Meil eesti kirjanduses on ekspressionistliku stiili ulatuslikum kasutuselevõtmine vaieldamatult seotud saksa kirjanduse vastavate eeskujudega.

Ekspressionismi alguseks saksa kirjanduses on rea uurijate poolt loetud 1910. aastat.¹⁰ Eesti kirjandusse ulatus ta aga põhiliselt alles kümmekond aastat hiljem, võites endale n.-ö. päeva-pealt ka tunnustuse. H. Raudsepp, J. Semper, R. Kangro-Pool ja mitmed teised publitsistid propageerisid sel ajal saksa ekspressionistide loomingulisi saavutusi ja teoreetilisi vaateid, M. Under

⁹ Н. Павлова, Экспрессионизм и реализм. «Вопросы литературы» 1961, nr. 5. Vt. ka N. Pavlova artiklit «Экспрессионизм и некоторые вопросы становления социалистического реализма в немецкой демократической литературе» koguteoses «Реализм и его соотношения с другими творческими методами». АН СССР, Москва 1962.

¹⁰ Vt. H. Schwerte, Der Weg ins zwanzigste Jahrhundert. «Annalen der deutschen Literatur», Stuttgart 1952. F. Schmitt, Deutsche Literaturgeschichte in Tabellen. Teil III, Bonn 1952. W. H. Sokel, Der literarische Expressionismus, München 1960.

avaldas 1920. a. tõlgete raamatu «Valik saksa uuemast lüürikast», milles leidub J. R. Becheri, F. Werfeli, W. Hasencleveri ja rea teiste luuletajate ekspressionistlikke töid. Ekspressionism tungis ka teistesse kunstialadesse.

On selge, et just imperialismiperioodi sotsiaalsed vastuolud kujunesid toitepinnaseks ekspressionismile, kusjuures mitte proletarised, vaid pahempoolsed väikekodanlikud ringkonnad said tema kandjaiks. Siit kasvab välja ka asjaolu, et enesesesulgu mine, kibedus, *fin-de-siècle'i* meeleolud, raskemeelsus, vaimse opositsiooni eelistamine tegelikule võitlusele avalduvad ekspressionistlikus kirjanduses igal sammul.

Saksa Demokraatliku Vabariigi kunstiteadlane H. Lüdecke on iseloomustanud ekspressionismi pseudorevolutsioonilise nähtusena: pärast saksa nurjunud novembrirevolutsiooni taotles reformistlik väikekodanlus kunstis sama mis eluski — revolutsiooni aseainet, «ersatsi»¹¹. Muidugi kaasnes ekspressionistlike paljastustega kirjanduses arvukalt pseudorevolutsioonilisi hüüdlauseid ja revolutsioonilise liikumise languse perioodil tõepoolest leidis ekspressionistide hulgas nii mõnigi renegaat, kuid silmast ei tohi lasta sedagi, et liikumine ise oli tunduvalt vanem ja oma tõusu perioodil teenis ta objektiivselt progressi ning aitas kaasa ka saksa proletarise kirjanduse kujunemisele.¹²

Vastukaaluna mõneti passiivsele, meeleolutsevale ja ilutsevale impressionismile tõi ekspressionism kirjandusse hoo, vana kirgliku eitamise, tahte mõista tänast päeva. Samal ajal tunnistas ta mõttetuks reaalelu üksiknähtuste passiivse välistunnuste kujutamise, otsis nähtuste olemust, isegi abstraktsiooni, vormelit. Ta nõudis kunstnikult eelkõige mõttetööd, üldistusoskust. Sealjuures torkab aga väga eredalt silma lihtsustamise tendents, lapidaarne kontuuride ja struktuuri tähistamine ilma kunstikavatsuslikult rakendatud üksikdetailideta, primitiivsus ja utreerimine. Lugejat püütakse mõjutada mitte niivõrd iga üksikujundi originaalsuse ja emotsionaalsusega kui just samatüübiliste raskete drastiliste piltide kuhjamisega.

Ekspressionismi teoreetikud K. Edschmid, H. Bahr, A. Stramm seletasid, et kui impressionism kuulutas tegelikkuse fataalset, vääramatut üleolekut inimindiviidist, tegi viimase isegi mängukanniks saatuslikult mõjuvate välistegurite käes, siis ekspressionism asetas raskuspunkti inimesele endale, tema vaimule. Sellega kaasnes inimvaimu võimaluste idealistlik absoluutiseerimine. Puhtesteetilisel võttes on ekspressionism oluliselt viljatu. Ta tõrjub kunstiloomingu allika elust inimese pähe, oma deformeerimise ja lihtsustamisega tingib teoste elutuse. Õeldu ei välista aga ekspressionistliku kujutamisaadi tähtsust autoritel,

¹¹ H. Lüdecke, *Auf dem Weg*, Berlin 1954, lk. 33.

¹² N. Pavlova, *op. cit.*, lk. 120.

kelle loomingus ümbritseva tegelikkuse mõjul leiab aset lähene- mine kaasaja sotsiaalsele võitlusele, pinnatu empirismi hülgamine ja ideelis-kunstilise sünteesi otsimine.

T. Motõljova on käesoleva sajandi alguse kirjanduslikke liiku- misi iseloomustades alla kriipsutanud, et kodanliku snobismi ja modernistliku veiderdamise kõrval oli ekspressionismis, kubismis ja sürrealismis mõnigi kord kätketud protest kapitalistliku elu- korralduse vastu, samuti ka seniste esteetiliste stampide hülgami- ne.¹³

Revolutsioonilise tegelikkuse ja ajaloolise arengu seaduspära- suste tunnetamine ei leia kunsti kuigi kiiresti aset. Kui ühiskond- likus elus on uued tendentsid ja vahekorrad selgesti tajutavad, leiab loominguline intelligents oma positsiooni pahatihti alles pärast valurikkaid ekslemisi ja keerdkäike. Revolutsioonistaastail nägid mitmed kirjanikud vaid kõikehaaravat hävingut, katas- troofe, milles purunesid senised väärtused. Otsides toimuva mõtet, pöörduti mitmesuguste idealistlike filosoofiliste õpetuste juurde, kanti endas ja oma loomingus pessimismi ja solipsismi. Nietzsche, Bergson, Husserl, Scheler, isegi eksistentsialism moodsa vooluna leiavad vastukaja ekspressionistlikus kirjanduses Läänes¹⁴, tun- gides siit ka eesti ajaluuksesse. Tuleb aga näha ka neid suhteliselt väheseid kodanliku maailma kirjanikke, kes oma ideelis-kunstilist- tes arusaamades suutsid ületada sellise piiratuse, jõudsid nende- samade katastroofide nägemise ja luulendamise kaudu uue, sot- siaalse humanismini, isegi kontakti leidmiseni poliitiliselt radi- kaalsete jõududega.

Selline sisuline vastuolulisus ekspressionistide arusaamades ja taotlustes, nende esteetilise ideaali selgumatus ja positiivse pro- grammi nõrkus tingib omapärase kujundite süsteemi, mille seaduspärasused on üldjoontes hästi täheldatavad.

V. Belinski märkis, et nagu mujalgi kunstis, ei taga veel teema, mida lüürika käsitleb, teose ideelis-kunstilist õnnestumist, vaid määravaks on autori oskus elu näha, sellest aru saada ja lugejaile oma arusaamasid ning meeoleulusid edasi anda.¹⁵ Eks- pressionistliku kirjanduse tähelepanu keskpunktis oli inimene, tema püüd mõtestada ümbritsevat. See «uus inimene» aga, keda ekspressionistlikud ajalaulikud Eestis reklameerisid, oli kujunda- tud (vaatamata mõnedele kaasaegsetele joontele) klassikaliste humanistlike ideaalide järgi, abstraktse humanismi vaimus.

Sellise lüürilise kangelase puhul pöördus ajalaulik kodanlikke

¹³ Т. Мотылева, О литературном новаторстве. «Иностранная литера- тура» 1962, nr. 6, lk. 921.

¹⁴ Vt. Deutsche Literatur im zwanzigsten Jahrhundert. Gestalten und Strukturen. Herausg. v. H. Friedmann und O. Mann, Heidelberg 1956, lk. 100.

¹⁵ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах. Том II, Мо- сква 1948, lk. 45.

sotsiaalseid suhteid demaskeerides allakriipsutatult drastiliste pillide poole, et lugejale iga hinna eest sisendada jälestust kõige iganenu vastu ja teda üles kutsuda juurdlema elu üle, end lahti raputama loidusest ja tardunud mõttesängidest.

Võib täheldada kujundite nelja põhitüüpi, mis selle ülesande teenistusse on rakendatud. Esiteks paistab silma subjektiiv-pateetiliste üleskutsete, retooriliste küsimuste ja hüüatuste rohkus. Otsese pöördumisega lugejate poole püütakse neid veenda moraalseks puhastumiseks, ümbersünniks. Nii näiteks hüüab J. Barbarus kogus «Katastroofid»:

Oo, vaata, inimene, eneselle silmi!
Kas tunned sa neid tinast pilke külmi? ...
Vaat, vaat, see sina säääl, kes sõdib, tapab, poob,
kes venna veres käsil jõhkralt sööb ja joob,
see sina alatu!

(«Epiloog»)

Teise suure grupi mitmete ajalaulikute töödes moodustavad mitmesugused fantastilised visioonid, kosmilised pildid, mis allegooriliselt kuulutavad vana maailma hävingut ja uute tõdede sündi. Näiteks võiks siin nimetada J. Semperi luuletusi tsüklist «Ao kuman» (kogu «Maa ja mereveersed rytmid»), J. Barbaruse «Analüütilist värssi» (kogu «Vahekorrad»), samu tendentse kohtame mitmel teiselgi autoril. Omamoodi huvitav on see, kuidas kirjanikud siin kasutavad mitmesuguseid looduspilte eriti just stiihia ja hävingu markeerimiseks. Looduskirjeldust kui eesmärki omaette ekspressionistlik luule tavaliselt ei tunne¹⁶, kuid pilt märatsevast merest, veretavast koidust või sügisrajusest ööst assotsieerub ajaluuks enamasti luuletaja visioonidega, prohvetliku ettekuulutusega või siis fantastilise unenäoga, mis jätab rusuva, äreva tunde.¹⁷

Kolmandaks traditsiooniliseks võtteks ajaluuks on õuduste, hävingu ja surma hüpertrofeeritud kujutamine. Kui alata kasvõi luuletuste pealkirjadest, torkab see kohe silma: «Appihüüd», «Surm», «Surnute rongikäik», «Mardus», «Luukambris» (M. Under); «Mao rõngas», «Laibaga», «Kisa ööst», «Ahastused», «Teetused» (J. Semper); «Sapine kuu», «Umbes kokkukõlad», «Rängast ringist», «Hauakiri», «Kõik on kokku unenägu» (G. Suits); «Rassel aol», «Ärävannut aig», «Illus surm» (A. Adsoni «Roosikrants» 1919); «Õudse aja poees», «Kummale poole hauda», «Kahe ääretuse vahel», «Mis on me elu» (H. Visnapuu). Näiteid võiks jätkata, kuid veel ilmekam ja konkreetsem on vas-

¹⁶ Vrd. H. Lechner, Grundzüge der Literaturgeschichte, Innsbruck-Wien 1947, lk. 349.

¹⁷ Üldse on mitmesugustel kosmilistel motiividel, samuti ka tule ja vee sümbolikal suur osa etendada kõigi rahvaste ekspressionistlikus luules. Vt. näit. J. Müller, Yvan Goll im deutschen Expressionismus, Berlin 1962, lk. 38 jj.

tava teema esinemus luuletustes enestes, nende kujundlikus struktuuris kohtame arvukalt äärmiselt drastilisi, võikaid pilte, pidevat tagasipöördumist kvalitatiivselt samaväärsete ja vaid kvantiteedi osas erinevate hävingu ja lootusetuse meeolude juurde. Ühel poeetil on surma ja kannatustemotiive mõnevõrra vähem, teisel rohkem, kuid ekspressionistlikus ajaluules on neid üldiselt ikkagi äärmiselt palju, rohkem kui varasemas poeesias kunagi on olnud. Tehtud statistika näitab, et sõnad suremine, surm, surnu, koolja, laip, matus, raibe, haud, tapma, pooma, veri, tulekahi, nälg, varemeh, kerjus, samuti ka mitmed nende sünonüümid moodustavad kõige sagedamini esineva osa ajalaulikute sõnavaras. Kärneril, Underil, Barbarusel, Semperil ja Visnapuul on surm (surema) koos sünonüümidega esindatud rohkem kui üks kord iga ajalaulu kohta, teisedki eelloetletud sõnad esinevad ebatavaliselt sageli. Iseenesest ju see palju midagi ei ütleks, kuid siiski võimaldab kasutatavate mõistete ja sõnade piiritlemine jälgida kirjaniku huvideringi. Ajalaulikute puhul on meil vaieldamatult võimalik konstateerida, et abstraksetena kasutatud mõistete (inimene, hing, aeg) kõrval on konkreetseid surma ja hävingut tähistavad sõnad eelistatumateks nende leksikonis.

Neljanda tüübina tuleb ajaluules märkida pilkav-grotesksete kujundite ja terviklike luuletuste armastust. Spekulant, marodöör, vastutustundetu ühepäevainimene, toores jõupoliitik, variser, minevikuülistaja — kõik need negatiivsed tüübid on ekspressionistlikus luules satiirilise käsitlemise objektideks.¹⁸ G. Suitsu vahe pilge («Vana Tühi») põimub eesti ajaluules J. Kärneri piitsutatavate värssidega («Tõusik», «Marodöör»), A. Allasapiste epigrammidega («Riigikogu», «Välisministeerium», «Kolmainus Vestmann»), J. Semperi rõhutatult intellektuaalsete satiiriliste luuletustega («Grotesk»), J. Barbaruse lüro-epikasse kuuluvate, paiguti jõhkralt väljakutsuvate töödega («Poeem vajadusest näkku syllata», «Usutunnistuslik poeem»). Pilge, vihkav väljanaermine on relvaks ajalaulikute käes, kes tahavad oma sõna jõul ühiskonda tervendada, kõike tagurlikku häbimärgistades kasvatada lugejas kriitilist suhtumist kaasajasse.

Kujundite mainitud nelja põhitüübi kõrval paelub ajaluule lugeja tähelepanu veel teatavate lemmikmotiivide esinemine, mis pole küll enam nii üldised, kuid siiski on küllaltki suure erikaaluga üksikute poetide loomingus. Peatugem neist mõnel olulisemal.

Kätkemaksmise motiiv, kõigi kannatuste pinnalt stiihiline protesti ja purustava viha võrsumine, mis toob lõppkokkuvõttes kaasa rõhujate hävitamise — see on eriti ilmikas J. Kärneri

¹⁸ Deutsche Literatur im zwanzigsten Jahrhundert. Gestalten und Strukturen. Herausg. von H. Friedmann und O. Mann, Heidelberg 1956, lk. 103.

töodes, kuid esineb ka J. Barbarusel ja vähemal määral teistelgi. Juba kogus «Tähtede varjud» (luuletus «Ühe naise laul») kinnitas J. Kärneri lüüriline kangeline:

Elu ei halasta. Meie ka mitte.
Teeme kõik puruks, tasume kätte
neile, kes meilt meie rahu viinud,
neile, kes kodu meilt riisunud korra

— — —
Elu ei halasta. Meie ka mitte.
Teeme kõik puruks, tasume kätte
neile, kes kardavad südame laule,
neile, kel hing on — kivine maja.

Kättetasumise motiiv esineb tal aga hiljemgi juba edasiarendatult, teadlikult pööratuna ekspluateerijate vastu («Töölise laul vabrikun»).

Sündimise motiiv esineb mõnedel ajalaulikutel vastukaaluna nende eneste poolt kirjeldatud hävingule ja surmale. Nii nagu see häving võttis ajalaulikutel paiguti otse kosmilised masstaabid, nii on ka sündimine (ja seda enamasti) antud omalaadse kosmilise aktina. Kasutades ohtralt sümboleid ja allegooriat, kuulutavad poeedid sel teel uue maailma, uute tõdede, uue inimese sündi. See on kauge ja põhiliselt üsna ebamäärane eesmärk, siin on palju abstraktset ja idealistlikkugi, sellele vaatamata selgub neist luuletustest ka ideaal, mille poole püütakse, mille nimel arvustatakse vana ühiskonda ja tema elukorraldust.

M. Under («Inspiratsioon»), J. Semper («Synnitai», «Tiine meri»), J. Kärner («Töölise laul vabrikun», «Ülestõusmise salmid»), J. Barbarus («Analytiline värss», «Paberist inimene») jt. kõnelevad oma värssides sünnist. J. Semperile on loodusesümboolika, kosmilised pildid eriti omased, J. Kärner kuulutab uue tõe sündi vabrikutöölise seas, J. Barbarusele on aga enamasti iseloomustav põige uute tõdede sündimise üsna üldsõnalise kuulutamise juurest vaimutöö ja puhtintellektuaalsete arutluste valda. Tõde sünnib tema jaoks vaid juurdlevas, kriitilises ajus, «vaimu tribunal» on kutsutud kohut mõistma mineviku ja oleviku üle.

Religioossed motiivid ja kiriklik terminoloogia ajalaulikute loominguks on leidnud omal ajal A. Alle sule läbi kinninaelutamist («Koketteriist Issandaga») ¹⁹.

«Erilise Issanda poole appihüüdmiste, ahastuste ja käsivarte ringutamise *valeurs'iga*, à la Saksa. ekspressionistid, teotsevad Visnapuu, Under ja Adson,» märgib A. Alle selles kirjutises, näidates ka seda, et taevavägede appikutsumine maapealse Soodoma ümberkasvatamiseks kõneleb ekspressionistide võimetusest toimuvat mõista. Maailmavalu, mis põimub moraliseerimisega, üleskutsed enesetäiustamisele, kusjuures kirjanik on otsekui ainus nägija

¹⁹ A. A. 11e, Lilla elevant, Tartu 1923, lk. 63 jj.

teda ümbritsevate pimedate hulkade seas, jumala appikutsumine, kui oma süüdistustest või keelitamistest ei tundu piisavat — autori niisugune hoiak ei võimaldanud mõnelgi ajalaulikul tõusta oma loominguga kõrgemale üsna ühetoonilistest, kuigi vägisõnalistest jeremiaadidest. Nõrgema sotsiaalse närviga luuletajad, nagu ka M. Under sel ajal oli, kõnelemata A. Adsonist, jäid seetõttu sageli ahastajateks ja kaeblejateks, kristliku alistumise ja pessimismi noodid on neil paiguti tugevad. Visnapuu, kellel oma «Taliharjas» on samuti jumalaga palju tegemist, jääb vaatamata «mehistele» pöördumistele tema poole mõnelgi puhul fraasitsemise ja eneseimetlemise kütkeisse.

Tuleb aga märkida, et religioosete motiivide esinemine enamiku ajalaulikute juures ei ole taandatav üksnes halisemisele ja kristliku moraali jutlustamisele. See pole isegi määrav nende motiivide puhul. Underil ja Kärneril, kelle luules kiriklik terminoloogia neil aastail ulatuslikumalt esineb, eriti aga Semperil ja Barbarusel, on jumal, rist, patt uute eetiliste tõekspidamiste kuulutamise teenistuses, kusjuures oleks ülekohtune nende autorite vastu samastada seda täielikult kristliku moraaliga. Tõepoolest, kuigi Under ei jõua oma põhiliselt pessimistlikest kaasaja analüüsist kaugemale ja Kärnerilgi võtab jumal paiguti kindlalt ebamaise kõrgema võimu ilme, ei esine neil mingeid järjekindlaid üleskutseid leplikule alistumisele, kurjaga kurjale mittevastamisele, vaid loomingu põhiosas säilib terav, ründav ja süüdistav toon. Nende ajalaulud pole egoistlikud, kitsalt oma väikese mina nimel ahastavad, vaid lüüriline kangelane elab kaasa rahva kannatustele. Luuletusi kannavad teravad konfliktid, kirglik protest vana vastu, suur humanism, mis ei lase end suruda kristliku vagatsemise raamidesse.

On huvitav märkida, et 20-ndatel aastatel esines isegi Nõukogude Liidu rea proletkultlike autorite loomingus ulatuslikult kiriklikku terminoloogiat uue elutunnetuse tähistamisel.²⁰

Elu poolt muserdatud inimese motiiv läbib nagu eelmärgitudki enamikku eesti ajaluule kogudest. Lüüriline kangelane ise kannatas tugevasti kaasaja elukorralduse all, tundis vajadust raputada endalt vana ühiskonna kirjutatud ja kirjutamata seaduste ahel, kuid inimesed, kelle seas ta liigub, on välja joonistatud vägagi kontrastselt: ühelt poolt vägivallatsejad, spekulandid, marodöörid, teiselt poolt aga nende ohvrid.

Sõja ja kapitalistliku majandussüsteemi ohvreid kohtame peaegu kõigi ajalaulikute teostes mingi soosiva kaastundega antult. Protestija-intelligent jagab neile oma poolehoidu, tõstab nende kaitseks oma häält, süüdistab nende nimel ja ähvardab nende nimel, kuid reserveerib endale mugavama ja näiliselt ülevaatli-

²⁰ В. В. Тимофеев, Из истории борьбы за новый стиль в ранней советской поэзии. — Вопросы советской литературы VIII, Москва—Ленинград 1959, lk. 191—192.

kuma koha sotsiaalses võitluses. Tema jaoks on vaimuvõitlus kõige tähtsam, isiklik põlgus ja «vaimutribunali» otsused määravamad kui rahvamasside praktiline revolutsiooniline liikumine. Ja siit tuleneb veel üks joon ajalaulikute töodes: nägemata tegelikku revolutsioonilist jõudu, eesrindlike ideedega relvastatud võitlejaid, kuhjatakse loeteludes ühte ritta vabrikutöölised, invaliidid, kerjused ja prostituudid.²¹ Näeme seda isegi nii järjekindla protestija ajalauludes, nagu seda on J. Barbarus. Loetelus antu on temale vaid mingiks üldnimede kogumiks, mille taga polegi nagu konkreetseid inimesi, vaid kaastunnet vajavad vähetuntud ning halvasti mõistetud kannatajad. Niisuguseid kannatajaid, saatuse võõraslapsi, kellele küll tuntakse kaasa, kuid keda ei peeta küllalt omaväärseks, kohtame ka J. Kärneril, M. Underil, A. Adsonil jt.

Kannatavate, elu poolt muserdatud inimeste motiiviga põimub eesti ajaluuelse teine — minakangelase kui mittemõistetud, solvatu ja alandatu motiiv. Väga ilmekas, konkreetnes G. Suitsu luuletuses «Hüüdjä hääl» kohtame seda, kuid samuti leiame J. Barbaruse («Poeet estraadil»), J. Kärneri («Loomingu tee»), M. Underi («A rebours») loomingus analoogilisi noote. Poeeti kui klouni (üldse on mõnitatav kloun, narr ekspressionistlikus luules sage külaline) kujutatakse Barbaruse töödes, kusjuures kangelast saadab naer läbi pisarate. Kirjaniku enese kõhklustest, sisemisest vastuolulisusest kõnelevad arvukad luuletused. Üldse on ju ajalaulikute loomingus domineerimas mõtte- luule ja autori enesetunnetamise vaevast ning rasket rada iseloomustavad M. Underi «A rebours», J. Semperi «Mere veeren», J. Barbaruse «Mäss enesen» ja «Kontrastid enesen», samuti mitmed teised tööd.

Kõigi nimetatud ühisjoonte jälgimisel tuleb enesestmõistetavalt arvestada seda, et kirjaniku loominguline individuaalsus tingib ühe või teise motiivi kasutamises ja kujundite loomise tehnikas teatavaid erinevusi. Neile vaatamata on erinevaid kirjanikke ühisesse kirjanduslikku liikumisse koondavad tunnused sedavõrd ilmsed, et on tekkinud võimalus kõnelda eesti ajaluuelsest kui küllaltki selgepiirilisest ja samal ajal eriti saksa ekspressionismiga tihedaid kokkupuutepunkte omavast nähtusest. Tema detailsem analüüs, ajaluuelse poeetilise struktuuri vaatlus üksikute autorite teoste võrdluse näol, samuti ka mõnede ekspressionistliku ajaluuelse elementide edasiarendatud esinemus vastavate kirjanike hilisemates töödes väärivad kahtlemata edaspidi põhjalikumalt ja detailsemat käsitlust. Eesti lüürika arenemise protsessi käesoleval sajandil on siiani veel vähe uuritud ja loomulikult tuleb olemasolevad lüngad täita, kui tahame igakülgsest lahti mõtestada teed, mida mööda kulges meie poeesia. Siinjuures ei saa põlata ka kõige väik-

²¹ Sellist ühele nimetajale taandamist kohtame ka saksa ekspressionistlikus luules. Vt. W. H. Sokel, *Der literarische Expressionismus*, München 1960, lk. 175 jj.

semaid tähelepanekuid ning üldistusi, sest nende kontrollimisel ja väljaarendamisel kooruvad välja suuremad töed, mille tuletamiseks meil käesoleval momendil ehk veel pole piisavalt pidepunkte. Loomingu ideelis-kunstiliste väärtuste hindamine ei luba üle parda heita ka esimesel pilgul väheolulisena näivaid tähelepanekuid.

Nimetagem siinkohal vaid paari momenti. Tõenäoliselt väärrib edaspidi vaatlemist veel mõnigi korduv motiiv meie kahekümnendate aastate loomingus, samuti kui need muutused, mis tema kunstilises rakenduses aset leiavad. Huvi pakub ka kujundi loomise tehnika kasvõi värvide ja helide kasutamise osas. Nii näiteks on ilmne, et ekspressionistidel on värvid sageli fantastilised, varjundivaesed, neil on pigem ekspressiivne kui deskriptiivne funktsioon. Must, veripunane, kaamelt kollane — eks neilgi sagedamini esinevatel värvidel ole oma kindel esteetiline funktsioon ajaluules. Või karjatused, äikesemürin, tuule vingumine, kahurite kõmin, kuulipilduja naer, oiged, sonimine, raevukas deklamatsioon, resigneerunud sosin — kas ei aita need helid ja hääled emotsionaalselt lugejat ette valmistada autori üleskutsete mõistmisele?

Ja veel üks erijoon. Ekspressionistliku käsitluslaadi süvenemisega kaasneb võõrsõnade ulatuslikum kasutuselevõtt eesti luules. Vaatamata püüetele mõjutada nii lugeja tundeid kui ka mõtteid, domineerib intellektuaalne laad. Võõrsõnad aitavad seda mõistuspärasust veelgi alla kriipsutada. Nii leiame J. Semperi ajalauludes järgmisi sõnu: parabool, meteor, ellips, portaal, materia, planeet, perifeeria, radiogramm, dünaamiit, semafoor, üsna korduvalt aga — ekstaas, trotuaar (seoses urbanistliku põhihoiakuga), skepsis, kaos; M. Underil esinevad: koraal, trabant, oreool, stalaktiit, requiem, melanhoolia, metamorfoos; J. Kärneril: eeter, miasm, kabriolett, horisont, revolutsioon, alabaster, buduaar; J. Barbarusel: negatiivne, püramiid, turbiin, bizarr, melanhoolne, börs, fakiir. Muidugi on need vaid üksikud juhuslikult võetud näited. Silma paistab veel barbarismide harrastus ka pealkirjades.

Üldse on ekspressionistliku ajaluule keel ja värss raskepärased. Väga palju kasutatakse inversiooni, rütm on liikuv, rahutu, kusjuures seda aitab rõhutada veel sageli rakendatav värsisiire. Üldiseks tendentsiks on värsiridade pikkenemine. Mõnigi kord tuleb kindlate konstruktsioonide esitamise huvides või ka retooriliste küsimuste ja hüüatuste paremaks markeerimiseks tarvitusele traditsiooniliste rütmiskeemide hulgamine, teadlik modulatsioon (sünkkoopide, sünereesi jm. abil). Paiguti, näiteks M. Underil, J. Barbarusel, G. Suitsul, J. Semperil, esineb labavärss.

Eelkäsitletust võime järeldada, et eesti ajaluule tähistas uusi tendense meie sõnakunstis nii sisu kui vormi alal. Esimene maailmasõda ja revolutsioonilained, samuti ka kodusõda ja sisemaal toimuv terav klassivõitlus tõstsid kaasajaainelise kirjanduse ees suuri ja tõsiseid sotsiaalseid probleeme, mida enamik kodanlik-demokraatlikest poetidest püüdis oma parema äratundmise koha-

selt õigesti ja ausalt käsitleda. Protestis vana maailma vastu sekundeerisid nad revolutsioonilistele poetidele, omamata samal ajal nende maailmavaatelist kindlust ja selgust. Kunstilises teostuses põrkasid nad aga eelkõige saksa ekspressionismi eeskujudele ja võtsid neid ulatuslikult kasutusele. Sellega on seletatavad ka eesti ajalaulude ja saksa ekspressionistliku lüürika kujundliku struktuuri paljud ilmsed ühisjooned. Ekspressionistliku käsitluslaadi piiratuse ületamine leiab meil aset kahekümnendate aastate esimesel poolel (välja arvatud mõned nooremad kirjanikud, näiteks «Aktsooni» päevil), samal ajal aga jääb huvi sotsiaalsete probleemide vastu olulises osas püsima ja avaldub uuesti ulatuslikumalt kahekümnendate aastate lõpul ja kolmekümnendate aastate algul kriisiperioodil juba küpsemal realistlikul kujul.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ЭСТОНСКОЙ «ПОЭЗИИ ВРЕМЕНИ»

Х. Пезн

Резюме

Понятие «поэзия времени» широко используется в эстонском литературоведении по отношению к лирике 1919—1923 гг. Под этим подразумевается определенное течение в эстонской поэзии, сложившееся в условиях послереволюционного политического кризиса. Представители этого течения — в основном литераторы, стоявшие на буржуазно-демократических позициях, — резко выступали против культурной политики правящих буржуазных кругов и проповедовали идеи мира, демократии и гуманизма.

При изучении образной структуры «поэзии времени» выявляется ряд общих закономерностей, особенно в идейно-тематическом и стилистическом плане. К их числу можно, например, отнести абстрактный гуманизм, подмену действительной борьбы против войны пацифизмом, поиски компромиссов и реформизм в важнейших идейно-политических вопросах. Все это непосредственно вытекало из мелкобуржуазных концепций большинства представителей этого течения. Однако такое отношение к актуальным вопросам действительности находило отражение не только в содержании, но и форме поэтических произведений, которая в основном была заимствована из немецкого экспрессионизма, широко пропагандировавшегося в те годы в эстонской периодической печати. Наиболее радикальные из «поэтов времени» стремились в какой-то мере ориентироваться на «Клярте» (см. журнал «Тарапита»). Но для всех представителей этого направления оставались характерными экспрессионистское отчая-

ние и пессимизм, предпочтение «духовной борьбы» (перед революционной), призыв к моральному самоусовершенствованию.

Дальше в статье рассматривается художественное своеобразие «поэзии времени», характеризуются ее мотивы в свете авторской позиции, лексика, т. н. слова-ключи (mots-cléfs, words-keys), особенности стиха и т. д.

Анализ показывает, что подавляющее большинство «поэтов времени» (И. Барбарус, Я. Кярнер, И. Семпер, М. Ундер и др.) сделали более разнообразной эстонскую поэзию начала 20-х гг., по сравнению с предшествующим периодом, как с точки зрения содержания, так и формы. Но все-таки у них чувствуется слишком сильное влияние немецкого экспрессионизма. «Поэты времени» совершенно не учитывали народные и национальные традиции эстонской литературы. Это явилось одной из причин того, что «поэзия времени» просуществовала так недолго.

THEORETISCHE BEMERKUNGEN ÜBER DIE ESTNISCHE ZEITDICHTUNG

H. Peep

Zusammenfassung

In literaturgeschichtlichen Abhandlungen über die estnische Poesie der 20-er Jahre d. Jh. begegnet man häufig dem Begriff «Zeitdichtung». Darunter versteht man eine zeitgenössische gesellschaftliche Probleme kritisch behandelnde Dichtungsart, die sich nach der Revolution in Estland unter den Bedingungen einer politischen Krise als bestimmte Richtung herausbildete. Die Vertreter dieser Richtung gehörten größtenteils bürgerlich-demokratischen Kreisen an; indem sie in ihren Werken Freiheit, Demokratie und Humanismus verkündeten, wurden sie oft zu heftigen Gegnern der von der herrschenden Großbourgeoisie getriebenen Kulturpolitik.

Bei einer näheren Analyse der poetischen Besonderheiten der Zeitgedichte lassen sich besonders in thematischer und stilistischer Hinsicht verschiedene Gesetzmäßigkeiten erkennen. Die die Mehrzahl der Dichter charakterisierende kleinbürgerliche Weltanschauung bedingte einen im gewissen Sinn abstrakten Humanismus: den Kampf für Frieden ersetzten pazifistische Losungen, man sucht nach Kompromissen und begnügt sich damit, die wichtigsten politischen Tagesprobleme mit Reformforderungen zu erledigen. Dies widerspiegelt sich nicht nur im Inhalt, sondern auch in der poetischen Form.

Indem die estnischen Dichter sowohl technische Mittel wie

auch Urteile dem damals in Estland weitläufig verbreiteten deutschen Expressionismus entlehnten, zeigten sich in ihrem Schaffen alle diejenigen Vorzüge und Mängel, die dem kriegs- und nachkriegszeitigen Expressionismus allgemein eigen waren. Die radikaler gesinnten Verfasser von Zeitgedichten machten wohl den Versuch, sich nach den Standpunkten der «Clarté» zu richten und ihre Ansichten auch in estnischen Ausgaben (z. B. «Tarapita») bekanntzumachen, trotzdem aber behielten expressionistische Verzweiflung und Pessimismus die Oberhand. Geistige Kämpfe wurden wirklicher revolutionärer Tätigkeit vorgezogen, und es erging der Aufruf zu moralischer Selbstvervollkommnung.

Weiter wird die Poetik der Zeitgedichte einer genaueren Betrachtung unterzogen, wobei die meistgebrauchten Motive, die der gesellschaftlichen Stellung des Dichters entsprechende Behandlungsart, der Wortgebrauch, sog. Schlüsselworte, Besonderheiten der Versform usw. näher analysiert werden. Daraus ergibt sich, daß die meisten Verfasser von Zeitgedichten (J. Barbarus, J. Kärner, J. Semper, M. Under u. a.) in der estnischen Dichtung der 20-er Jahre wohl Abwechslung geschaffen haben, d. h. neue Stoffe in Behandlung genommen und nach einer neuen Versform gesucht haben, daß aber überall fremdes Vorbild — der deutsche Expressionismus — maßgebend gewesen ist. Weder volkstümliche noch der nationalen Eigenart entsprechende Traditionen wurden in Betracht gezogen — eine Tatsache, die als Ursache der nur kurzen Dauer der Zeitdichtung in Estland (1919—1923) anzusehen ist.

KÕNEKÄÄNU SUHETEST RAHVALUULE TEISTE LIIKIDEGA

I. Sarv

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

1

Erinevalt rahvaluule teistest žanridest iseloomustab kõnekäändu tema suhteline iseseisvusetus, s. t. sõltuvus kontekstist, milles teda kasutatakse. Paljud kõnekäänud ei moodustagi terviklikku lauset, vaid ainult osa sellest. Selles mõttes ongi õige defineerida kõnekäändu kui traditsioonilist tabavat ja piltlikku lauseilustust. Kõnekäändu üksikutes alaliikides on püsiva ja vaba sõnaühendi suhted mõnevõrra erinevad. Näiteks lauses *Ehmatusest kukkus tal süda saapa säärde* moodustab püsiva sõnaühendi vaid sõrendatud osa. Umbes samasugune suhe on kõnekäänul (s. o. püsival sõnaühendil) kontekstiga (s. o. vaba sõnaühendiga) paljudes rahvapärastes võrdlustes. Viimasedki on kohandatavad mitmesugustele võrreldavatele, näit.: *Poiss (~ tüdruk, mees, Ants, Ann) teeb tööd nagu hobune*. On küll olemas selliseidki kõnekäände, mis moodustavad tervikliku lause (*Ütle sõna selgede, ma lase joru julgedel* või *Mis maa jagamine teil seal on!* jt.), aga välisest süntaktilisest iseseisvusest hoolimata sõltub nende kasutamine ja ka nende tähendus kindlast situatsioonist või kaugemast kontekstist.

Kõnekäändude asetamisel konteksti on palju improvisatsioonilist. Võrdlemisi iseloomulik on olukord, kus üht fraasi on võimalik kasutada mitmes tähenduses. Näiteks võrdlemine *karuga* võib tähendada kas töökuuse või ka kohmakuse rõhutamist, aga iseloomustada võrreldavat mõnest muustki küljest. Mitu tähendust tuleb arvesse ka kõnekäändu teistes liikides. Näiteks piltlik kõnekäänd *Tõmbas teisel naha üle kõrvade* võib tähendada peksasaamist, veel sagedamini märgib petmist või kellegi majanduslikku kahjustamist (viimane tähendus on arvestatav eriti ärilistes tehingutes).

Sõltuvus kontekstist iseloomustab kogu kõnekäänurepertuaari. Paindlikkus konteksti suhtes annab palju võimalusi erinevateks

tähenduslikeks nüanssideks. Tunduvalt erinev võrreldes kõnekäänu teiste alaliikidega on püsivate sõnapaaride suhe kontekstiga. Lihtne sõnapaar kujutab endast rahvapärase väljendi algüksust, mille ümber võib tekkida mitmesuguseid kõnekäände, aga muidki väljendeid (vanasõnu, lauluvärsse jne.). Viimaste tähenduslik ja sisuline suund sõltub kontekstist. Koos lähema kontekstiga moodustavad lihtsad sõnapaarid kindla mõtteterviku, seega siis kõnekäänu.

Lihtsate, laiendamata sõnapaaride kujundamise printsiip on võrreldav regivärsilises rahvalaulus esineva parallelismi ülesehitusega. Samal ajal kohtame pidevust lihtsate sõnapaaride ja väljaarendatud keerukate väljendite vahel, mida siin on nimetatud laiendatud sõnapaarideks. Kõige püsivama osa niisugusest väljendist moodustab lihtne sõnapaar, mille ümber organiseeruvad laiendid ja kontekst. Mainitud suhete selgitamiseks jälgime sama sõnapaari kasutamist, näit. *kuulma-nägema*: *No sina olet kah üits ineminel! Ei sina näe ega kuule midagi* (RKM II 84, 540 < Ote). Kaugema konteksti moodustab siin esimene lause. Lähem kontekst võib olla mõnikord üsna napp: *Appi! Appi! Kuuljad, näggiad* (Vestring, 6).

Sama sõnapaari (*kuulma-nägema*) kasutatakse laiendatult mitmes teises kõnekäänus, näit. *Sel kuul ei kuule, sel nädälil ei näe* — öeldakse vastuseks, kui keegi midagi niisugust ütleb, mida teine ei taha kuulda (H II 24, 616 < Hel). Siingi jääb kõnekäänu sisu peamiseks kandjaks ikkagi sõnapaar, tähendus suund, samuti ka kogu kõnekäänu tähenduslik funktsioon on eelmisest erinev. Vaadeldav sõnapaar esineb veel õige mitmes traditsioonilises väljendis, näit.: *Eks sa näe, mis mõtsan / ja kuule, mis kuuse otsan* (E 19561 < Rõu). Ka siin jääb kõnekäänu tähenduse põhisuund (millegi tajumine, nägemine-kuulmine) samaks püsiva sõnapaari tõttu, kuid tähendusliku funktsiooni erinevustest tulenevalt (võrreldes eespool esitatutega) on erinev ka kontekst, milles väljend saab oma lõpliku tähenduse. Sedasama sõnapaari võib kohata mujalgi, näit.: *Üks ei kuulõ, tõnõ ei näe* — viletsate halbade tööriistade või saamatute inimeste kohta (ERA II 262, 269 < Räp); *Üks ei kuulõ, tõnõ ei näe, kolmas kogone pimme* (ERA II 156, 302 < Räp). Viimane tekst näitab laiendatud sõnapaaride lihtsat edasiarendamist ühe paralleelse osa lisamise teel. Niisugune kolmeosaline väljend võib esineda otseselt et-võrdluse kujul, moodustades sel juhul võrdlusaluse: *...ja sõit alganud nii, et põesas kuulis, teine nägi, kolmas küsis, kus sa lähed* (H II 21, 613 < Tor).

Traditsiooniliste väljendite tuumikut moodustavad püsivad sõnapaarid leiavad kasutamist koos teiste palju esinevate kunstiliste võtetega, nagu alliteratsioon, assonants, retoorilised küsimused ja hüüatused, kordused jne. Eriti armastatud on alliteratsioon ja assonants: *Kes siast kulda enne kuulu, / kes siast nällast enne*

nännu (ERA II 15, 365 < Saa). Oluline on siin ka antitees, millest sõltub väljendi tähenduse põhisuund. Teistele kujunduslikele võtetele lisanduvat antiteesi leidub mujalgi, näit.: *Aus mees näh es, kelm kuuldes* (E, 1914, 11).

Orgaaniliselt liitub sellega kordus, näit. kolmeosaline kordus vanasõnas *Kuulõ pallu, näe pallu, ära pallu pajata* (ERA II 180, 348 < Ote). See traditsiooniline sõnaline koosseis on kasutatav kõnekäänunagi: *Ta kuuleb palju, näeb palju, ei ta palju pajata*, millega iseloomustatakse inimest, kellel on ülaltoodud vanasõnas nimetatud omadused. Mõlemal juhul moodustavad esimene ja teine osa püsiva sõnapaariga mõtteparalleelsuse, millel asub fraasi paarõhk. Neile on vastandatud eelmisega tihedalt seotud kolmas osa sõnakorduse ja alliteratsiooni vahendusel.

Sama sõnapaari (*kuulma-nägema*) kohtame tavalistest kõnekäändudest erinevates *näljasõnades*, näit.: *Vanad poisid vanal kuul ei kuule ega noorel ei näe* (H III 8, 839 < Pal).¹

Iseloomulik on mitme iseseisva püsiva sõnapaari põimumine, mis on üks lihtsate sõnapaaride laiendamise viise. Näiteks sõnapaarid *kuulma-nägema* ja *silm-kõrv*: ...*teda ei olnud kellegi silm näinud ega kõrv kuulnud* (EKnS 37, 34 < Sim); ...*pole mu kõrv teda kuulnud ega silm näinud* ... (Peterson, Rr., 9); *Kes seda on kuulnud, et kunagi silm nägemisest või kõrv kuulmisest on täis saanud* (ERA II 185, 463 < Saa).

Samu sõnapaare tuleb ette rohkesti rahvaluule teistes žanrides näit. **vanasõnades**: *Mis näed, ära näita, mis kuuled, ära kuuluta* (E, Vanahõbe, 82); *Kuulõ' ja kuulku ui, näe' ja näkk ui'*. *Ütest kõrvast lase sisse, töösöst vällä* (RKM II 30, 139/40 < Se) või sama vanasõna teisendis: *Näe, ja ar' näku — kuulõ't, är kuulgu!* — näe ja kuule, kuid ära kõigest kohe kõnele (ERA II 194, 685 < Se) — tähelepandav on korduste seos püsivate sõnapaaridega; **mõistatustes**: *Ei ole näha ega kuulda, aga arvab asjad ja toimetab tööd?* (E 64961 < Tln); **muinasjutu stereotüüpse vormelina**: «*Kes kuuld, kes näk'?*» küsib kukk, kana vastab: «*Eis kuuli, eis näi*»; sama dialoog kordub kana ja rebase, kana ja hundi vahel, viimasel juhul veidi varieeritult: «*Kana eis uma silmäga' näk', uma kõrvaga kuuld*» (S 14313 < Se); muinasjutu imekoerte nimedena esinevad *Kuule, Näe, Murra maha* (mt. 300 — ERA II 151, 56/9 < Se); **rahvalauludes**: *Kea näge, too näägut, | kea kuul, too kur'rutas* (Laugaste, 200/201); *kui ei kuule ega näe, | kui ei kuule hiide koera, | kui ei näe hiide näiu* (E 4597/2 < Krk).

Mõnel juhul on käsitletavat sõnapaari kasutatud koguni vastandamisel: *Jummal lasko söawägge ikka kuulda, ei ellades nähha*

¹ Ülekantud tähenduses on see väljend kasutatav ka vanasõnana.

(Helle, 128) — vrd.: *Kas sõda tule silmist või kõrvust?* (Hel); *Olgu kõrva kuulda, mitte silma näha!* (H II 33, 507 < Han) või *Parem on kõrva kuulda kui silma nähja* (H III 13, 443 < Saa). Ka omapärasel ennustamisel on nimetatud sõnapaari kasutatud:

«/Kui/ oldi kalu püüdmas, küsiti lapse käest: «Kust kalu tuuakse, kas silmast vai kõrvast?» Ütles laps «kõrvast», sai kõrvaga kuulda, et kalad vees on, «silmast» üteldes saadi neid kätte ja näha» (H II 26, 167 < Vil).

Nagu näitab üksikute kõnekäändude ja vanasõnade erinevate redaktsioonide võrdlemine, tarvitatakse sõnapaare *silm-kõrv* ja *kuulma-nägema* ka sünonüümidenäna sama sisu väljendamiseks. Seda kogeme näiteks vanasõnades *Seinal on silmad, metsal on kõrvad* (ERA II 208, 459 < Trv); *Mõtsan kuuldjat, nurmõn nägijät* (E 9123 < Rõu) jt. Väga tavaline on aga nimetatud püsivate sõnapaaride koosinemine, millega muudetakse avaldatav mõte intensiivsemaks. Sõnapaaridega *kuulma-nägema* ja *silm-kõrv* väljendatakse kas lähedasi või hoopis samu mõisteid ning nad kujutavad endast paljudel juhtudel sünonüüme. Sellele tõsiasi jäle osutavad eespool esitatud paralleelsed näited meie kõnekäändudest ja vanasõnadest, samuti samad vanasõnad või kõnekäändud erinevatel rahvastel. Näiteks vanasõna *Merel silmad, metsal kõrvad* (Normann 137) tunnevad ka paljud teised rahvad (soome, vadjä, läti, saksa, vene jt.), kellest osa väljendab seda samuti püsiva sõnapaariga *silm-kõrv*, osa aga *kuulma-nägema* abil: sm *Merellä silmät, metsällä korvat* (Kuusi 4); sks *Der Wald hat Ohren, das Feld hat Augen* (Wander I 975, IV 1767), lät *Mežam ausis, laukam acis* — metsal silmad, nurmel kõrvad; hol *De bosschen hebben ooren, en de velden oogen*; isl *Skógr hefir eyru, mörk hefir augu*; rts *Skogen har ören, och marken ögen*; ing *Fields have eyes and woods have ears*; lad *Campus habet oculos silva aures* (Лаутенбах II, 101), vene keeles aga *Лес видит, а поле слышит* (Даль 733).

Püsivat sõnapaari *kuulma-nägema* kohtame juba meie lühivormide varasemates ülestähendustes, näit.: *Kaddo erra kuh kuhlemata pehw neggematta* (Göseken, lk. 432)², *Appi! Appi! Kuuljad, näggiad* (Vestring 6). Vaatlusalune sõnapaar kuulub kindlasti meie kõnekeele püsivate sõnaühendite hulka ja on ilmselt üsna vana nähtus keeles, leides kasutamist ja laiendamist mitmesugusel kujul rahva sõnakunsti paljudes liikides. Nägime ka, et paljud rahvad võivad tunda sama sõnapaari. Vaevalt on alati tegemist laenamiseaga, vaid paljudel juhtudel loomulike elu-

² Kadus ära kuu kuulmata, päeva nägemata — kuulma-nägema seotud siin teise traditsioonilise lauludes jm. esineva sõnapaariga *kuu-päev*, näit. kõnekäändus: *Kas on kuu vai on päiva* (EÜS VIII 2518 < Kuu); vanasõnas: *Kes kuu ede kutsutakse, see päiva päräle jääb* (RKM II 24, 421 < Püh).

suhete ja naabruse assotsiatsioonide alusel tekkinud sõnaühendiga. Sellega on seletatav ka näitena vaadeldud sõnapaari äärmiselt lai kasutamissfäär, kuigi eesti keeles (samuti nagu paljudes teisteski keeltes) nimetatud mõistepaari vormilised tunnused pole tähelepanuväärsed, peale sama silpide arvu, mis lubab neid kasutada rütmiliselt tasakaalustatud pooltega fraasides. Püsivate sõnapaaride tekkimisel näib olevat määrava tähtsusega üksikkomponentide sisu, mitte vorm, kuigi viimase osa on paljudel juhtudel üsna esileküündiv, eriti sõnapaaride laiendamise korral. Ka olemasolevatest sünonüümidest valitakse ikka vormiliste omaduste poolest kõige sobivam, sest suulises poeesias on tähtis nii esteetiline kui ka mnemooniline külg, kusjuures siingi toetab üks teist. Viimane asjaolu on aluseks kogu suulisele traditsioonilisele kunstile.

Kõnekäänd on traditsiooniline vahend kõne ilmestamiseks ja emotsionaalse rõhu markeerimiseks. Sõnakunsti liikidest on kõnekäänd kõige lühem ja suhteliselt kõige lihtsam ning seetõttu on põhjust pidada teda ka väga vanaks. Vanusele viitab tema lahutamata side kõnekeele ja kõige vanemate poeetiliste kujundusvahendite (korduste) kasutamine. Kõik see muidugi ei tähenda, nagu sarnaneks tänapäeva kõnekäänd täht-tähelt sellega, mis täitis samu funktsioone kauges minevikus.

Et kõnekäänule on tunnuslik keele kaunistamise ja mõjuvaks muutmise funktsioon, siis on ootuspärane ka kõnekäändude kasutamine kõikjal, kus on tegemist poeetilise sõnaga. Seetõttu võib kõnekäändide arvukalt leida folkloori teistes liikides. Kõnekäändu ja teiste žanride suhted oleksid liiga ühekülgset nähtud, kui arvestame ainult kõnekäändu traditsiooniliste kujundite ja fraaside andjana teistele. Väga oluline on ka teiste žanride mõju kõnekäändudele. Järgnevalt jälgigem kõnekäändu mõningaid kokkupuuteid rahvaluule teiste liikidega.

2

Rahvaluule liikidest seisavad teineteisele kindlasti kõige lähemal vanasõnad ja kõnekäändud, mistõttu neid on sageli koos käsitletud ning tekstikogudes ka koos publitseeritud. Vanasõnad on väga tihedaid suhteid peaaegu kõikide kõnekäändu liikidega: see ilmneb nii rahvapäraste võrdluste, piltlike metafoorsete kõnekäändude, retooriliste hüüatuste ja küsimuste, ka püsivate sõnapaaride juures. Aluseks on kõikjal traditsiooniline sõnaühend ning traditsiooniline kujund, mille raamides on mõeldavad mitmesugused varieerumisnähtused. Samad kujundid võivad esineda nii vanasõnades kui ka kõnekäändudes, samad võrdpildid, mis esinevad rahvapärases võrdluses kui ühe või teise võrreldava objekti karakteriseerimise vahendid, tulevad vanasõnades ette üldistava kokkuvõttena. On ilmne, et seesuguste vanasõnade ja

kõnekäändude tekkimise ja arenemise materiaalne alus ning psühholoogilised tingimused asetsevad lähestikku. Neid eraldavaks teguriks on kummagi erinev funktsioon, millest omakorda sõltub neid üksteisest eraldav vorm.

Rahvapärastest võrdlustest ulatub vanasõnadele kõige lähemale rühm vanasõnalisi võrdlusi (*Muna targem kui kana, Enne kukub säde tulest kui kopikas tema taskust* jt.), millel on samal ajal kokkupuuteid rahvajuttude ja vellerismidega (*Parem üks ku pallas vesi*). Sisult ning vormilt on vanasõnadele väga lähedal *ehk- ja või- (vai-)* võrdlused (*Sinu (~naiste) miil ehk kiisla liim*) ning selgitusega rahvapärased võrdlused.

Võrdluste ning vanasõnade sidemed tuginevad suurel määral nende põhiolemusel. Vanasõna on sisult didaktiline, summeerib õpetusi ja pakub elutarkust, teeb üldistusi elunähtustest selles keskkonnas, milles inimene elab, võrdluse ülesandeks on aga tundmatut või vähetuntud üksiknähtust näitlikult iseloomustada üldiselt tuntud või mõistetava kaudu. Niisiis tegeldakse ka võrdlemisel üldistamisega, üksiknähtuse viimisega üldise alla. Vanasõnades avalduvad üldistuse vormis rahva tõekspidamised inimühiskonna, loodusnähtuste ja loomade, inimeste jm. kohta. Neid tõekspidamisi respektierib täiel määral rahvapärane võrdluski. Seetõttu on väga oluline jälgida ka rahvapärasteid uskumusi ning kombestikku, mis on seotud võrdlusalusega. Uskumustest ning kombestikust oleneb suurel määral see rahvapärane karakteristika, mida on näiteks ühele või teisele loomale omistatud. Muidugi tulevad siin arvesse uskumuste nii vanemad kui uuemad kihistused, nende segunemised ja ristumised, mis võivad anda sootuks erinevaid kujutelmi ning tähendusi.

Peale võrdluste on vanasõnadega seotud piltlikud väljendid. Paljud vanasõnad kasutavad metafoore, näit.: *Kus kurädit seina peale maalitakse, seal ta ka ise on* (H II 38, 586 < VMr) või *Anna asi teise kätte, vahi ise läbi viie sõrme* (H I 1, 169 < JJn), *Küll iga lõõg saab ükskord täis* (ERA II 79, 317 < Mih); *Töö sõrmust sõrmest ära ei tõmma* (E 44969 < VNg) jpt.

Et nii vanasõna kui ka kõnekäänd kasutavad samu kujundeid, on piiri tõmbamisel nende vahel väga oluline jälgida kummagi erinevat funktsiooni ja vormigi. Elliptiline lause, nagu seda kasutavad meelsasti laiendatud sõnapaarid, võib mõnikord tähendada nii vanasõna kui ka kõnekäändu. Näiteks võidakse öelda nii kõnekäändu *Täl om ütesä ametid, kümnes vana nälg* (H II 63, 393 < Vas < Se) kui ka vanasõna *Kel ütesä ametid, sel kümnes nälg* (H III 22, 343 < Vas) asemel *Üheksa ammetid, kümnes nälg* (H III 20, 356 < Pst). Selline elliptiline väljendusviis on omane nii sõnapaaridest moodustuvatele kõnekäändudele kui ka vanasõnadele. Muidugi saab enamikel juhtudel kindlalt otsustada, kummaga on tegemist. Üldiselt tuntud kõnekäänd paljumagaja kohta *Kana-*

dega magama, sigadega ülesse (H II 26, 180 < Vil) on selles kõnekäänutüübis kõige levinenum variant, kuigi leidub ka pikemaid: *Kanadega lähäb magama, sigadega tõuseb üles* (H II 25, 954 < Pst) või *Ta lääh (~ lähäb) õhtu kanadega magama, homku (~ homiku) seadega (~ sigadega) tõuseb üles* (H II 22, 1022 < Saa). Kondenseeritud sõnastusega elliptiliste variantide populaarsus on tingitud kõnekäändude sõnastuse üldisest põhitendentsist, mille järgi peab väljendus olema võimalikult lühike ja tihe. See nõue kehtib ka vanasõnade kohta.

Võnäsõna ja kõnekäänu piirialale tuleb lugeda selliseidki väljendeid nagu *Oma siga, oma rüga* (H IV 4, 819 < Plv < Nõo), *Oma karu, oma kaer* (H II 42, 219 < Saa), *Oma põrss, oma põld* (H IV 4, 801 < Vas), sest neid võib kasutada niihästi üldistamiseks (vanasõnana) kui ka konkreetse üksikjuhtumi iseloomustamiseks (kõnekäänuna). Samuti võib nii vanasõna kui ka kõnekäänuna interpreteerida väljendit *Susi suule, karu tööle* (H II 27, 552 < Pal), millest on üleskirjutusi, kus vanasõna funktsioon on otseselt näha: *Kes susi suule, see karu teole* (H II 56, 587 < Vön), teisal aga kasutatakse seda kui üksikobjekti iseloomustust (kõnekäändu): *Ta on susi suule, karu tööle* jne. Täiesti analoogiline on see väljendis *Rublane nimi, kopikane amet* (H I 9, 82 < Lä) — vrd. vanasõnaga *Perenaisel on kopikane põli, viiekopikane nimi; Moonamehe naisel on kopikane nimi, aga viiekopikane põli* (H II 57, 560 < JJn).

Kaheosalise ülesehitusega väljendite kõrval kohtame vanasõnade ja kõnekäändude suhteid mujalgi, näit.: vanasõnas: *Hullu karjatse kanikas süüakse ikka ära* (EKS 4⁰³, 274 < Hll) ~ kõnekäänus: *Nenda süüakse hullu karjatse kanikas* (H II 42, 201 < Saa) või *Sedaviisi süüakse ikka va rumala karjatse kannikas ära* (H III 17, 83 < VNg). Üldistav tendents ilmneb siingi, vähemalt soov iseloomustada üksikjuhtumit kui üldist.

Vanasõnade ja kõnekäändude suhted on õige tihedad kaudsete lentsõnaliste võrdluste juures. Üldiselt kasutatakse lentsõnana naljandist pärinevat fraasi *Sant naerab sedasama mis pererahvas* (H II 8, 71 < Jõh) või *Sant naerab kah talurahva sekka* (Trt), mille mõte saab selgeks, kui teatakse järgmist naljandit:

Nadises riides kerjaja sant astus peretuppa, keda nähjes majarahvas kõik naerma hakkasivad. Sant hakkas aga ise ka kõige valjumalt naerma. «Mis see külataat naerab?» küsiti talt. «Eks sant naera sedasama mis pererahvaski,» vastas see häbelikult (H II 40, 805 < Kos). Sandist, kes pererahvaga koos naerda tahab, on juttu teisteski naljanditüüpides, mis kõik võivad olla aluseks esitatud kõnekäänule, mida kasutatakse kui kaudset võrdlust. Üksikutel juhtudel interpreteeritakse seda motiivi ka kui vanasõna: *Kui pererahvas naeravad, siis sant naerab koa*, millele on antud seletus: «... kui on hea vilja-aasta, et peremehel on elu

kergem, siis antakse ka sandile heldemalt» (RKM II 42, 451 < Mär). Viimane lahtimõtestus on siiski haruldane.

Vanasõna, lendsõnana kasutatava fraasi ning naljandi vahel kohtame analoogilisi suhteid mujalgi.

3.

Pealiskaudsel vaatlemisel võivad need kaks populaarset rahvaluule liiki — rahvalaulud ja kõnekääänd — tunduda teineteisest väga kaugel seisvatena. Ühel pool on suhteliselt lihtne, tavaliselt mingi elunähtuse ühekülgne poeetiline iseloomustus: kõnekeele kasutuses (kõnekääänd), teisel pool aga väljaarendatud, tihti võrdlemisi keerukas kunstiteos värssides. Rahvaluule lühivormide ja laulude suhteid on möödaminnes käsitlenud K. Krohn³, kes arvas, et sama värssimõõt, mida kasutavad nii laulud, vanasõnad kui ka mõistatused, võimaldab kergesti ühel žanril teiselt laenata. U. Kolk juhib samuti tähelepanu laulude ja vanasõnade seostele, kuid püsivate sõnapaaride (autor nimetab neid *vormeliteks*) kaudu.⁴ Ka kõnekääändude ja laulude vaheline seos on võrdlemisi tugev. Kõigepealt rajaneb see samadele kunstilistele võtetele. Sellega seoses heitkem pilk kõnekäänu ja laulus kasutatavatele kõige lihtsamatele ühisteles kujundusvõtetele.

1) Sõnakunsti üheks primitiivsemaks kunstiliseks võtteks loetakse lihtsat sõnakordust. Viimasele rajatud kõnekäände (nime-tame neidki kordusteks) võib pidada ka kõnekäänu kõige lihtsamaks liigiks. Kõige primitiivsemad kordused (näit. *Ta on läbi ja läbi hea inimene*), mida kõnekeeles emotsionaalse rõhu andmisel sageli kasutatakse, esindavad väljakujunenud traditsioonilise sõnaühendi (s. o. kõnekäänu) ja vabalt improviseeritava sõnaühendi piirinähtust. Traditsiooni ja improvisatsiooni suhted on siin vastastikused ning üleminek improviseeritavalt väljendilt traditsioonilisele pole järsk. Kunstilise võttena on kordus kindlalt traditsiooniline ning mitte ainult üks primitiivsemaid, vaid ühtlasi kõige vanemaid poeetilisi vahendeid. Kuid iga üksiku väljakujunenud traditsioonilise korduse-kõnekäänu igakordsel kasutamisel tuleb alati arvesse ka improvisatsioon, mis avaldub traditsioonilise fraasi kohandamises kontekstile.

Võib järeldada, et kõnekäänu liigina kuulub kordus samuti kõige vanemate hulka, esinedes juba sõnakunsti esimeste avaldusvormide hulgas. Muidugi on tänapäeval kasutatavate kõnekäändude-korduste hulgas palju erinevaid arengujärke kajastavaid kihte, millest osa on üsna hilised. Tänapäeva kõnes esinevate korduste juures on väga oluline silmas pidada seda ühist alust,

³ K. Krohn, Kalevalankysymyksiä I, Helsinki 1918 lk. 67. Õpetlike värsside esinemist vanasõnadena märkas ka H. Neus, Ehnstische Volkslieder I—III, Reval 1850—52, lk. 183, 258, 480.

⁴ U. Kolk, Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus. TRÜ Toimetised 117, lk. 151.

mis on neil aja jooksul kujunenud kõnekäänu keerukamate liikidega, samuti folkloori enam arenenud žanridega. Näiteks kõnekäänd-kordus *Rebane mis rebane* lähtub just rebasele omistatud rahvapärasest karakteristikast, mis avaldub niihästi uskumustes, rahvajuttudes, vanasõnades, lauludes kui ka rahvapäras-tes võrdlustes. Niisiis tugineb selline fraas rahvatraditsioonile.

Sõnakorduse liikidest kasutavad kõnekäänud-kordused epit-seuksist (ilmselt kõige esimene korduse avaldusvorm), polüptoonit, epifoori, anafoori, annominatsiooni ja paranomaasiat ning üksikute nimetatud korduse liikide mitmesuguseid kombinatsioone koos alliteratsiooni ja parallelismiga. Korduse keerukamad vormelid kuuluvad muidugi hilisema loomingu hulka. Kõiki nimetatud korduse liike kasutab ka rahvalaul.⁵

Kordusfraaside traditsiooniline ning õnnestunud vorm tingib nende kasutamist peale kõnekäändude veel teisteski liikides, näiteks loodushääle tähendites ning viimaseid sisaldavates naljandites, vanasõnades, samuti muinasjutu kõige püsivama ilmega osades — stereotüüpsetes vormelites. Eriline koht on kordustel maagilistes lausumistes, kus see algselt on olnud seotud usuga sõna maagilisse jõusse, sooviga mõjutada loodust või teisi inimesi sõna abil. Teatud sõna või sõnaühendi kordamine pidi tähendama suurema aktsendi andmist sellele. Maagilise mõju asemel, mida uskus primitiivne inimene, tuleb arvesse muidugi korduste poeetiline väärtus. Viimast ei luba eitada korduste kasutamise fakt ise suulise poesia kõikides liikides.

Kordustel on kõnekäänu teiste liikidega kõige sujuvam side sünonüümsete püsivate sõnapaaride näol (*vara-rikkus; nutma-ikma*). Viimaseid võiks samahästi nimetada ka sünonüümseks korduseks. Ilmselt esindab sünonüümsete sõnapaaride rühm lihtsa sõnakordusega võrreldes järgmist arenguastet, mis eeldab juba sünonüümide olemasolu. Võib oletada, et sünonüümsete sõnapaaridega paralleelselt toimus teiste, s. o. analoogia-sõnapaaride (*isa-ema, kivid-kännud*), samuti antonüümsete (*andma-võtma, kuld-muld*) ja erinevatesse mõistete ringidesse kuuluvatest sõnadest moodustatavate püsivate sõnapaaride teke ja areng. Viimasedki on ilmselt korduste traditsioonist välja kasvanud, arvestades sõnakorduse asemel välistest vormivõtetest põhiliselt alliteratsiooni, assonantsi, riimi ja rütmi, mis põhimõtteliselt on samuti korduse erinevad avaldusvormid. Traditsioonilise sõnapaari komponendid on omavahel kas sünonüümid, antonüümid või kuuluvad samasse mõistete ringi. Suhteliselt vähem esineb püsivaid sõnapaare, mis on kujundatud erinevate mõistete ringidesse kuuluvatest sõnadest. Viimases rühmas on väga oluline alliteratsiooniline või riimiline seos (*Söök ja salgab; tuhat ja tuline* jt.).

⁵ E. Laugaste, Eesti regivärsi struktuuriküsimusi, TRU Toimetised 117, lk. 30—31, 50 jj.

2) Ülesehituse printsiibilt seisavad kõnekäänud-sõnapaarid lähedal regivärsilises rahvalaulus esinevale parallelismile (välja arvatud põhiliselt alliteratsioonilisele või riimilisele seosele toetuv viimati mainitud rühm). See side ilmneb eriti selgelt laiendatud sõnapaaride juures, mis omakorda toetuvad laiendamata sõnapaaridele. Mõjutused ja seosed kahe nimetatud žanri vahel parallelismiküsimuses on küllaltki keerulised ning samal ajal täiesti vastastikused. See avaldub kõigepealt püsivate sõnapaaride kujundamise ja regivärsilise rahvalaulu parallelismirühmade moodustamise põhimõtte samasuses. Samal ajal võime näha regivärsi parallelismirühmades otseselt samu sõnapaare nagu kõnekäändudeski. Ja nagu kõnekäändudes koondub laiendamata püsiva sõnapaari (*kuulma-nägema, uksed-aknad, elama-surema* jne.) ümber traditsiooniline väljend, on toimunud ka paralleelvärsside kujundamine laulus, kusjuures väga paljudel juhtudel on parallelismirühma aluseks just seesama traditsiooniline sõnapaar, mis leidub kõnekäändudes (aga ka vanasõnades jm.).

Jälgime näiteks sõnapaari *suu-käsi* kasutamist rahvaluule mitmesugustes liikides. Suure jutu, enesekiituse tähistajaks on antiteesile rajatud traditsioonilises sõnapaaris *suu*; selle vastaspooluseks on *käsi* — töö, tubliduse võrdkuju kõnekäändudes. Sellist antiteesi esineb ka nendes kõnekäändudes (ja mujalgi), kus *suu* ja *käsi* moodustavad püsiva sõnaühendi, näit.: *Suule mees, kätele laps* (H II 27, 553 < Pal); *Suuga teeb suure linna, käsi ei tee kärbse pesagi* (RKM II 29, 189 < TMr).⁶

Vanasõnades kohtame neid samuti vastandamisel: *Parem suuga paluda kui käega võtta* (AIÄLE, 148), kuid nimetatud sõnapaari võidakse kasutada vanasõnades ka teistsuguste suhete väljendamiseks, näit.: *Puhas suu, puhas käsi käib maailma läbi* (H II 16, 270 < Kos; leidub ka Hellel, 351), *Kelle käes, selle suus* (H II 11, 922 < VMr).

Vaadeldavatel sõnadel (*suu-käsi*) on ka vanasõnades ülekantud tähendus, aga veidi erinev kõnekäändude omast.

Sõnapaar *suu-käsi* esineb sageli ka regivärsilise rahvalaulu paralleelsetes vormides:

Käe kalli katsumata, / sula suu andamata (Laugaste, 84) või laulutüübis «Vana ja noor mees»: *Annan kätt kui kännule, / suud kui surnud seale* (H II 57, 643 < JJn) jne. Vaadeldav sõnapaar *suu-käsi* esineb viimastes näidetes täiesti erinevas tähenduses kui kõnekäändudes, samuti vanasõnades. Fraaside sisuline erinevus tuleneb antud juhul kõigepealt sõnapaari enda kasutamisest mitmes tähenduses, teiseks oleneb see sõnapaari

⁶ Sama kõnekäänu erinevates teisendites on juttu *kärbse pesa* kõrval veel *käo pesast, kotka pesast, kana pesast*. Niisiis lähtub sõnavalik püsivast sõnapaarist. Antud juhul mõjutab seda sõna *käsi*, millest lähtub alliteratsioonisund. Samas olukorras võidakse öelda ka *Lüna tege ar lagõhõllõ maalõ* (RKM II 30, 102 < Se).

kasutamise viisist ja kolmandaks on väga oluline kontekst. Kõnekäändudes esines ta antiteesiga fraasides, mis väljendavad vastuolu lubamiste, jutu jms. ning teo tegeliku kordasaatmise vahel. Väljendi mõjuvus ja efektsus olenevad siin antiteesi tugevusest, mis omakorda sõltub kontekstist (*suur linn — kärbse pesa*). Vahe antiteesi poolte vahel ei saa olla muidugi liiga suur, viimasel juhul kaoks tähenduse selgus. Näidetena toodud vanasõnades tulevad ilmsiks sõnapaari *suu-käsi* uued tähendused ja uued kasutamismõisted: esimesel juhul vastandamine, aga ilma erilisel rõhutatud antiteesita; kahe viimase vanasõna juures tuleb arvesse uus tähendus, mida on rõhutatud täienditega (*puhas suu, puhas käsi*). Püsiva sõnapaariga *suu-käsi* ei väljendata siin antiteesi, vaid paralleelselt kulgevat ja üksteist samas suunas täiendavat mõtet, nagu see toimub regivärsis analoogiaparallelsimi korral. Seda näemegi esitatud näidetes regivärsilistest rahvalauludest, kus sõnapaari *suu-käsi* kohtame eelnevatest näidetest (nii kõnekäändudest kui ka vanasõnadest) sootuks erinevates kontekstides ja seetõttu ka erinevates tähendustes. Sellest hoolimata võib nii ühtedes kui ka teistes väljendites pidada kõige püsivamaks osaks just sõnapaari *suu-käsi*, mille ümber organiseerub fraas tervikuna, kuigi vaadeldud sõnapaari ei seo tugev väline vorm.

On ka neid sõnapaare, kus vormi (rütmi, riimi, alliteratsiooni või assonantsi) osa on selgesti täheldatav. Niisugune riimil ja rütmil baseeruv sõnapaar on *keel-meel*. Seda traditsioonilist sõnapaari kasutatakse nii laiendamata kui ka laiendatult, nii vastandamisel kui ka kõrvutamisel. Mis puutub žanridesse, siis on raske leida rahvaluule liikki, kus seda sõnapaari ei leiduks. Näiteks: **kõnekäändudes:** *Keele pääl om, a mee le pääle ei tulõ* (RKM II 30, 106 < Se); *Perüs hussi kiil ja varga miil* (ERA II 262, 423 < Röp), *Keel libe, meel tige* (AIÄLE, 67); *Libe keel, tige meel* (Normann, 253), *Libe keel, herise meel* (Normann, 254, leidub juba Clarel II 145, III 146, Hellel, 271, Vestringil, 68, Gösekenil) — viimased kolm väljendit on enamasti arvatud vanasõnade hulka; *Vaene soldat saiss kui meeleta ja keeleta seda imaasja päält kaijen* (H I 6, 235 < Vas); *Mõista küll keele, ei mõista mee le* (ERM 51, 15 < Puh); *Kiil kerkoh, miil mõisah* (ERA II 156, 334 < Röp) jt.; **vanasõnades:** *Mis mee le pääl tuu keele pääl* (RKM II 84, 610 < Ote); *Kelle meel lahke, selle keel kerge* (H II 15, 29 < Kuu); *Kül Keleto piäp veddämä, mes me leto päle pannep* (Cl. II 164, Cl. III 164), **mõistatustes:** *Isse keleto, isse me leto, isse ilmama rakkendaja?* (Helle, 22); *Keleto, me leto, ilmama tark?* (Helle, 28); **lauludes:** väga sageli, näit.:

*Läksin koju kurval mee le,
kurval mee le, nutu kee le.*

(«Arg kosilane», Laugaste, 276);

muinasjutu stereotüüpsetes vormelites: *Havi meel, havi keel* (H II 48, 575/9 < Krk — mt. 675).

Püsiva sõnapaari *keel-meel* lai rakendatavus on tingitud tema sisulistest ja vormilistest omadustest. Püsiva sõnapaari abil on võimalik kujundada riimi ja rütmi poolest tasakaalustatud hästi kõlavaid fraase. Nimetatud sõnapaari laiendamisel on silmas peetud teisi riimuvaid sõnu (*libe-tige*), sõnakordusi, samuti alliteratsiooni. Kõnealuseid väljendeid iseloomustab tugev piltlikkus ning enamasti ülekantud tähendus.

Vähemalt niisuguste sõnapaaride osas on ilmselt andjaks pooleks kõnekäänd kui laulust (ka teistest liikidest) tunduvalt aktiivsem žanr, mille käibesäär on lai ning esinemissagedus tihe selle tõttu, et ta kuulub ju igapäevase kõnekeele koosseisu. Püsivad sõnapaarid on kindlasti väga vana ja tugev side laulude ja kõnekäändude vahel. Märgatav osa neist sõnapaaridest peaks kuuluma väga vanade (nii keeleliste kui ka kunstiliste) nähtuste hulka, millele on toetunud sõnakunst oma hälli juures. Loomulikult on ka hiliseid. Püsivate sõnapaaride väljakujunemisel pidi suur osa olema sõnapaari komponentide keelelistel iseärasustel, sest nad peavad omavahel sobima nii sisuliselt kui ka väliste omaduste poolest. Alles siis on neil eeldusi muutuda traditsiooniliseks, kui nad täidavad nii esteetilisi kui mnemoonilisi nõudeid. Püsivate sõnapaaride traditsioonis on oma koht olnud kindlasti ka usul sõna maagilisse jõusse, mis eriti ilmneb nõidusvormelites, kuid samuti eufemistlikes nimetusteski, mis on põhiliselt loodud samadel võtetel kui teised poetilised kujundid.

Arvukad paralleelid rahvaluule teistest žanridest lubavad oletada, et püsiv sõnapaar on aluseks parallelismile: viimase struktuuri printsiip on ilmselt välja kasvanud püsivatest sõnapaaridest, mis on oma vormilt ja väljenduselt lihtsamad võrreldes regivärsiga. Seost kõnekäändudena esinevate püsivate sõnapaaride ja regivärsi parallelismi vahel kinnitab omakorda püsivate sõnapaaride keskne osa parallelismirühmades.

3) Kõnekäändu- ja laulutraditsiooni hilisem arenemiskäik on kulgenud käsikäes teineteist vastastikku toetades ja mõjutades. Laulu mõju kõnekäänule on olnud väga silmatorkav. Viimasest annavad tunnistust need arvukad laulukatked, eriti kui nad sisaldavad stereotüüpset karakteristikat, mis on hakanud elama iseseisvat elu mitte enam laulus, vaid juba uues — kõnekäändu funktsioonis. Arvesse tulevad kõigepealt värsipaaridena esinevad katkendid regivärsilistest rahvalauludest, kusjuures need värsipaarid kujutavad endast parallelismirühmi, mis on koondunud püsivate sõnapaaride ümber. Viimased on värsi muu osaga seotud tavaliselt alliteratsiooni ja assonantsi abil, samuti teiste kunstiliste võtete (nagu kordused) vahendusel: *Suu viltu viina poole, käsi kõver kõrtsi poole* (H II 43 692 < Trm); *Sie om tubli tuule vastu, paks paha ilma vastu* (H III 14, 212 < Trv). Peale regivärsi

on kõnekäänud saanud fraase ka üleminekuvormilistelt ja uuematelt lauludelt. Viimaste juures tuleb eriti ilmsiks ka tavalisest kõnekäänust, mis on mõeldud asjade, nähtuste, inimeste jne. iseloomustamiseks, erinev funktsioon. Sellised fraasid nagu *Oh mina vaene Karja Tõnu, / alati saan halbu sõnu* jt. on suhteliselt iseseisvamad kui tavalised kõnekäänud, mis on paindlikud oma konteksti suhtes ning lubavad end mitmeti sellele kohandada. Ülaltoodud katkend laulust «Karja Tõnu» kasutatakse naljatleva hädaldamisena, reageerimisena olukorrale, mis vajab enese või teise haletsemist. Niisuguseid suhteliselt iseseisvaid väljendeid on nimetatud ka *jutujätkudeks*, millega oleks võimalik eraldada seda küllaltki suurt väljendite rühma, millest osa läheneb lauludele (suur hulk ongi katkendid lauludest), osa vanasõnadele; nende funktsioon on kõige lähemal siiski kõnekäändudele ning neid võikski käsitada kõnekäänu alaliigina. Sellised laulust lähtunud kõnekäänuna kasutatavad väljendid võivad traditsioonis kauem elada kui laul, mis on tema aluseks olnud.

Kõnekäänud pole laulužanrile andnud mitte üksnes püsivaid sõnapaare ja lentsõnadena kasutatavaid katkendeid. Regivärsilistele lauludele ja kõnekäändudele on ühised rida kujundeid, piltlike väljendeid, nagu *mere kündmine, vee varale jäämine, kida-keelne* jt. Siin on ilmne kõnekäändude primaat laulude üle, kuigi viimased on neid poetilisi kujundeid paisutanud, regivärsile omaste võtetega (parallelism) detailselt välja maalinud, nii et see muutub palju kaemuslikumaks, kui seda paljust kasutamiset juba tuhmuma kippuv kõnekäänd, mille puhul kasutaja selle piltlikkusele igakord enam ei mõtlegi.

Osa võrdlusekujulistest kõnekäändudes kasutatavatest traditsioonilistest kujunditest esineb ka lauludes (*just kui hobuse unenägu* jt.). Osa neist on lauludeski võrdlusaluseks (*Mehed kui Viru varesed; Hambad kui Viru väratid* jt.).

Kuid nii kõnekäänd kui ka laul võivad kasutada sama motiivi, mis mõnikord ulatub veel teistesegi žanridesse, näit. rahvajuttudesse. Üks selliseid on motiiv *hobuse surma ootavast varesest*, mis esineb rahvapärase võrdlusena, leiab arendamist laulutüübis «Vares ootab hobuse surma» ning samateemalises loomajutus ning loodushääle tähendiski. Rahvapärane võrdlus toetub antud juhul muinasjutule, mida ta kokku võtab. Laulus leiab sama teema paralleelset käsitlust.

4) Lisaks eeltoodule on välistest vormivõtetest püsivate sõnapaaride juures kõige olulisemad alliteratsioon ja assonants, kuid tähtis koht on ka riimil, mida tuleb lugeda kindlasti üsna vanaks nähtuseks. Püsivate sõnapaaride välistel vormilistel omadustel on esteetilise väärtuse kõrval ka mnemooniline. Rahvaloomingu suulises, oluliselt mälus säilitatavas traditsioonis on viimase osa raske ülehinnata, kuna sellest sõltub ju olulisel määral traditsiooni püsivus.

Kuigi alliteratsioon ja assonants ning riim on omaette paljukasutatavad võtted, võivad nad kunstiliste vahendite range valiku korral koguni koos samas laiendamata sõnapaaris ette tulla, nagu see on sõnapaaris *sundid-sandid, riimi-rüümi* jt. Samas puutume kokku veel ühe nähtusega, mis on eriti spetsiifiline püsivatele sõnapaaridele: traditsioonilise fraasi koosseisus on sõnu, mida mujal ei esine. Sealjuures võib selline sõnapaar leiduda väga mitmetes žanrides. Et niisuguste püsivate sõnapaaride juures on oluline just vorm, tuleb oletada, et selliste sõnakujude säilitajaks ongi vorm, mis seob sõnapaari komponente omavahel üheks tervikuks. Et näiteks sõnapaari *sundid-sandid* võib vaadelda kui sünonüümset sõnapaari, siis põhitähenduse kandjaks on üks sõna (*sandid*), kuna teine (*sundid*) varieerib sama mõtet. Koos annavad nad siiski uue tähendusliku kvaliteedi.

Lõppriimi taotlus võib kõnekäändudes ulatuda isegi tavalises kõnekeeles ebatavaliste vormide moodustamiseni, mida fraasi kivenenud vorm kannab, edasi nagu tavalises kõnes tundmatuid sõnugi nende ebakonkreetselt sisust hoolimata. Kogu kõnekäändu tähendus toetub sel juhul sõnapaari teisele komponendile, mis väldib fraasi ebaselguse. Näiteks Setus on kasutatud sauna kut-sudes väljendit: *Lämmi vesi om länikoh, / pallav vesi padakuh* (RKM II 22, 276 < Se); kus vorm *padakuh* on tuletatud sõnast *pada* ilmselt paralleeliks vormile *länikoh*. Analoogilised moodustised on kasutatavad just kõnekäändudes, kuid neid võib leida teisteski liikides. Riimitaotlus on siin igatahes ilmne.

Sageli teenib riimi sissetoomine kõnekäändus mänglevust, naljatlemist.

Vormi osa ei saa siiski ka kõnekäändudes absolutiseerida. Enamik püsivatest sõnapaaridest kujutab endast täiesti kivenenud mõistepaare, mille üksikkomponendid on omavahel väga tihedalt seotud, annavad koos uue mõiste, nagu see toimub liitsõnade moodustamisel. Võibki osutada reale liitsõnadele, nagu *maailm* jt., mis on tekkinud püsiva sõnapaari alusel, samuti kui on võimalik liitsõna moodustumine traditsioonilise võrdluse baasil (*süsimust, jääkül'm* jt.). Sisuliselt kuulub see reduplikatsiooninähtuste hulka.

Ka laiendatud sõnapaarides tuleb arvesse nii alliteratsiooniline kui ka riimiline seos sõnade vahel. Riim seob tavaliselt fraasi dipoode, alliteratsiooniline seos kehtib dipoodi sees. Samasuguseid suhteid näeme ka lõppriimilistes, samuti kui siirdevormilistes lauludes ning loomulikult nendest lähtunud kõnekäändudeski. Lõppriimi traditsioon ise on kindlasti vanem kõnekäändudes ja on sealt tulnud ka lauludesse. Tõenäoliselt oli lõppriimilise laulu tekkimises oluline osa lühivormides kindlalt juurdunud riimil.

Kõige suurem hulk laiendatud sõnapaaridest esindab 2-osalist liigendust, mille edasiarendamist näeme 3- ja 4-osalise liigendusega kõnekäändudes. Selle kõrval on viimaste juures silmatorkavalt intensiivne kokkupuude riimiliste ja siirdevormiliste rahva-

laulude repertuaariga. Paljudel juhtudel tuleb selline väljend oma funktsioonilt meelde kirjandusliku algupäraga lentsõna. 4-osaline liigendus saadakse põhiliselt sel teel, et 2-osalisele väljendile lisatakse enamasti parallelismi printsiibil teine fraas, nagu see toimub mõnikord samatähenduslike piltlike fraaside reastamisel ja ka parallelismirühmade moodustamisel, näit. *Sundku sua ja nitse, paraku paa ja pangi* (H II 33, 338 < Plv).

Paljude 4-osalise liigendusega väljendite funktsioon erineb mõnevõrra teiste kõnekäändude omast suhteliselt suurema iseseisvuse ning nalja taotlemise poolest. Seetõttu on niisuguseid väljendeid nimetatud ka *naljasõnadeks* (vastandina vana-sõnale, mis pretendeerib didaktikale ning tõsisele üldistusele). Pahatihti ongi tegemist väliselt õpetlike väljendustega, kuid sisuliselt on see üles ehitatud nalja ning lõbusa meeleolu loomiseks. Esikohale nihkuvad siin üllatuslikud kõrvutamised, sõnamäng, riim, kordused. Osa neist on otsesed katkendid lauludest. Näit. *Kõht tühi, kirves nüri, haganas leib ja hapud silgud* (ERA II 129, 80 < Se), vrd. lauluga *Kubjas kuri, vikat nüri, / haganane leib ja hapud silgud* (H II 8, 822 < Jõh).

Olles välja kasvanud kõige lihtsamast kunstilisest võttest — primitiivsest sõnakordusest, on püsivad sõnapaarid mõjustanud oluliselt kõnekäändu teistegi liikide kasutamist. Nimetatud mõjust räägivad metafoorsete väljendite, rahvapäraste võrdluste, samuti retooriliste küsimuste ja hüüatuste reastamine samadel põhimõtetel, nagu on toimunud püsivate sõnapaaride moodustamine ning viimasest väljakasvanud paralleelvärsste reastamine regivärsilise rahvalaulu parallelismirühmades. Tõsi küll, ajal, mil regivärsitraditsioon oli juba välja kujunenud ja saanud täiesti oma-aks tema looja kunstitajus ja teadvuses, on laulu mõju kõnekäändude kasutamisele silmapaistev. Kuid ka siin jääb kõnekäändu mõju laulule ikka kehtima, kuna laul saab pidevalt kõnekäändude näol traditsioonis olevaid püsivaid sõnapaare ja kasutab kõnekäändude kaudu rahva kunstiliste võtete varamusse juurdunud vahendeid, kus kaunis on ühendatud kasulikuga. Sellised esteetilise ja mnemoonilise väärtusega vahendid on kõigepealt alliteratsioon, assonants, riim ja sõnakordused.

5) Korduste ja püsivate sõnapaaride kõrval on lauludega silmapaistvalt seotud rahvapärased võrdlused. Kõne alla tulevad siinkohal kõigepealt paljude ühiste kunstiliste võtete kasutamine (alliteratsioon, assonants, parallelism, sise- ja lõppriimi ning rütmilise arvustamine jt.). Paljud neist on lähedased eespool käsitletule. Mõnevõrra erinev on regivärsilises rahvalaulus esinev jätku-värsse meenutav väljendusviis võrdlusekujulistest kõnekäändudes. Näit.: *Poiss kui ponks, silmad kui rosinad, kõrvad kui kapsalehed, nina kui Nissi kiriku torn, suu kui sigade lauda üks* (E 72981 < Rap) jt. Täiesti analoogiline karakteriseerimise võte tuleb ette ka lauludes:

Neil om silmä kui sibula,
neil om huule kui ubina,
nina kui saiasarvekene

(E, StK 10, 239 < Pst).

Samade kujunduslike võtete kasutamine rahvaluule erinevates liikides on täiesti ootuspärane, kuna rahvaluule erinevates liikides jääb folkloori looja maailmatunnetus samaks. Viimasele tugineb aga rahva suulise kunstiloomingu poeetiliste vahendite varamu. Erinevused on siin muidugi olemas, need on tingitud iga žanri iseärasustest.

Nii laul kui ka rahvapärane võrdlus kasutavad otseselt samu kujundeid: *Ilus kui oaõis*; *Sirge kui osi* on nii regivärsis kui ka kõnekäänus rahva iluideaali väljendajateks. Kuid kõikjal me analoogilist kujundisse suhtumise samasust ei kohta. Neiu poeetilised sünonüümid laulus *hani* ja *part* ei väljenda kõnekäänu võrdlus-alustena mingil juhul meelitust, nagu see on regivärsis, kus nad lähtuvad tavaliselt peavärsis olevast *linnu* kujutelmast, mis kõnekäänuski annab positiivse tähenduse. Kõnekäänus on aga *pardi* ja *hane* tähendus lähtunud neile omistatud otsesest rahvapärasest karakteristikast. Viimane on enamasti negatiivne.

4

Kõnekäändudena esinevaid püsivaid sõnapaare (*arm und reich; mit Mann und Maus* jt.) nimetab saksa teadlane Fr. Seiler vanasõnalisteks vormeliteks (*sprichwörtliche Formeln*)⁷. Sellise termini kasutamine on õigustatud ning vastab antud väljendite iseloomule. Kõnealustes eesti väljendites on samuti väga palju niisugust, mis lähendab neid vormeli mõistele, s. o. täiesti püsivate sõnaühendile, millega väljendatakse mõtte-tervik. Need on minimaalselt kahest sõnast koosnevad väljendid, mis oma püsivusest hoolimata võivad esineda väga erinevates ühendustes ning anda lähemast või ka kaugemast kontekstist johtuvalt õige mitmesuguse tähendusliku suunaga väljendeid. Need püsivad kõneühikud on eesti keelele omased ning neist lähtuvad paljud folkloori erinevates žanrideski elavad kujundid. Vahe on muidugi olemas erinevate žanride funktsioonis ning sellest tulenevas vormis.

Väljakujunenud ning vormilt kivilinenud väljendid, mida me nimetame tavaliselt vormeliteks, on mitmesugused juba kivilineme astme poolest. Osa neist on täiesti muutumatud, teiste juures on võimalik siiski mõningane varieerumine. Et nii vormelid kui ka kõnekäänud on seotud püsiva sõnaühendiga, pole ülearune heita pilku püsiva sõnaühendi kui kõnekäänu põhiosa suhetele rahvaluule teiste žanridega, mis sisaldavad vormeleid.

⁷ Seiler, Fr., Deutsche Sprichwörterkunde, München 1922, lk. 13—15.

Mitmesuguseid vormeleid tunneb muinasjutt. Vastandina muinasjutu ülejäänud tekstile, mis on enam-vähem vaba sõnastusega, kuigi allutatud muinasjutu kompositsiooni küllaltki rangele reeglitele, on vormelite sõnastus muinasjutus kindlaks kujunenud. Vormelliku ilmega on muinasjuttude mõned osad, nagu traditsioonilised alguse- ja lõpufraasid, tegelaste olulised kõnelused, maagilised lausumised («Lauake, kata end!» — mt. 563, «Seesam, avanel» — mt. 676, «Havi meeli, havi keeli...» — mt. 675 jpt.), laululised osad (mt. 720-st Kāo sünni laul, mt. 780 — tapetud õe luu laulab jt.). Püsiva sõnastusega on ka siirdevormelid (*Kuidas mõeldud, nõnda tehtud*), aga kindlailmeline on sageli ka muinasjutukangelastele esitatavate ülesannete sõnastus. Varieerumine on siin tunduvalt suurem kui ülalnimetatud vormelikes tekstiosades. Vormelitele läheneb tihti tegelaste karakteristika, mis antakse traditsiooniliste kujundusvõtetega. Juhul aga, kui samas muinasjututekstis on ühe tegelase välimusest või iseloomust juttu korduvalt, on selles vähe muutusi. Tavaliselt on see allutatud kordustele ja arvude seadustele. Niisamuti on ka korduvate episoodide edasiandmisega muinasjutus. Küll võib see olla seotud gradatsioonilise tõusu ning kordusega, aga põhimõtteliselt see olukorda ei muuda. Eelnevast aga sõltub suurel määral muinasjuttude omapärane sõnastusstiil. Tõenäoliselt on selline olukord tingitud paljus muinasjuttude mnemotehnikast, mis aitas välja kujundada ka stereotüüpse karakteriseerimise võtteid.

Muinasjuttude vormelike osade kokkusurutud sõnastuses on palju ühist püsivate sõnapaaridena esinevate kõnekäändudega. Nagu kõnekäändudes, nii lähtub ka muinasjutuvormelites poetiliste vahendite valik esteetilisest ja mnemoonilistest kaalutlustest. On siis ka mõistetav, miks üsna mitmed muinasjutu stereotüüpsed vormelid hakkavad elama iseseisvalt ning leiavad kasutamist kõnekäänuna või vanasõnana. Ja suur osa neist on just kaheosalised, vormilt lähedased laiendatud sõnapaaridele, sisaldavad vastandamist ja parallelismitaolist kõrvutamist. Kõnekäänuna (või ka vanasõnana) võtab niisugune vormel kokku selle muinasjutu ideelise mõtte, kust ta pärineb. Sellised on: *Tõbine kand tervet, puulkoolu elavat*⁸ (H III 11, 710 < Plv); *Inämb iks kui ilma ja paremb kui pallas vesi*⁹ (H III 26, 385 < Kan); *Kondille olet kui härg, moistuselle vähämb kui mähilane* (H, Wiedemann, 2, 164/5 < Vö); *Enämp helli [= häält] kui villu*¹⁰ (H IV 4,

⁸ Mt. 4. Fraas *Tõbine kannab tervet* on kasutatud piltliku kõnekäänuna paraneva haige kohta (ERA II 138, 454 < Rõu ja Ran).

⁹ Mt. *176 Andr. («Loomade õlu»); esineb ka vellerismina (ERA II 196, 467 < Lai jm.).

¹⁰ Mt. «Härg ja mesilane» (Aarnel puudub); vt. lisaks H II 19, 779 < Tõs, E 3955 < Jä).

529 < Rõn); *Ei saa piima ega villu: lüpsa kui sikku ja niida kui siga, mis karva saad, see metsa kargab*¹¹ (E, Vanahõbe, 71) jt. Viimastele on omane, hoolimata motiivi püsivusest, võrdlemisi suur sõnastuslik varieerumine. See võib esineda ka selgitusega rahvapärase võrdlusena, kus otseselt viidatakse kõnekäänuga seotud jutule. Samuti võib väljend olla kasutusel vellerismina¹². Muinasjutuvormelitega on ühendatav ka retoorilise küsimusena eksisteeriv *Kes tegi? Ise tegi* (E, 1914, 36), mida kasutab väga vana antiikne süžee, meil tuntud muinasjutt «Kurat ja mõisa rehepapp» (mt. 1135).

Muinasjutu vormelitena on kasutusel ka vanasõnu. Nii on terve muinasjututüüp 837 üles ehitatud vanasõna meenutavale vormelile *Mis teed, teed endale*, vanasõnana kasutatakse mt. 843 *-le tagasiviidavat vormelit *Tiks täna, teene hooime, ikka suur tükk väheneb* (ERA II 291, 218 < Kul), mt. 137 kasutab vormelina väljendit *Siga jääb seaks*, mida tuntakse ka vanasõnana. Väljendeid *Kus silm, sääl külm, kus sõlm, sääl soe*, mida tarvitatakse hõredate või katkiste rõivaste kohta (RKM II 24, 416 < Püh) ja samas tähenduses esinevat *Kus tompu, sääl tullevarju, kus vimpu, sääl vihmavarju* (H II 43, 571 < Kss) on mõnikord kasutatud mt. 920—921 vormelliku vastusena kalavõrgu kohta, milles minnakse kuninga juurde, et mitte olla ei alasti ega rõivais. Nimetatud fraase on väga mitmeti lahti mõtestatud. Näiteks kujul *Kus vilk, sääl vihmavari, kus tomp, seal tuulevari* (EKS 4° 3, 249) on kasutatud kui ketraja troosti ebaühtlase lõnga pärast.

On üksikuid andmeid ka samade väljendite kohta vellerismi vormis: «*Kus silm, seal külm, kus sõlm, seal soe*», *vanapagan ütelnud, kui heinakessis üle mere läind* (ERA II 254, 369 < Rei), mis on ilmselt ühendatav kujutelmaga rumalast kuradist (resp. Vanapaganast). Vellerism on kõnekäändudest rahvapärasele võrdlusele kõige lähem. Temagi toetub sageli naljandile ning muinasjutule. Meil on vellerisme suhteliselt vähe jälgitud.

Mõningatel juhtudel on just muinasjutu tekkelooline lõpp ühendatud vanasõnaga. Näiteks on olemas vanasõna *Põrguhaud ja papi rahakott ei saa iial täis*, samale teemale on rajatud ka mt. 785, mille mõned teisendid on just nimetatud vanasõna konkretiseerimisele üles ehitatud, ning tekkelooline lõpp käsitleb seda, *kuidas õpetaja rahakoti põhi alt ära läks* (H I 7, 236/41).

Eriti tihedad on muinasjuttude sidemed rahvapäraste võrdlustega, mis võrdlusaluses võtavad kokku muinasjutu peamise mõtte. Et vastavad muinasjutud omakorda võivad olla seotud muistenditega (näit. mt. 70 — US 35, mt. 200 — US 30, 27 jt.), siis tulevad siin arvesse kõnekäänu sidemed nii muinasjuttude kui muistenditega. Kuid vanasõnades ja kõnekäändudes võivad kajas-

¹¹ Mt 1037 (Vanapagana seaniitmine).

¹² H III 7, 201 — Vil; vt. ka J. Järviö-Nieminen, *Suomalaisia sanomuksia*, Helsinki 1959, lk. 74.

tuda ka need puhtmuistendilised motiivid, mis muinasjutusüžeedega tavaliselt seotud ei ole (US 36 — *Suu kinni nagu konnal rukkikülvi ajal*); *Tüdruku häbi ja härja suurus meie ajal kadunu*¹³ (H II 51, 732 < HII).

Muinasjutu kõrval on rahvaluule liikidest analoogilises olukorras naljandid. Osa neist on just üles ehitatud mingile kindlailmelise sõnastusega fraasile, mis mõnel juhul on kasutusel vanasõnana, lentsõnana või kaudse võrdlusena. Sellised on *Mehel mehe süda, olgu sängis ehk sängi all* (E 44704 < VMr) või *Mehel üks mehe süa: muud saa ai, sis taarige lask juuskma* (RKM II 30, 137 < Se). Ka naljandi tegelasele antud ülesanne, millele kogu naljand rajatud, on paljudel juhtudel sõnastatud traditsioonilise vormelina, näit. AaTh 1828 * *pool kirikut nutab, pool naerab*, mis kasutab nii traditsioonilist kordusvõtet (*pool-pool*) kui püsivat sõnapaari (*nutab-naerab*).

Muinasjutu ja kõnekäändude suhted ilmnevad vastastikustena mitte ainult vormelites. Nii kasutab muinasjutt kõnekäänu piltlikkust, viidates vastavate väljendite otsese ja üle kantud tähenduse vastandlikkusele. Sellele ongi rajatud mitmed muinasjutud rumalast kuradist: mt. 1006 (*silma viskama*), mt. 1012 (*laste puhastamine*) jt.

Terve rida muinasjutte konkretiseerib ilmekaid võrdlusi ning teisi piltlikke väljendeid, mille taustaks ning pildi ereduse pidevaks allikaks jääb rahvajutt. Sellised on: *Vähilt villa laenamise*¹⁴ motiiv, *vahid nagu rebane hobuse mokka* (mt. 115), *karuteene* (mt. **163 Medne), *sitaka küpsetamine rebase poolt mullusel tuleasemel* (mt. *65 Medne), *varese valgeks minemine* (mt. *232 Medne), *hunt lamba naha sees* (mt. *166 A Medne). Mt-s 720 («Vaenelaps käöks») laseb võõrasema vaeslapsel *sõelaga vett tuua* (H, Kase 101-a < HII), sama ülesande esitab mt. 675 kuningas oma väimehekandidaatidele (H, R 1, 357/9), aga sama motiiv on aluseks üldiselt tuntud kõnekäänule ning ilmselt viimasest tuletatud vanasõnale *Kui kaua vesi ikka sõelas seisab* — pillaja kohta (E, Vanahõbe, 80) või *Kas sõglah vesi püsüs* (H II 33, 406 < Rõu). Sõelaga vett kandes otsustatakse ehituse asukoht (EKRK I 12, 55/7) jne. Niisiis võib sama motiiv läbida peaaegu kõiki liike, kusjuures iga žanr arendab teda oma funktsiooni ja spetsiifika kohaselt. Mitte alati pole selge, millises liigis ta esineb algupärasena. Viimati esitatud näites on püsiv motiiv (*sõelaga vee kandmisest*) ilmselt pärit võrdlusekujulisest piltlikust kõnekäänust (*See on just kui sõelaga vee kandmine*), mida kasutatakse asjatu töö iseloomustamiseks.

¹³ Halliste-Karksi alalt pärinev muistend.

¹⁴ Aarnel puudub vastav mt., meie käsikirjalistes kogudes leidub 3 üleskirjutust Tarvastust ja Viljandist (E. 3532; E. 7097; E. 30694; kõnekäänu kohta leidub üleskirjutusi alates A. Th. Hellest — nr. 525).

Rahvaluule lühivormide nimetatud liikide kõrval on muinasjuttudega seotud ka mõistatused. Rühm muinasjutte (mt. 920—929, 875) on otseselt üles ehitatud mingi mõistatuse lahendamisele ning neid nimetataksegi sellepärast mõistatusmuinasjutuks. Viimastes on mõistatuse sõnastus püsivam jutu muust tekstist ning suhteliselt suurema iseseisvusega, mistõttu nad võivad esineda ka iseseisvate mõistatustena.

Samasugust mõistukõnelist ütlemist võivad aga kasutada vanasõnadki (samuti kõnekäänud), näiteks *Kui teed hea maha, pane parem ümber* — kui külvad vilja maha, tee aed ümber (E 1929, 38) — vrd. mt. 921 esineva stereotüüpse vastusega küsimusele *Kuhu läks isa (vend)? Isa läks heale paremat ümber tegema*, mis tähendab, et *isa läks põllule aeda ümber tegema*. Sellele lähedane on teine küsimuse-vastuse paar *Kus on ema? — Ema teeb head paremaks* jne. Fraasid on nii siin kui seal üles ehitatud püsivale sõnapaarile *hea-parem*.

Kuid teisteski muinasjuttudes võib mõistatuste motiive ette tulla, mis samal ajal kajastuvad ka kõnekäändudes või vanasõnades. Huvitav on siinkohal muinasjuttus, mõistatuses ja kõnekäänus esinev *naiste tahk ja kana ninarätik* (mt. 1173*). Mõnikord võib sama motiivi kohata isegi vanasõna vormis (AIÄLE, 89; E, 1914, 59). Nimetatud motiivi erivariandiga on tegemist järgmises üleskirjutuses: «*Kolme asja ei tea vanakuratki: mis on naiste kõhukivi¹⁵ ja kaelarangid ja kana suurätik*. Naised kõhutavad nuga igaspool — kord kausipõhja vasta, pliidi ääre vasta või uksepaku pääl, võta kinni, mis see õige on. Kaelarangid = kaelkoogud — lähuvad metsa seenele või marjule, paelatükk tasus, üksstas-puha mis kaikal paelad külgi ja korvid otsa, temal kaelkoogud. Ja kana suurätik, kus ta oma nokka pühib, no anna sellele asjale üks nimi (RKM II 40, 158/9 < Hää). Mõistatuse *Naiste tahk ja kana suu-(nina-)rätt?* vastusteniagi tulevad arvesse *põrand, koldekivi, maa, ukse pakk, ukse esine, liiv, ahju nurk, kana tiib, padi* jne. Seega väljendab ka iseseisvunud mõistatuse lahenduste rohkus mt. 1173* mõtte.

Eespool esitatule on, analoogiline naljandis, vanasõnas, mõistatuses ja piltliku kõnekäänuna esinev *ree rasv*. Naljandis (H II 58, 76 < Jür, H III 21, 925/7 < Ote; E 22135 < PJg jm.) läheb talumees kauplusest ree rasva (= lund) küsima. Sama küsimus on tuttav mitmeastmelise lahendusega mõistatustes: *Mis asja pole poest suada mette? — Kaht asja pole poest suada mette: naiste ranga ja ree rasva*. — kaelkookusid ja lund (ERA II 191, 430 < Muh; vt. ka ERA II 189, 281 < Püh), aga ka kujul *Mis on ree rasv? Ree rasv on lumi* (H II 28, 70 < Äks). Viimase teisendi lahenduse sõnastus on kasutatav ka vanasõnana (RKM II 82, 347 < Pöi).

¹⁵ kõhukivi, kõhutamise kivi = luisk.

Mitmesugused nõidusvormelid, kuigi nad ei tarvitse enam uskumustega seotud olla, võivad muutunud funktsioonis leida kasutamist kõnekäändudena. Nõidusvormelid oma algsel kujul on olnud kõige ilmekamaks väljenduseks usust sõnajõusse, millega kasutajale soodsas suunas püüti mõjutada vaenulikke haldjaid looduses ja taotleda edu ja õnne kõikidel aladel¹⁶. Sellest usust sõna maagilisse jõusse on tugevaid jälgi, meie muinasjuttudes ja muistendites esineva põrgusse saatmise motiivi näol (vt. AaTh mt. 361, 465, 475, 565 jt.; Aa muist. 36 jt.¹⁷). Viidatud jututüüpides võib see ette tulla lähtemotiivina, mis viib tegelase põrgusse, kuradi võimusesse jne., et siis süžeed edasi arendada muinasjutulooika ja -seaduste kohaselt. Kirjeldatule lähedane on ka mt. 401 ühes Ambla teisendis (E 6392/96) esinev lähtemotiiv sellest, kuidas kuningaproua soovib oma halva tütre kaarnaks. Oluline on see (mis ilmselt väljendab kunagist usku), et kõikjal toimus sõnasõnalt nii, nagu oli soovitud. Üsna tüüpiline on selline algusmotiiv mt. 361 ja 565-le. Esimeses vannub tavaliselt väna sõdur (ka madrus või teomees) «Kurat võtku mind!» või «Kurat võtku, et üks inimene nii vaene on!» Selle peale ilmub kurat, kes võtab ta oma võimusesse. Mt-s 565 (ka 715) käsib rikas vend (mõnikord ka mõisnik) vaesel mehel põrgusse minna («Mine põrgu!»), kui see tuleb talt midagi paluma. Vaene lähebki. Siit saab jutt süžeelise arengu. Muidugi avaldub siin ka õige tugevalt sellise motiivi rahvapedagoogiline funktsioon nagu reas käskudes ja keeldudes (Naine ei tohi vilistada, sest see on põrgusse kuulda; leiba kastes peab rätik peas olema¹⁸ jt.). Viimasele toetudes on põhjust oletada, et usu taandumisega sõnamaagiasse ongi sellistes motiivides just pedagoogiline funktsioon esiplaanile nihkunud ning ühtlasi ka juttude elujõudu säilitanud. Ülal- käsitletud juttude vormelikud osad on retoorilise hüüatuse vormis ning esinevad iseseisvate kõnekäändudena. Viimaste hulk on märkimisväärselt suur (*Mine metsa! Sõida põrgu!*). Niisugused käsud (mõnikord ka keelud), eriti kui nad on antud afekteeritult, esinevad ikka hüüatuste näol, mis on sageli robustsed. Seetõttu on ka arusaadav, miks jutud neist kooruva didaktikaga kutsuvad selliseid fraase vältima.

Vormelliku ilmega on paljud tavadega seotud lausumised. Siia kuuluvad mitmesugused ütlemised, mis on seotud pulmakomme-

¹⁶ M. Gorki, Kirjandusest, Tallinn 1947, lk. 385.

¹⁷ EKS 8° 1, 618; ERA II 58, 131/5 < Jür; E 13361/5 < MMg; H II 56, 521/46 < PIt; S 61515 < Se; H II 32, 259 < Rõu jt.

¹⁸ Vt. M. Põdder, Tõe tuum ebausku koore all. EKms Aastaraamat 1883, lk. 3—28. Vrd. L. Simonsuuri, Myytillisiä tarinoita, lk. 19.

tega. Vastsele noorikule on tanutamisel öeldud: *Unusta uni, mälestä mälu, aga pea noor mees meeles* (H II 10, 244 < Kuu). Perekondlikest tavadest, mille kohaselt kogukonnal tuli oma liikme eest hoolitseda ning teda abiellumisel aidata, on ilmselt välja kasvanud ka *Aidake armetumat, vilets viiakse mehele* (ERA II 25, 296 < Pde < Tür).

Väga paljud vormellikud lausumised on seotud inimese töö alguse ja lõpuga, et sõnaga mõjutada töö edukat kulgemist sel momendil või tulevikuski. Kangast alustades on öeldud *Täna üles, homme maha ja tunahomme tuhka* (H II 17, 965 < Noa), kui uus leivalabidas esimest korda ahju läheb, siis pidi ütleva: *Saa tõstma, saa tooma, / saa nälga ära viima* (H II 9, 73 < VNg); õlut või kalja tehes on lausunud *Mede taar (~õlu) hapnema, külanaised kaklema* (ERA II 177, 448 < Vil) või *Kes juob, sie juobnuks saagu, / kes maitseb, sie maha langegu, / tükk nenä päält ärä* (H IV 6, 261 < Kuu) jt. Mõned neist lausumistest on pikemad, laululise arendusega ning ette kantud viisiga (EUS IX 168 < Rõu). Olgu paralleelse näitena lausumistele «Kalja laul», millest osa värsse on kasutusel iseseisvate lausumistena:

Meie kali hapnema,
Küla naised taplema:
Mehed mütsuda mürama,
naised tanuta tralama.
Kes maits, maha satas,
kes joose, juobnus jääse
Kõike tehku meie kali,
mis siin ilmas võimalik,
pulmalisel (~pidulisel) kasulik (E 17237 < Võn).

Maagiliste lausumistega on püütud mõjutada ka rõivaste ja jalanõude vastupidavust: uut rõivast selga pannes öeldud: *Auk sulle, paik mulle* (H II 25, 195 < Hel), ise sealjuures teise rõivast puudutades, uusi pastlaid jalga pannes on soovitud: *Päe paksused, kivi kõvadused, / ühed paslad, üheksad paelad* (H II 27, 1015 < Kod). Niisuguseid vormellikke lausumisi on kasutatud üsna rohkesti ning raske on leida eluala, kus seda pole tehtud. Ja kuigi usk sõnamaagiasse on kõikumal löönud või hoopiski kadunud, võidakse väljakujunenud kivinenud väljendit ikka veel siin-seal lausuda. Kuigi vormel ise on väliselt võib-olla täiesti endiseks jäänud, on suhtumine temasse kardinaalselt muutunud: tõsist usku sõnasse asendab enamasti humoristlik toon. Õige paljud neist kasutavad mitmeosalist liigendust ning laiendatud sõnapaaridele omast vormi. Siia tuleb lugeda järgmisi fraase: *Au olgo sulle, häbi olgo mulle* (H I 3, 123 < Sa); *Siu küsida, miu teeda* — öeldakse, kui ei taheta vastata mingile küsimusele (H II 30, 571 < Nõo); *Muid naarma, hinnäst ikma; suust vällä, nõnast kõik taasperi tagase* (RKM II 30, 168 < Se). *Sina vanaks, mina nooreks, kuu kullakarvaline* (E, 1929, 34). Tähelepanav on siin mitte

ainult laiendatud sõnapaare meenutav väline vorm, vaid ka püsivate sõnapaaride otsene esinemine (*mina-sina, au-häbi, vana-noor* jt.). Sama näeme ka nendes nõidusvormelites, mida oluliselt enam ei kasutata (ka muutunud funktsioonis mitte), nagu saksa viha või kohtusõnades: *Mina hunt, sina lammas* (E 52712 < Kuu), *Kohus lambaks, mina hundiks* (E 57977 < Kuu) jt. Rohkesti püsivaid sõnapaare sisaldavad juba nõidussõnade vanimad teadaolevad üleskirjutused, näiteks piksekahja sõnad 1632. aastast: *Endsa weddy wie ne pimme pilwe, so pele, lane pele, ella lascko künnny pele, külwy pele* (P. Ariste dešifreering on järgmine: *Öndsa vetäi, vii ne pimme pilve soo pääle, lane pääle, älä lasku künni pääle, külvi pääle*)¹⁹. Rida püsivaid sõnapaare (*sõrved-sõrad, künd-külv, suure soo-lai laane*) leidub ka 1644. aastal üleskirjutatud pikse palve tekstis.²⁰

Analoogilisi suhteid kohtame ka rahvapärase võrdluse ning nõidussõnade vahel. Osa lausumisi, millele on omistatud maagilist jõudu, kasutavad ka võrdluse vormi, kusjuures nad arvestavad rahvatraditsioonis üldiselt kehtivat karakteristikat loomadele jt. Näit.: Kui sead ei söö, tuleb teha järgmist: «Tee söök valmis, võta 3 tulesütt, keeruta igäühte 3 korda ümber söögipange ja ütle järgmised sõnad: *söö kui siga* (esimese ringi aeg), *ahnitse kui hobune* (teise ringi aeg), *lõvesta kui hunt* (kolmanda ringi aeg) . . .» (H II 49, 942 < KJn). Püsivat sõnaühendit, mis avaldub rahvapärase võrdluse võrdlusalusena, leiame mitmesugustes nõidussõnades sageli, näiteks analoogiamaagial baseeruvates muhju sõnades: «Oled sa nii suur kui Maarja Kirik, siis pead sa nii pisikeseks saama kui kirp, kuivama ja kaduma nii kui vana kuu taevas» (E, StK 11, 63 < Rap). Püsivat sõnaühendit, mida kohtame kõnekäändudes, näeme ka dialoogivormilistes nõidumissõnades, näit.:

«Kui koerakutsikas kasvama toodi, siis pandi ta paeasse ja natuke tuld pandi alla. Üks läks siis ja hüüdis läbi leitseaugu kolm korda: «Mis sa keedad seal?» Teine vastas toast: «Keedan hundile osa». Siis [võeti] kutsikas varsti paeast välja. Siis hunt ei pidanud puutama» (H II 13, 165 < Koe). Sõnaühend *hundi osa* esineb rahvapärase võrdluse võrdlusalusena (*Sikke kui hundi osa* — H IV 8, 194 < Trv), samuti on *hundi osast juttu* muistendis (Aa muistend nr. 37) ning regivärsilises rahvalauluski: *Sust saab hundile osada, | susile suu maguda, | metsalisel meelega* — H II 13, 752/3 < JJn).

Niisiis leidub samu püsivaid sõnaühendeid mis kõnekäändudeski rahvaluule väga vanades liikides. Eriti näited nõidusvormelitest osutavad, et püsivate sõnaühendite kujunemisel on minevikus olnud tähtis koht usul sõnamaagiasse.

¹⁹ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tartu 1963, lk. 38.

²⁰ Sealsamas, lk. 43.

Juhul, kui tavad, millega üks või teine lausumine oli seotud, kaotasid oma esialgse tähenduse ja kehtivuse, võib vormel saada uue funktsiooni. Enamasti kasutatakse teda lihtsalt naljatlevala ütlusena ning on nimetatud sellisena jutujätkuks.

Vormeli sõnamaagiline funktsioon on kohati muutunud otse vastupidiseks. Nii on olnud Lõuna-Eestis veel 19. sajandil kasutusel täiesti tõsiselt väljend *Latse, tassa tulega, lämmä leivä laudu pääl* (H II 44, 682 < Ote), mida hiljem on kasutatud lihtsalt naljatlusena (RKM II 30, 181 < Se, RKM II 84, 525 < Ote). Ütlust on tarvitatud aganaleiva kohta, mis olevat tõesti kergesti tuld võtnud. Tule mõjutamist sõnajõuga tuleb ette nii meie kui ka teiste rahvaste traditsioonis. Jälgi sellest võime kohata ka rahvusvahelises muinasjuturepertuaaris, eriti AaTh mt. 752 A, mille stereotüüpne vormel eesti muinasjuttudes on tavaliselt kujul *Tasa, tasa, Laurits, ära mine laudile*²¹ (E 5103/4 < Krk). Samale muinasjutule toetub ka piltlik väljend tulekahju kohta *Rikas mees pess riht* (E 18820 < Rön), milles väljendub kunagine eufemistlik suhtumine tulesse kui kardetavasse nähtusesse.

Meie rahvaluule lühivormides on aga küllalt ka selliseid fraase, kus vana sõnamaagiline tähendus siiski veel on näha, kuigi nende kasutaja ei tarvitse neid tänapäeval enam käsitada maagiliste vormelitena. Niisugused on ilmselt magama minnes öeldud väljend *Tuli tuhka, pere põhku, latse lavale makame* (H II 55, 188 < Hel). Vanasõnadele läheneb tõenäoliselt ilma sõnamaagilise tähenduseta samas olukorras öeldav *Kanad puule, laisad tööle, usinad und magama* (H III 23, 100 < Hlj). Teateid nende väljendite kasutamise kohta pole meil eriti ohtralt, ometi on siin ka vastukäivaid andmeid. Nii on teateid, et väljendit *Tuli tuhka, pere põhku, lapsed laudile magama* on öeldud juhul, kui tuli ära kustub, näiteks kui peerg maha kukkus ja siis kustus (H II 26, 369 < SJn). Ülaltoodud väljendile mitme erineva sisu ning funktsiooni omistamine on tunnuslik ununemisfaasis olevatele tavadele. Jälgides aga kasvõi põgusaltki meie rahva kombestikku ja uskumusi, saame selgituse ka selle hästi kõlava ning minevikulisi olusid ning uskumusi poeetiliselt väljendava vormelliku lausumise kohta. Rohkesti on meil märkmeid selle kohta, kuidas tuld on hoitud, koguni pühaks peetud.

1) E. Poom kirjutab: «Tuld peeti väga pühaks asjaks vanal ajal, tuli oli maa peal päikese asemik, nagu päikest pühaks peeti, sammuti oli koa tuli püha. Kui tuli juhtus kottu kustuma, siis mindi kohe teisest perest tuld tooma, kui põlnud taela või muud, kellega tuua, siis võeti tükk linast riiet kätte, süüdati tules ots põlema ja joostes koju, kodus puhuti süte külge ja tuli oli jälle majas. Selle üle pidi ikka valvama, et tuli majas oleks» (ERA II 148, 483/4 < Rap).

²¹ Vt. ka Wied., *Laurits*.

2) Palju on juttu sellest, kuidas õhtul enne magamaminekut tuli maeti tuhkhauda, et sealt hommikul teda uuesti lõkkele puhuda (ERA II 193, 156/7 < Trm) jt.).

3) Tuliste süte kinnimatmise käsku on ka puhtmütoloogiliselt seletatud: a) «Kui koldes tuha sees tule silm hõõguma on jäänud, siis tuleb seda kinni matta, muidu jääb selle silm, kes teda näeb ja mitte kinni ei mata, pääle surma perani lahti. Seda sõna räägivad vanad inimesed ja usuvad, et see kindlaste nii olema saab» (H II 43, 231 < Pst).

b) Kes tuld kinni ei mata, selle silmad jäävad surses lahti (EKS 4° 5, 340 < Krj).

Kõigest eelnevast paistab viimaste teadete mütoloogilisest kestast hoolimata reaaleluline tagapõhi: 1) tuletikkude jm. tule-süütamise vahendite puudumise tõttu oli tuld vaja säilitada, 2) tule eest pidi hoolitsema, et sellest kahju ei tekiks. Ettevaatusabinõudest räägivad mitmesugused kombestikulisel momendil. Nii oli tules ühendatud 2 vastandlikku poolust: kasulik ja äärmiselt ohtlik. Selle kõigega on seletatavad ka meie rahvauskumustealased küllaltki arvukad teated, mis on seotud tulega, sellega on seletatavad tule austamine, keelud tule reostamise ning tulega mängimise kohta (on keelatud tulle sülitamine, tule segamine jalaga jne.), samuti sõnajõuga tule mõjustamine inimesele soovitud suunas. Viimasest on jäljed ka ülaltoodud väljendeis (*Tuli tuhka* jne.).

Mõned tekstid viitavad otseselt asjaolule, et usu kadumisega sõnamaagiasse on püütud vormellikke väljendeid, kus see usk avaldus, koguni parodeerida. Wiedemann esitab väljendi *Kuns kuuljale, taba teadjale* (AIÄLE, 89), mis ilmselt väljendab seda usku, hilisemad üleskirjutused umbes samasugusest väljendist mõtestavad kogu suhtumist hoopis vastupidiselt. *Kunst kunsti pidajalle, vana viisu vedäjälle* (ERA II 63, 345 < Kam), *Kitke kunsti pidäjit, vana viiso vidajit* (ERA II 154, 406 < Se).

Muidugi on ka niisuguseid väljendeid, mis vormilt küll lähenevad vormelile, kuid mis sõnamaagilist tähendust pole kunagi kandnud. Niisugused on kaebaja pilkamiseks öeldud *Kaiba kassile, räägi räimele, vaetle vana emisele* (ERA II 79, 360 < Mih). *Ütle, ütle üttil', kaiba, kaiba kassil', konnaga käi kohut* (ERA II 59, 19/20 < Hää) jt.

Vormellikes väljendites võib märgata funktsiooni muutust ka seoses sõnade polüseemilisuse ning tähenduse hargnemisega. Väljend *Olgu ohuks, aga mitte rohuks* on kasutatud (maa)rohtude kohta (H III 13, 369/70 < PJg), kusjuures sõna *oht* on siin ka itsevahendi tähenduses, mis on ilmselt selle sõna varasem tähendus, samuti nagu A. Th. Helle grammatikas esinevas vanasõnaski *Pole surma vastu ohtu ega rohtu* (Helle, 368). Wiedemanni sõnaraamat annabki sõnale *oht* mitu tähendust, tuues näitena ka vormelliku väljendi *Olgu ohuks, mitte tarvis*. Eiseni kogu-

des esineb sama väljend veidi teisedatud sõnastuses *Olgu ohuks, kui ei ole rohuks* (E, 1929, 43), mida võib juba kahes tähenduses kasutada: 1) eelmisega kattavas mõttes; 2) *oht* on tänapäeva kirjakeeles kasutatavas tähenduses. On ka selliseid vanasõnu, kus *oht* on täiesti viimati mainitud tähenduses ning esineb samal kohal kui sõna *tõbi*, vrd. ühe vanasõna kaht teist: *Koera keele otsas on rohi, kassi keele otsas tõbi* (ERA II 69, 642 < Krk) — *Koera keele sees üheksa rohtu, kassi keele sees üheksa ohtu* (H II 33, 507 < Han). Kõrvalise tähtsusega pole siin paralleelsete sõnade (*rohtu-ohtu*) vormilised omadused. Olulisel määral sõltub sellest nende kasutamine traditsioonilises kontekstis.

9

Sellele kõigele lisaks arvestab kõnekäänd rahvapärasest karakteristikast väljakujunenud ning üldiselt maksvaid tõekspidamisi loomade, lindude ja mitmesuguste loodusnähtuste kohta, mis avalduvad kõigepealt uskumustes ja juttudes, samuti arvestab kõnekäänd rahvatraditsioonis püsivaid vastandeid (*hunt-lammas, kass-hiir, koer-kass, elama-surema, kuld-muld* jne. jne.). Kõiki neid võib kohata niihästi lauludes, juttudes, vanasõnades, kõnekäändudes kui ka mujal. Analoogiline on olukord traditsiooniliste sünonüümidega ning samasse mõistete ringi kuuluvate püsivate sõnapaaridega (*liha—kala, hunt-karu, pada-katel, surm-kalm, haigus-tõbi* jt.).

Kõnekäänu suhted rahvaluule teiste liikidega põhinevad püsival sõnaühendil, mida mitmed žanrid võivad samaaegselt kasutada. Kuigi folkloori teiste liikidega võrreldes on kõnekäänud lihtsamaid ning ilmselt ka vanimaid, ei saa alati väita, et üks või teine sõnaühend oleks algselt just kõnekäänust pärit. Kõnekäänu-repertuaar tervikuna sisaldab ju palju erinevatesse ajajärkudesse kuuluvaid kihte. Aegade jooksul on fraasid lihvunud, sõnaühendid tihti lausa kivilinenud ning neid kantakse põlvest põlve edasi, kusjuures nad võivad saada koguni uue, mõnikord lausa vastupidise sisu ja funktsiooni. Nii võib laul või jutt kasutada kõnekäänu kujundit, seda laiendada, välja arendada ja konkretiseerida mitmesugusel viisil, kuid ka kõnekäänd saab teinekord laulust terveid fraase, kasutab samu kunstilisi vahendeid nagu laul või mõni teine žanr.

Lühendid

- Aa = Aarne, A., Estnische Märchen- und Sagenvarianten, Verzeichnis zu den Hurt'schen Handschriftsammlung gehörenden Aufzeichnungen mit der Unterstützung der Finnisch-Ugrischen Gesellschaft, FF Communicationes N : 0 25, Hamina 1918.
- Aa mt. = muinasjututüüp Aarne kataloogi järgi (FFC 25).
- AaTh = Thomson, S., The types of the folktales. A Classification and Bibliography Antti Aarne's. Verzeichnis der Märchentypen (FFC N : O 184, Helsinki 1961).
- AIÄLE = Wiedemann, F. J., Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St. Petersburg 1876.
- Andr. = Андреев, Н. П., Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне, Ленинград 1929.
- Clare; Cl I—IV = KM KO OES M. A. 31—34.
- Даль = Даль, В., Пословицы русского народа, Москва 1862.
- E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu.
- EKNK = Eesti Kirjanduse Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- EKRK = TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsikirjaline rahvaluulekogu.
- EKS = Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- ERM = Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- E, StK = M. J. Eiseni stipendiaatide käsikirjaline rahvaluulekogu.
- E, Vanahõbe = Eisen, M. J., Meie vanahõbe. Sarjatäis Eesti rahva endist tarkust, kõnekäänusid ja ütlist, Tartu [1913].
- EUS = Eesti Üliõpilaste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- E, 1914 = Eisen, M. J., Eesti vanasõnad. Suurest korjandusest kokku põimitud, Tartu [1914].
- E, 1929 = Eisen, M. J., Eesti vanasõnad. Suurest korjandusest kokku põimitud —. Teine täiendatud trükk, Tartu 1929.
- Göseken = Göseken, H., Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval 1660.
- H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu.
- Helle = [Helle, A. Th.], Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732.
- Kuusi = Kuusi, M., Vanhan kansan sananlaskuviisauus, Porvoo 1953.
- Laugaste = Laugaste, E., Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948.
- Лаутенбах = Лаутенбах, Я. И., Очерки из истории литовско-латышского народного творчества. Опыт сравнительного изучения. Параллельные тексты и исследования. Часть I, II, Юрьев 1896, 1915.
- Medne = Medne, A., Latviešu dzīvnieku pasakas, Rīga 1940.
- mt. = muinasjututüüp.
- Normann = Normann, E., Valimik eesti vanasõnu, Tallinn 1955.
- Peterson, Rr. = Peterson, E., Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasesest. 3. trükk, Tallinn 1920.
- RKM = ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- S = Setu käsikirjaline rahvaluulekogu.
- US = tekkemuistend (Ursprungsage) Aarne kataloogi järgi (FFC 25).
- Vestring = S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri. OES M. B. 69.
- Wander = Wander, K. Fr. W., Deutsches Sprichwörter-Lexicon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Erster Band. Leipzig 1867, Vierter Band 1876.
- Wied. = Wiedemann, F. J., Estnisch-Deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1869.

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ПОГОВОРКИ С ДРУГИМИ ЖАНРАМИ ФОЛЬКЛОРА

И. Сарв

Резюме

Поговорку, в отличие от других жанров фольклора, характеризует зависимость от контекста, в котором она встречается. Различный контекст и дает возможность одно и то же устойчивое словосочетание употреблять в различных значениях. Особенно много возможностей для этого имеют устойчивые парные сочетания (*kuulma — nägeta, kuld — muld jt. — слышать — видеть, золото — земля* и др.). Простое парное сочетание слов является начальной единицей народного выражения, на основе которой могут возникать различные поговорки, а также и другие выражения (пословицы, загадки, песни или же группы стихов и т. п.).

Многочисленные параллели с другими жанрами фольклора позволяют предполагать, что устойчивое парное сочетание может быть основанием для параллелизма в старинных эстонских народных песнях: очевидно, что его структурный принцип вырос из устойчивых парных сочетаний. Центральная роль устойчивых парных сочетаний в группах параллелизма подтверждается, в свою очередь, связью между устойчивыми парными сочетаниями, существующими в качестве поговорок, и параллелизмом рун. Повторения слов, представляющие простейшие и, вероятно, первые художественные средства, явились, очевидно, поводом для возникновения парных сочетаний. В дальнейшем развитие поговорок и песенной традиции происходило при взаимной поддержке и влиянии. О влиянии песни на поговорку свидетельствуют многочисленные отрывки из песен, которые существуют в функции поговорки. Такую самостоятельность приобрели, в особенности, стереотипные стихи. У песен и поговорок также имеется ряд общих образов, образных выражений (*hobuse unenägu, Viru vägavad, tere kündmine jt. — свидение лошади, ворота Виру, вспашка моря* и др.). Часть мотивов встречается еще и в других жанрах, например, в народных сказках (ворона, ждущая смерти лошади, и др.).

Краткая форма находится в особенно тесных отношениях со сказками и анекдотами в виде образов с постоянной формулой, которые используются в качестве поговорок и пословиц. (*Tõbine kannab tervet; Tiks täna, tiks homme, küll suur tükk ikka väheneb jt. — Больной несет здорового; Стук-постук сегодня, стук-постук завтра, уж большой кусок уменьшится и др.*). Аналогичные отношения и у сказок с загадками. В качестве поговорок в измененной функции могут употребляться и бывшие магические формулы, которые в первоначальном виде представляли собой са-

мое прямое выражение веры в магию слова. Отношение к фразе в этом случае изменилось: серьезная вера в силу слова уступила место юмористическому тону. Устойчивые парные сочетания, а также образы, встречающиеся в народных сравнениях, довольно широко используются в магических формулах. Взаимоотношения поговорки с другими видами фольклора основаны на устойчивом словосочетании, которое одновременно может быть использовано в различных жанрах. Несмотря на то, что поговорка — простейший и вместе с тем явно старейший жанр фольклора, нельзя всегда утверждать, что первоначальное происхождение того или иного словосочетания восходит именно к поговорке. Так, песня или сказка может использовать образ поговорки, расширить его и различными способами конкретизировать, но и поговорка заимствует из песни целые фразы, использует те же художественные средства, что и песня или какой-нибудь другой жанр. Но с течением времени отшлифованные и окаменевшие фразы могут приобрести новое, иногда прямо противоположное содержание и другие функции.

ÜBER DAS VERHÄLTNISS DER SPRICHWÖRTLICHEN REDENSART ZU DEN ÜBRIGEN GATTUNGEN DER VOLKSPoesIE

I. Sarv

Zusammenfassung

Im Gegensatz zu den übrigen Gattungen der Volksdichtung ist für die sprichwörtliche Redensart ihre Abhängigkeit vom Kontext bezeichnend. Innerhalb verschiedener Textzusammenhänge kann eine und dieselbe feste Wortverbindung in unterschiedlichen Bedeutungen auftreten, was besonders häufig bei den festen Wortpaaren zu beobachten ist (*kuulma* [hören] — *nägema* [sehen], *kuld* [Gold] — *muld* [Erde] u. a.). Das einfache Wortpaar stellt die Grundeinheit des volkstümlichen sprachlichen Ausdrucks dar und kann sich zu verschiedenen sprichwörtlichen Redensarten sowie zu anderen Formen des sprachlichen Ausdrucks (Sprichwörtern, Rätseln, Liedversen und ganzen Versgruppen u. a.) weiterentwickeln. Zahlreiche Gegenüberstellungen aus anderen Gattungen der Volkspoesie lassen vermuten, daß das feste Wortpaar dem Parallelismus zugrunde liegt, da dessen strukturelles Prinzip offensichtlich aus dem festen Wortpaar erwachsen ist. Der Zusammenhang zwischen den in der heutigen Sprache als sprichwörtlichen Redensarten erhaltenen festen Wortpaaren und dem Parallelismus beim alttestnischen alliterierenden Vers wird durch

die zentrale Rolle der Wortpaare in den parallelen Sätzen erhärtet. Den Anlaß zur Entstehung von festen Wortpaaren gab aller Wahrscheinlichkeit nach die Wortwiederholung, die zu den einfachsten und offensichtlich auch ältesten künstlerischen Mitteln gehört.

Die spätere Entwicklung der sprichwörtlichen Redensart und des Liedes läßt wechselseitige Unterstützung und Beeinflussung erkennen. Vom Einfluß des letzteren auf die erstere zeugen die zahlreichen Liedbruchstücke, die heute als sprichwörtliche Redensarten ein selbständiges Dasein führen. Eine solche Eigenständigkeit ist gerade stereotypen Versen zuteil geworden.

Ferner sind den Liedern und den sprichwörtlichen Redensarten eine Reihe von Redefiguren und bildhaften Ausdrücken gemeinsam (*hobuse unenägu* — der Traum eines Pferdes, ein Pferdeträum, *Viru väravad* — die Viru-Pforte, *mere kündmine* — das Pflügen des Meeres usw.). Ein Teil der Motive reicht aber noch in andere Gattungen der Volkspoesie hinein, wie z. B. in die Volkserzählung (die auf den Tod des Pferdes wartende Krähe u. a.). Enge Beziehungen bestehen zwischen den kleinen Dichtungsarten und den Märcen und Schwänken, wobei die Verbindung durch formelhafte Wendungen, die entweder als selbständige sprichwörtliche Redensarten oder aber als Sprichwörter im Gebrauch sind (*Töbine kannab tervet* — der Kranke trägt den Gesunden, *Tiks täna, tiks homme, küll suur tükk ikka väheneb* — ein Stückchen heute, ein anderes morgen, und bald ist vom großen Stück nichts mehr übrig u. a.) hergestellt wird.

Mit veränderter Funktion finden sich unter den sprichwörtlichen Redensarten auch alte magische Formeln, die in ihrer ursprünglichen Gestalt den Glauben an die Wortmagie deutlich zum Ausdruck brachten, heute aber eine humoristische Färbung angenommen haben. In bemerkenswertem Umfang machen diese Beschwörungsformeln von stehenden Wortpaaren, daneben auch von so manchen bei volkstümlichen Vergleichen auftretenden Redefiguren Gebrauch.

Die Beziehungen zwischen der sprichwörtlichen Redensart und den übrigen Gattungen der Volkspoesie gründen sich auf die feste Wortverbindung, die von verschiedenen Gattungen gleichzeitig benutzt werden kann. Obwohl die sprichwörtliche Redensart eine der einfachsten und offensichtlich auch ältesten Gattungen der Volkspoesie darstellt, läßt sich doch nicht immer behaupten, daß die eine oder die andere Wortverbindung ihren Ursprung in der sprichwörtlichen Redensart hat. Auch das Lied und die Erzählung können von dem künstlerischen Mittel der sprichwörtlichen Redensart Gebrauch machen, sie auf verschiedene Weise erweitern und konkretisieren, andererseits kann aber auch die sprichwörtliche Redensart vom Liede ganze Phrasen übernehmen

und dieselben künstlerischen Mittel anwenden wie das Lied oder irgendeine andere Gattung. Die im Laufe der Zeiten abgeschliffenen und erstarrten Phrasen können aber auch neue, manchmal den ursprünglichen völlig entgegengesetzte Bedeutungen und Funktionen erlangen.

VADJALASTE ISTJATSED

P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Vadja keelt hakati süstemaatiliselt uurima enam kui sada aastat tagasi. On kogutud ohtrasti sõnavara, grammatilisi andmeid ja keelenäiteid. Vadja rikkast rahvaloomingust on laulud köitnud uurijate tähelepanu juba enam kui sada aastat. Laulude kohta on ilmunud monograafilisi uurimusi. Vadja rahvajutte, vanasõnu, mõistatusi, pärimusi ja uskumusi on hakatud talletama palju hiljem, kahjuks alles siis, kui vadja keel oli juba hääbumas. Nende alade kohta pole tänini kirjutatud ühtki eriuurimust. Vadjalaste tavadest on üksikasjalikumalt käsitletud üksnes pulmakombeid. 1908. aastal ilmus nimelt V. Alava väärtuslik «Vatjalaisia häätäpoja, häälauluja ja -itkuja» (Vähäisiä kirjelmiä XIII). Vadjalaste tavasid on jälgitud tegelikult alles käesoleva sajandi 40-ndatel ja 50-ndatel aastatel. Uht-teist lisa annab G. Ränga töö «Vatjalaiset» (Helsinki 1960). Allakirjutanu on vadja rahvaluule ja rahvateaduse talletamiseks teinud mitmesuguseid kirjapanekuid ka tavadest, mis on olnud seotud kas tähtpäevade, elusündmuste või külaelu argipäevaga. Kirjapanekute hulgas on huvitavaid andmeid sellestki, kuidas omaaegne vadja noorsugu käis koos tööd tegemas ning lõbutsemas, muuseas nn. istjatsil. Istjatsed on vadjalastel olnud üheks ühiskondlikuks töövormiks talgute, kaevu ja oja puhastamise, õitsilkäimise, värvitaimede kogumise ja muu kõrval. Et istjatsed on avaldanud mõju vadjalaste perekonnaelu kujunemisele, naiste käsitöö arenemisele, rahvaloomingu levimisele jne., siis on põhjust alljärgnevalt neil peatuda, liiatigi sellepärast, et istjatsed on asjaomases kirjanduses peaaegu täiesti tundmatud. Üksnes J. Mägiste tekstikogus «Woten erzählen» (Helsinki 1959, lk. 162 jj.) on lühidalt mainitud nende omaaegset olemasolu Jõgõperä külas.

Istjatsed on noorte kooskäimise moodus, kus töötegmine ja lõbutsemine on teineteisega tihedasti seotud. Vadjalased on nii-suguseid kooskäimisi nimetanud *istumistaluks* — *issutalo* (Lempola, Kattila); *isuta-talo* (Kõrvõttula) või vene keelest laenatud

sõnaga *bēsedad* (Itšpäivä) ehk *bešedad* (Jögöperä). Kõige hari-likumalt on aga istjatsil käimist väljendatud lausega *tšäüti issumaz*, s. o. käidi istumas, *tšäüti lita issumaz* — käidi õhtut istumas (Luuditsa, Jögöperä). Kui kooskäimine oli päeval, öeldi ka: *tšäüti päivä issumaz* — käidi päeva istumas (Jögöperä). Vähem levinud oli nimetus *õhtu valvamine* — *tšäüti varvomaz ohtogòa* (Rajo).

Istumas käidi üksnes talvel, kui põllutööd olid tehtud, kartulid võetud ja rehed pekstud, sest siis oli noortel aega õhtut omaette veeta. *Istumistalude* algus võis eri külades olla erineval ajal. Itšpäivä külas hakati istumas käima juba pärast neitsi Maarja kaitsepüha, s. o. pärast 1. oktoobrit. Mati ja Savvokkala külas oli algus alles jõulupaastu lõppedes, s. o. pärast 24. detsembrit. Kooskäimised lõppesid aga kõikjal samal ajal, nimelt vastlapäeval (vadja keeli *tšihlago*). Siis algas suurpaast, mille jooksul ei tohtinud lõbutseada.

Istumas käidi igal õhtul sel perioodil, mil istjatseid peeti. Istjatsed olid kogu perioodi jooksul tavaliselt ikka ühes ja samas kohas. Üksnes Kõrvõttula külas jutustati, et seal käidi istumas kõigis neis taludes, kus oli tütreid. Kui mõnes talus oli 2 või 3 tütar, istuti seal 2 kuni 3 õhtut järjestikku. Harilikult üüriti tuba, kus võidi koos käia. Toa eest maksti raha või, kui toa omanikul ei olnud küllaldaselt tööjõudu, käidi tal suvel abiks rukist lõikamas ja kartuleid võtmas (Itšpäivä, Mati). Eelistati niisugust tuba, kus elas kas lesknaine või vanatüdruk (Kattila, Jögöperä), sest seal polnud ees perekonda, keda istujad oleksid häirinud. Mõni väga vaene perekond võis siiski oma toa õhtuteks välja üürida, sest istumas käijad tõid peale otsese üüritasu kütusegi. Mõnes külas oli kujunenud selline ebatava, et istumas käijad varastasid puuhalge naabrite pinudest (Jögöperä). Istujad muretsesid ka valgustuse eest. Kui veel peerge põletati, toodi peerud istuma tülles kaasa. On teateid sellestki, et istujad sõid koos kas hapukapsasuppi, liha ja kartuleid või mõnd teist toitu. Toidu valmistas korteriperenaine, kes sõi koos istujatega (Luuditsa). Kaasa võidi tuua ka magamisõled (Rajo).

Istuma tuldi õhtul, kui loomad olid talitatud ja õhtusöök söödud. Lempola külas mindi alguses tänavale laulma ja alles pärast pimenemist, umbes kella seitsme paiku, mindi *istumistallu*, kuhu jäädi keskööni. Kõrvõttulas käidi istumas kella 19-st kella 24-ni ja Itšpäiväs kella 20-st kella 2-ni öösi. Ainult Jögöperä külast on andmeid, et seal võidi istumas käia ka päise päeva ajal, kui oli kibe võrgutegu käsil. Istuma tulid üldiselt ainult tüdrukud ja poisid. Lempola külas on siiski väidetud, et ka noored abielunaised võisid istumas käia. *Istumistalud* olid ikkagi just selleks, et tüdrukud ja poisid võiksid üksteisega lähemalt tutvuda, üksteise osavust näha ning abielumiseks vastaspoolt valida.

Tüdrukute ja poiste osavõtt *istumistalust* oli erinev. Tüdrukud

tulid kokku, et ühiselt tööd teha. Toodi vokid kaasa ja kedrati lina või villa. Kõige üldisem oli just ketramine. Kooti ka sukki ja õmmeldi ning tikiti. Mereäärsetes külates, nagu Luuditsas ja Jõgõperäl, kooti võrkegi. Igaüks tegi peamiselt seda, mida ta kõige paremini oskas. Tüdrukud pidid näitama oma tööosavust. Jälgiti üksteise tööd ja õpiti üksteiselt. Käterättide ja pühaserätikute tikkimisel õpiti üksteiselt uusi kirju. Poisid vaatasisid tüdrukute tööd pealt. Nad istusid seina ääres, naljatledesid, jutustasid ning lõbustasid tüdrukuid. Harilikult mängis mõni poiss lõõtspilli. Mati külas on räägitud, et poisid võisid omavahel ka kaarte mängida. Poisid jälgisid, missugune on tüdrukute iseloom ja kui osavad nad on.

Kas töö vaheajal või pärast tööd hakati tantsima. Tantsis, kes tahtis. Kes ei tantsinud, tegi tööd edasi. Itšpäivä külas tantsiti üksnes pühapäeva õhtul. Üldine oli ühine laulmine. Kõige vanemal ajal lauldi ainult vadja laule. Hiljem olid laulud enamasti veneja osalt ka soomekeelsed. Jõgõperä külas varastasid istumas käijad rehest õlgi, laotasid need põrandale, kus siis tüdrukud ja poisid üheskoos möllasid. Poiste sihiks oli tüdrukuid õlgedele maha heita ja mitte üles tõusta lasta. Samas külas oli kombeks *istumistalus* muinasjuttegi jutustada. Jõgõperäl, nagu öeldud, käidi võrgukudumiseks ka päeval koos istumas. Võrku kudusid niihästi tüdrukud kui ka poisid. Siis peletati igavust niidi närimisega. Kellel närimise järel oli kõige valgem niit, see oli võitja. Kellel oli kõige mustem niit, sellele lasti kümme nipsu.

Istumistalust saatsid poisid tüdrukud koju, tüdruk saadeti oma talu õue, kus jäeti teineteisega hüvasti. Enamasti läks poiss seda tüdrukut saatma, kes teda huvitas tulevase naisena. Kui tüdruk oli nõus, tuli poiss tema juurde ehale. Ehale pidi tulema salaja, sest tüdrukute vanemad harilikult ehalkäimist ei sallinud, kuigi lubasid tütrele istuma minna. Luuditsas ja Jõgõperäl jäid istujad õöseksi samasse majja magama, kus olid istjatsed. Põrandale oli laotatud õlgi, millel magati üheskoos. Magati paarikaupa. Vanad vadja naised tõendavad, et koosmagamine oli olnud ikka rangelt kombeline. Alles hommikul vara läks igaüks oma koju. *Istumistalus* magamine on vanem traditsioon. Jõgõperä kandi vadjalastel on üldse säilinud mitmeid väga vanu traditsioone ja tavasid. See piirkond on suurte metsadega eraldatud kõigist kultuurikeskustest.

Käesoleva sajandi algul hakkasid vadja istjatsed kaduma. Esimese maailmasõja ajal loobuti neist peaaegu täiesti. Enamik noormehi oli siis sõjaväkke võetud ja paljud tüdrukud olid kas Narva, Peterburi või mujale tööle läinud. Kõrvõttula külas kestis istumas käimine nõukogude ajani. Siis ei lasknud vanemad noori enam istjatsile minna, sest seal raisati töö kõrval palju aega, liiatigi siis, kui töötegemine seal oli kujunenud kõrvaliseks asjaks.

Vadja *istumistalude* kirjeldusi on allakirjutanu talletanud ka

vadja keeles. Et häviva vadja keele näidiste säilitamine on enam kui aktuaalne ülesanne, järgnegu need kirjapanekud algupärandis ja tõlkes. (Tsitaadimärkmed osutavad kirjelduse leiukohta allakirjutanu vadja kogudes, vadja küla ja jutustajat.)

1. *bēsedad elivad. perā pokrovā, kui rīgat tapetti, siz alkevad besēdad. ühezā paikkaza aina elivad. suvela nittämä tsäüzimmät tälle bēsedassa. pojot tsäüsiivad vattamā. tüttärikot tsedrāzivād liñnā, kaputtā tetšivād. keitti elivad ühezā. ehtagonna kahešā tunnia menī. tunnia kaksi kottō tulivad. ep tantsittug. ain tütā tehti. nätilpān tantsitti. sūrē pühässāk tsäüti. tšihlogonna elti viimeine kertā. keļmešsümmettä võtta on, ko hülgätti tsävovā.*

I 227(2) < Itšapäivä, Domna Vassiljeva, 73 a., 1942.

Istjatsed olid. Pärast neitsi Maarja kaitsmispuha, kui rehed olid pekstud, siis algasid istjatsed. Ikka olid samas kohas. Suvel käisime talle rukist lõikamas istjatsite eest. Poisid käisid vaatamas. Tüdrukud ketrasid lina, sukka tegid. Kõik olid üheskoos. Öhtul kell kaheksa mindi. Umbes kell kaks tulid koju. Ei tantsitud. Aina tehti tööd. Pühapäeval tantsiti. Suure paastuni käidi. Vastlapäeval oldi viimane kord. Kolmkümmend aastat on, kui jäeti maha käimine.

2. *issutalo eli tsülazā, jeka tsülazā. tüttäred vettivod vokid. menti tšedrāmā issutalūō. tšen vetti meni sukkā tetšemā, tšen linoi tšedrāmā, tšen villoi tšedrāmā, tüttäred i nuored naizep. ehtagon isutti i tehti tüötā. kui živatad latti, siz menti laulamā kujā peällē. lauletti venäi laulud, i vai laulud, i suomēē laulud. perā sumerkā menti issutalūō. tšen neisi tšedrāmā, tšen tantsimā. pojot tulivat pillittämä garmožgalla. vaissi lauletti.*

I 6—7 (4) < Lempola, Solo Kuzmina, 68 a., 1942.

Istjatsed olid külas, igas külas. Tüdrukud võtsid vokid, läksid ketrama istjatsile. Kes võttis, läks sukka tegema, kes linu ketrama, kes villu ketrama, tüdrukud ja noored naised. Öhtul istuti ja tehti tööd. Kui loomad olid talitatud, siis mindi tänavale laulma. Lauldi vene laule ja vadja laule ja soome laule. Pärast videvikku mindi istjatsile. Kes hakkas ketrama, kes tantsima. Poisid tulid lõõtspilli mängima. Vadja keeli lauldi.

3. *issutalod, siel tantsitti i lauletti, sukkā tehti puikkakā, tšedrätti vokikā. pojod issuzivod, garmonia pillittivod. talveļ pärettā peļegetti. menimmā issutalō, veimmā päreitā. sielä elti, kuza beļlu miessä.*

I 96—7 (36) < Kattila, Peen-Otsa, Anna Antonova, 84 a. ja Iriina Antonova, 77 a., 1942.

Istjatsed, seal tantsiti ja lauldi, sukka tehti varrastega, kedrati vokiga. Poisid istusid, mängisid lõõtspilli. Talvel põletati peerge. Läksime istjatsile, viisime peerud. Seal oldi, kus polnud meest.

4. tsäüli issumā. nōrizo tsäüs. türet tsedrätti ja pojod isutti. kumpa karttija mäntsi. garmonia pillitätti. sütsüzela argettü tsäv-
vä, ku peλλō tōd jätti, omenat kaiveitti. siz neisti tsäümä. vetetti
üps rihi. mahzetü seneš. ku eli vana inehmin, sis tälle avitatti
villad nittä, i omenat kavva. sis tämä antę rihhē. neppu eli tših-
lagoñ, tsistei tuhkapän. siz enäp ep tantsittu. ep tsäütü enäp
issumā.

I 133—4 (8) < Mati, Timofei Morozov, 67 a., 1942.

Käidi istjatsil. Noored käisid. Tüdrukud ketrasid ja poisid istusid. Kes
mängis kaarte. Mängiti löötspilli. Sügisel hakati käima, kui põllutööd olid
tehtud, kartulid võetud. Siis hakati käima. Võeti üks tuba. Maksti selle eest.
Kui oli vana inimene (toa omanik), siis aidati tal vilja lõigata ja kartuleid
võtta. Siis ta andis toa. Lõpp oli vastlapäeval, tuhkapäeval. Siis enam ei tantsi-
tud, ei käidud enam istjatsil.

5. isuta-talod. jo sütsüzü, ko rigad nepetatti tappä, siz neisti
tsäümä isuta-talō. tüttared i pojod. jęka ehtago tsäüti tüttaret
tōka, a pojod nisa-moi lama tōttä. naugettü ühes keiki, i tantsitti.
tüttaret tsedräväd, sukkä tetšiväd i empelivad. meni tunni sei-
tsē. i kahsteššemeť tulaaš koitō. pojot sättevät koitō tüttared.
kotoñ akkunaļ proššaittivad. isuta-talo meni vōrō. üps ehtago
kassen, tein teizes taloz. ku on kaks kem tüttärikkya, sis kem
ehtagya piäb eλλa. sovjeti aikañ eb lazzettu mennä isuta-talōsē.

I 205 (26) < Kōrvōttula, Anna Issajeva, 55 a., 1942.

Istjatsed. Juba sügisel, kui rehepeksmine lõpetati, siis hakkasid istjatsil
käima, tüdrukud ja poisid. Iga õhtu käidi, tüdrukud tööga, aga poisid nii-
samuti ilma tööta. Kõik laulsid üheskoos ja tantsisid. Tüdrukud ketrasid, tegid
sukka ja õmblesid. Mindi umbes kell seitse ja kell kaksteistkümmend tullakse
koju. Poisid saatsid tüdrukud koju. Kodus õues jätsid jumalaga. Istjatsed olid
voorus. Üks õhtu siin, teine teises talus. Kui on kaks, kolm tüdrukut, siis
(kaks) kolm õhtut peab olema (ühes talus). Nõukogude ajal ei lastud istjatsile
minna.

6. talveļ tsäüti issumaz. tüttaret tsedrätti. a pojod isutti i
nagretti. pühävälis tsäüti issumā. püház eli sünti.

II 27 (27) < Savvokkala < Mati, Jevdokia (Otju) Ivanova,
1956.

Talvel käidi istjatsil. Tüdrukud ketrasid, aga poisid istusid ja naersid.
Paastude vahel käidi istjatsil. Paastuajal oli patt (käia).

7. minü tāt mälehti pajattä, ku eli holostoin omaš tsüláz, eli
kōühä kōühä talo. tsäüti tütd jltä issumā. savvurihi eli. mü
tütd i poigad máz makkām. kuza ełti jltä issumaz, siel i
magvtti üt.

III 97 (15) < Luuditsa, Ogru Nesterova, 82 a., 1960.

Minu isa mäletas rääkida. Kui oli poissmehena omas külas, oli kehv, kehv talu, (seal) käisid tüdrukud istjatsil. Suitsutare oli. Meie tüdrukud ja poisid magame maas. Kus oldi istjatsil, seal magatigi.

8. *verkkõa kutoziim i ain tsüimmä päivä issumaz. sis kaskä pajatimma siel. purua närizimmä. niiti etsä panimma suhē. ain närizim, tsel valkāp eli. tsümmē laukā, ko kuemmo, sis tarvis, kattsõa. ko kattsozimm, ko eväd, entu valkād, siz uvvessä algimm. sis teimma trim! sis siit algimma taz näriä. sis teimma takās, tsümmē laukā, strökkā. tsellē lēb musepi, sellē tsümmē pliška. talveļ kutoziim verkkõa.*

II 145—6 (62) < Jõgõperä, Matjo Gerassimova, 66 a., 1947.

Võrku kodusime ja aina käisime istjatsil. Siis rääkisime muinasjuttu seal. «Puru» närisime. Niidiotsa panime suhu. Üha närisime, kellel on valgem (niit). Kümme rida, kui olime kudunud, siis tarvis vaadata. Kui vaatasime, kui niidid ei olnud valged, siis uuesti hakkasime (närima). Siis tegime: trimm! Siis siit (peale) hakkasime taas närima. Siis tegime jälle kümme rida. Kellel on mustem (niit), sellele kümme nipsu. Talvel kodusime võrku.

9. *oxtogõn issumās, tsäüti. lehtsinain eli. siäl tsäüti. tšedrätti, verkkõ kötti, sukkä tehtti. tüütõ tetšiväd. pojod garmoškā pillit-tiväd. tšen mitä tumsi, se sitä pajatti.*

III 273 (1) < Jõgõperä, Daarja Lehti, 1937 (= P. A r i s t e, Vadja keelenäiteid. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX 6, Tartu 1941, lk. 34 jj.).

Õhtul käidi istumas. Oli lesknaine. Seal käidi. Kedrati, võrku kujuti, sukka tehti. Tüdrukud tegid. Poisid mängisid lõõtspilli. Kes mida oskas, see seda rääkis.

10. *ohtkõa (~ ohtogõa) valvomā čäüti. kotoñ seid ohtogõizē perēkā parvez. siz veitit tū kāz. čen mitä teči. a mü rohkāp verkkõa kutoziim. siz menimme sinne issumā. ain ühes talos čäimme. sis tuuti poigat sinne issumā. poigad entti ilma tüttä. sis tōti kupo eakā mālē. jeka tüttö vei kupo eakia vōrō. tehtti mālē tila eakīs. siz neisti tüttõd i poigat parvez mālē makkāmā. õmnik-kõssā magatti. čela eli šūba kāsa vešettu. čela eli kauhtan. ne veitim kattēssi. čela eli ema niku ženix, se makas senēkā. čel beļlu, siz magatti keik tüttõd rā.õz. estti pelatti ja mülletti eakīs. si vās neisti nukkumā. minū aikañ tōž eli. mis tōš čäin ohtogõa valvomaz.*

IX 45—46 (13) < Rajo, Oudekki Figuurova, 73 a., 1964.

Käidi istjastel (= õhtut valvamas). Kodus sõid õhtusõogi perega koos. Siis võtsid töö kaasa. Igaüks tegi mida tahes. Aga me rohkem võrku kodusime. Siis läksime sinna istuma. Ühes talus käisime. Siis tulid poisid sinna istuma.

Poisid olid ilma tööta. Siis toodi kubu õlgi maha. Iga tüdruk viis kubu õlgi järjekorras. Tehti maha ase õlgedest. Siis heitsid tüdrukud ja poisid koos maha magama. Hommikuni magati. Kel oli kasukas kaasa võetud, kel oli kuub. Need võtsime kattedeks. Kel oli nagu oma peigmees, see magas sellega. Kel polnud, siis magasid kõik tüdrukud reas. Alguses mängiti ja müllati õlgedes. Siis alles jäädi magama. Minu ajal ka oli. Ma käisin ka istjastel.

11. *mū čäimme lätā issumež. sīs se naine pani rōpā ehtogos ahjō, kuza čäimme. a ōmnikoš neisi ūllēlē. kahtē tūtōō aje ūllēlē. nešetī ūllēlē. sīz nāūtti senē pā, rōppapā. keikk_eli sūtī. se para sei. sīz lātā isuttī. sūčūzūs pokrovaš algattī čāvōā lātā issumeže. sel naizeļ ain čāūtī. tāmā eli leski nain. mū avitimma tāl ankoī leikata. ehtogoņ issuzimme vālisņ kahtetē_ššemet tunnīsā. čen kuto pōlteis sūlt verkkōa. čen vāhāp. pōlteis sūlt on satavīsč_čūmmēļ laukā. merel piti mennā, verkot piti eļļa. meil vanat čedrātī. a nōret kuottī verkkōa. nātelil ūhs ehtogo annettī tūtōil. sīz emmeļī. verkkōa tehti, čel_ļ on tarviz. mitā tūt isā emā annettī, sitā piēp tehķā. lātā issumīn loppu sīs ko lähettī merel pūtāmā, janvarī lopuļ. siell_i makazimme. ōmnikoš tulimme kottō.*

IX 82—83 (3) < Luuditsa, Maria Tsařkova, 76 a., 1964.

Meie käisime istjastel (= õhtut istumas). Siis see naine pani pudru õhtul ahju, kus käisime. Aga hommikul tõusis üles. Kaht tüdrukut ajas üles. Tõusid üles. Siis näitas seda potti, pudrupotti. Kõik oli söödud. See kratt sõi. Siis käidi istjastel. Sügisel maarjapäeval hakati käima istjastel. Selle naise juures aina käidi. Ta oli lesknaine. Meie aitasime tal halupuid lõigata. Õhtul istusime vahel kella kahesteiskümneni. Kes kodus poolteist sūlda võnku, kes vähem. Poolteist sūlda on sada viiskümmend rida. Merele pidi minema, võrgud pidid olema. Meil vanad ketrasid, aga noored kodusid võnku. Nädalas anti üks õhtu tüdrukutele. Siis õmmeldi. Võnku tehti, kel on tarvis. Mis töö isa (ja) ema andsid, seda peab tegema. Istjatsed lõppesid siis, kui mindi merele (kala) püüdma, jaanuari lõpus. Seal magasimegi. Hommikul tulime koju.

12. *vaļvomaš_tšāūtī. vešetī tū kāsa. nōristo koppiuz_ūhtē vai kahtē tallo, kui eli pallo nōria. verkkōa kuottī i paratettī. tšen tetši sukkā vai alettsā. poigad_isuttī i peļešetī. i nagrattī. lassā nastī. ohto isuttī kahtetēiššemenne tunnīsā. menikkād_jātī ūssi. menikkāt_tulit kottō. sīs_ko keik sūtšüzū tūt sātī kokkō perrā pokrova, sīz neistī tšāümā vaļvoma. taitā liukupāivāssā tšāūtī. rohkāp siel_ļati, kuza naiz-elājā ūhsinnā eli. avitattī talle kotonņe alkoā sahata. i tōtī metsāssā alkoja. raķķā eb_vešettu. avitattī tūkā.*

IX 56 (11) < Liivtsülä, Konstantin Leontjev, 56 a., 1964.

Istjatsil käidi. Võeti töö kaasa. Noorsugu kogunes ühte või kahte tallu, kui oli palju noori. Võrku kooti ja parandati. Kes tegi sukka või kinnast, Poisid istusid ja suitsetasid, ja naerdi. Tehti nalja. Küllalt istuti kella kaheteistkümmeni. Mõned jäid ööseks. Mõned tulid koju. Siis kui kõik sügistööd saadi kokku pärast maarjapäeva, siis hakati käima istjatsil. Vist vastlapäevani käidi. Rohkem seal oldi, kus naisterahvas ükski oli. Aidati tal kodus halupuid saagida ja toodi metsast halupuid. Raha ei võetud. Aidati tööga.

Mainitagu siinkohal veel sedagi, et G. Ränga «Vatjalaiset» (Helsinki 1960) puudutab küll vadjalaste omaaegset elu mitmekülgsest, kuid istjatsist ei ole selles töös üht ridagi.

Samasugused ning samal talvisel ajal peetud istjatsed, nagu need esinesid vadjalastel, olid omased ka vadjalaste otsestele naabritele. Isurid käisid koos *iltä istumaz* — öhtut istumas. Isurid on Pärnaspea ja Soikõla poolsaarel ning Lauga jõe ääres peamiselt kalurid. Sellepärast oli isuri tüdrukuil võrgukudumine tavaliseks tegevuseks, kui *issutti iltä*.¹ Isurid on olnud eriti kuulsad laulurikkuse poolest. Kui oldi öhtut istumas, õpiti ühtlasi üksteiselt laule. Laule võis tulla õpetama ka mõni vanem laulik, kes tegi siis tööd koos tüdrukutega.

Istjatsed on olnud tuntud eestlastelegi. Kohati on eesti istjatsed oma olemuselt olnud sarnased vadja omadega, kohati on nad aga olnud tunduvalt erinevad. Kõige sarnasemad vadja istjatsiga on olnud setude *istjadzõ?* ehk *subrätškõ?* Jõuludest vastlapäevani oli setudel istjaste aeg. Siingi oli istjatsil kollektiivse töö iseloom. Kaasa võtsid tüdrukud mitmesuguseid käsitöid, eriti ketrust. Setu tüdrid peremehed sugulaste noori tüdrukeid kokku umbes nädalaks. Siis viidi tüdrukud mõne teise sugulase poole. Pere rahvas hoolitses tüdrukute ülalpidamise eest. Setu istjaste peamiseks eesmärgiks, nagu vadjalastelgi, oli ikkagi noorte tüdrukute ja poiste kohtumise võimaldamine, et nad saaksid tulevast abielupoolt valida. Seepärast oli istumisöhtutel ka laulmist, mängimist ja tantsu. Kuulsail setu lauluemadelt Miku Od'elt ja Martini Ir'olt on J. Hurt avaldanud kaks pikka laulu, mis esitati istjatsil ning milles kirjeldati neid noorte koosviibimisi.² Mujalgi Eestis on tuntud noorte kollektiivseid töötamisi ning lõbutsemisi. Kanepi *istel käimine* on nagu setu *istjaste* eri alaks. Alutaguse *subrikud* on vadja istjaste otseseks territoriaalseks jätkuks. Olemuseltki on nendega sarnased olnud *issutalod*. Mõnevõrra erineva iseloomuga on olnud Kihnu *üläljõstmine*, Maarja-Magdaleena *ehasaun*, Alutaguse *ehalkäimine*, Kuusalu ja Jõelähtme *jägueh-*

¹ Vt. muide P. Ariste, Isuri keelenäiteid. *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused V*, Tallinn 1960, lk. 18.

² H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega III, Tallinn 1958, lk. 9 jj. — J. Hurt, Setukeste laulud II, Helsingi 1905, lk. 173 jj.

tud jne. Eesti istjastel pole põhjust lähemalt peatuda, sest nende kohta on olnud häid erikirjutisi³.

On tähelepanuväärne, et vadja istjatsed on nii sisu kui nimetuse poolest otseselt seotud Ida-Eesti, Setu, Kanepi ja Alutaguse istjastega. Ida-Eestil, eriti Alutagusel, on üldse ohtrasti ühiseid folkloristlikke ja etnograafilisi erijooni vadja aladega. Ühised sugemed võivad olla ürgset ühist algupära. Need võivad olla tekkinud ka sel teel, et ühelt keeleliselt lähedaselt naabrilt on siirdunud teisele uusi nähtusi ning nende nimetusi. Mitmed ühised elemendid on tekkinud sellegi tõttu, et niihästi vadja kui ka Ida-Eesti aladele on avaldanud mõju vene naabrid. Vadja ja Ida-Eesti istjaste arenemisel sellisteks, nagu nad veel hiljuti esinesid, on kindlasti olnud otseseid vene eeskujusid. Vadja keeles kohati esinev istjaste nimetuski *bēsedav* ehk *bešedav* (ning vepsa ja lüüdi *bešedad* pärineb vene keelest, kus *беседку* ehk *беседы* tähistavad samasisulisi noorte koosviibimisi, mida tunnevad vadjalased. Vene keelest on samuti setu *subrätka*? ja Alutaguse *subrik*, mille eeskujuks on olnud *сунрядки*. Vadja *issutalo* ja *isuta-talo* ning eesti *istjadzõ*?, *istõ*? jne. on tõlkelaenuid vene keelest, kus eri murretes kutsutakse kõnesolevaid koosviibimisi *посиделки*, *поседки*, *сиделки*, *посиденки*. Sisuliseltki on tihe seos vadja, isuri ja ida-eesti ning vene istjaste vahel. Venelastel tulid tüdrukud kokku samuti kas ketrama või õmblema. Kui tulid kohale ka poisid, hakati pidutsema. Venelaste väga vanaks kombeks arvatakse seda tava, et tüdrukud ja poisid jäid koos sinna majja magamagi, kus olid istjatsed⁴. Nagu eespool on mainitud, esines see vana tava ka vadjalastel Jõgõperä kandis.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et sellisena, nagu kirjapanekuist vadja *istumistalusid* tunneme, olid need kõigiti sarnased venelaste istjatsiga.

ВОДСКИЕ ПОСИДЕЛКИ

П. Аристэ

Резюме

До Октябрьской революции водская молодежь собиралась на посиделки. Посиделки начинались после окончания осенних полевых работ и продолжались до великого поста. Они были

³ R. Viidalepp, Kildsann ja muid endisaegseid külanoorde kooskäimisi. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, lk. 47 jj. — S. Lätt, Kollektiivne abistamine eesti pulmakommetes. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed I, Tallinn 1958, lk. 213 jj.

⁴ Vt. D. Zelenin, Russische (Ost-slavische) Volkskunde, Berlin—Leipzig 1927, lk. 337 jj.

общественной формой коллективной работы девушек. После работы девушки и молодые люди играли и танцевали. На посиделки молодежь собиралась обыкновенно в одном и том же доме, который нанимался на всю зиму. Иногда молодежь ночевала там же. Посиделки давали девушкам и парням возможность ближе познакомиться друг с другом.

Водские посиделки образовались под влиянием посиделок русских соседей.

WOTISCHE SPINNSTUBEN

P. Ariste

Zusammenfassung

Bis zur Oktoberrevolution versammelte sich die Jugend in Spinnstuben. Der Anfang der Spinnstuben war nach der Beendigung der herbstlichen Feldarbeiten und sie dauerten bis zur Fastenzeit. Sie waren eine besondere Form von kollektiver Arbeit der Mädchen. Nach der Arbeit spielten und tanzten Mädchen und Burschen zusammen. Die Spinnstuben wurden gewöhnlich in einem bestimmten Hause gehalten, das dazu gemietet wurde. Manchmal schlief die Jugend ebenda. Die Spinnstuben gaben der Dorfjugend eine Möglichkeit, sich näher kennen zu lernen.

Die wotischen Spinnstuben haben sich unter dem Einflusse der russischen *посиделки* entwickelt.

EESTI RAHVARAAMATUKOGUDE ÕIGUSLIK SEISUND XIX SAJANDI TEISEL POOLEL JA XX SAJANDI ALGUL

K. Veskimägi

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Esimene meieni jõudnud eestikeelne raamat nägi trükivalgust juba 1535. aastal, ent järgmist lahutab sellest terve aastasada. Ja taas pidi mööduma samasugune ajavahemik, enne kui eesti raamat hakkas ilmuma pidevalt aastast aastasse. Ning usulis-kiriklikku ainuvalitsevat pitsert pidi eesti raamatutoodang kandma veel läbi terve sajandi.

Alles XIX sajandi esimesel poolel kujunesid tingimused sellisteks, et võisid tekkida esimesed raamatukogud eestikeelse kirjandusega.

Eesti raamatukogude ajalugu — see on eelkõige rahvaraamatukogude ajalugu selle sõna laiemas tähenduses. Eesti raamatu kogumisele ja säilitamisele teaduslike eesmärkidega lähenes vaid Opetatud Eesti Selts, Eesti Kirjameeste Selts ja hiljem Eesti Üliõpilaste Selts, viimase alustatud töö jätkajana Eesti Rahva Muuseum.

Rahvaraamatukogude paremik, algul koolide juures, siis aeg-ajalt üle minnes rohkearvuliste seltside valdusse, kasvas välja sõna otseses mõttes rahva hariduslikest vajadustest. Eesti rahvaraamatukogude arengutee ei ole olnud kerge. Polnud ei uhkeid hooneid pidulike saalidega, ei riiulitemetsa kümnete tuhandete köidetega, ei erialase ettevalmistusega kutselisi raamatukoguhoidjaid ega ka tuhandepäist lugejatemurdu. Raamatukapp klassinurgas, selles mõnisada õhukest raamatukest, neid korraldamas ja lugejatele välja andmas meie väsimatu, tuhande kohustusega koormatud rahvaalgustaja-koolmeister, vallakirjutaja või muidu kirjandussõber — selline oli rahvaraamatukogu algus. Ja selliseks pidi rahvaraamatukogu jääma pikkadeks aastakümneteks.

Haruharv toetus vallakassast, kindlam sissetulek lugemismak-
sust, aeg-ajalt korraldatavast peost, loteriist või näitemängust, kuid ei iialgi nendelt, kes tsaaririigis olid seatud hariduselu juh-

tima — haridusministeeriumilt ja selle inspektoritelt. Hoopis vastupidi: toetuse asemel tuli ainult takistusi, nõuande asemel vaid bürokraatlik-ahistav tsirkulaar.

Tsaarivõimule oli hariduse levitamine orgaaniliselt võõras. Ta teadis, et see õõnestab ta jalgealust. Sellele vastav oli riigivõimu suhtumine koolidesse ja ka raamatukogudesse. Paljastades tsaarivalitsuse ja selle haridusministeeriumi reaktsioonilist tegevust, kirjutas Lenin: «Niisugust metsikut maad, kus rahvahulgad oleksid hariduse, valguse ja teadmiste poolest niivõrd *paljaks röövitud* — niisugust maad ei ole Euroopasse peale Venemaa enam ainsatki jäänud.»¹ Ja edasi: «Politsei nuhkimine, politsei omavoli, politsei *takistused* rahvale hariduse andmiseks üldse ja tööliste eriti, selle *hävitamine* politsei poolt, mida rahvas ise oma hariduse heaks teeb, — see on kokkuvõttes *kogu* tegevus, mida avaldab ministeerium...»²

XIX sajandi 60—70-ndail aastail toimus Eesti ühiskonnas suur edasimineku. Rahva suurenevad hariduslikud ja kultuurilised vajadused kutsusid esile ka raamatukogude arvu tõusu. Varem oli raamatukogude asutamisinitsiatiiv pastorite käes, nüüd olid küpsenud tingimused rahva enese poolt asutatud raamatukogude tekkimiseks. 80-ndate aastate algul oli maal umbkaudu juba 150 raamatukogu. Suurem osa nendest tegutses koolide juures, korraldajateks kooliõpetajad, toetajateks ümbruskonna elanikud-lugejad. Hiljem tekkisid raamatukogud mitmesuguste seltside juures.

150 raamatukogu — see oli oma aja kohta küllalt suur arv. Ent milline oli nende raamatukogude õiguslik seisund? Kuidas käsitasid tsaarimpeeriumi seadused raamatukogu üldse ja hariduslikke eesmärke taotlemaid eriti? Vastus sellele küsimusele aitab meil paremini mõista muutusi raamatukogude tegevuses, selle tõuse ning mõõnu.

Raamatukogude kohta olid tsaari-Venemaal kehtestatud ülimalt tagurlikud seadused, mis kord-korralt muutusid üha reaktsioonilisemateks. Kogu raamatukogudesse puutuv seadusandlus lähtus 1865. a. kinnitatud tsensuurimäärustikust, mis fikseeris raamatukogudele tegevusloa andmise korra. Tuleb kohe öelda, et tsensuurimäärustik käsitas raamatukogu mitte kui hariduslikku asutust, vaid kui ärilist ettevõtet: raamatukogu jaoks anti luba samasuguse korra järgi kui trükikodadele ja raamatukauplustele. Nii viimaste kui ka raamatukogude asutajateks võisid seaduse järgi olla eraisikud, aktsiaseltsid ja osäühingud, seega mitte sõnagi hariduslike eesmärkidega seltsidest. Loa andis kohalik kuberner, kelle heaksarvamisest oleneb, kas lubada või mitte trükikoja, raamatukaupluse või raamatukogu avamist.

¹ V. I. Lenin, Rahvahariduse ministeeriumi poliitika küsimusest, Teosed, 19. kd., lk. 116.

² Sealsamas, lk. 119.

Kirjeldatud kord kehtis praktiliselt nende raamatukogude kohta, mis asutati ärilistel eesmärkidel kas raamatukaupluste juurde või samasuguse sihiga üksikisikute poolt. Seadus ei nimetanud neid isegi raamatukogudeks, vaid «lugemiskabinettideks» («кабинет для чтения»), hiljem laenuraamatukogudeks («библиотека для чтения»)³.

Kuid hariduslike eesmärkidega raamatukogude kohta kehtestati aasta-aastalt üha uusi kitsendavaid määrusi ja ringkirju, nii et isegi asjaomased ametkonnad kaotasid neis orienteerumisoskuse. Kuigi neilegi andis loa kuberner, kinnitas nende põhikirja siseministeerium. Et säärase raamatukogude üle kontrolli teostada, nõuti alates 1867. aastast, et raamatukogu juhatusse kuuluks tingimata kas gümnaasiumi direktor või kreiskooli järelevalvataja.⁴ Kui linnades sellise nõudmise täitmine oligi vahest võimalik, siis maal igatahes mitte. Uhes siseministeeriumi konfidentsiaalses ettekirjutuses oligi otseselt öeldud, et raamatukogude asutamine on lubatud üksnes kubermangu- ja suuremates maakonnalinnades, maal aga keelatud.⁵

1884. aastal, süveneva poliitilise reaktsiooni tingimustes, kehtestas Aleksander III raamatukogude kohta uue, «ajutise» määruse. See andis raamatukogudele raske hoobi. Kõigepealt tuli iga raamatukogu avamise eel teatada kubernerile isik, kes on tema eest vastutav. Vastutav isik pidi olema poliitiliselt täiesti lojaalne. See aga tähendas, et asutamiselõa andmisele tõmmati kaasa sandarmeeria, kelle ülesandeks oli veendumusele jõuda vastutaja «ustavuses». Vähimigi kahtlus vastutaja riigitruuduses andis siseministrile õiguse raamatukogu sulgemiseks. Sama saatus ootas raamatukogu siis, kui ametivõimudeni jõudsid kuuldused «korruptustest» selles.

Nimetatud määrusega kehtestati keelatud raamatute nimestikud avalikkude raamatukogude jaoks. Selle sammuga püüdis tsaarivalitsus võidelda eesrindliku kirjanduse vastu. Kuigi paljusid progressiivsete vaadetega autorite teoseid võis kauplustest osta, ei pääsenud need raamatukogudesse. Praktiliselt pidi selliste raamatute kasutajate ring ahenema — seda piiras juba raamatu hind. Keelatud raamatute nimestikku sattusid K. Marxi, N. Tšernõševski, D. Pissarevi, N. Pomjalovski, A. Herzeni, F. Rešetnikovi jt. teosed.⁶ Eesti raamatut puudutasid nimestikud vaid vähesel määral (raamatukogudele keelati ainult kaks raamatut, needki usulis-

³ Е. Звягинцев, Правовое положение народных библиотек за 50 лет. Москва 1916, lk. 6.

⁴ Sealsamas, lk. 8.

⁵ Viide ettekirjutusele: Trükiasjade Peavalitsus — Liivimaa kubernerile. 9. okt. 1889. — NSVL RAKAL f. 776, nim. 20, s.-ü. 306, leht 52.

⁶ Алфавитный список произведений печати ... не допускаемых к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях. Санктпетербург 1884, lk. 4.

sektantliku sisuga⁷), kuid seda suuremat mõju avaldasid määrused fikseeritud üldkorraldused.

Olgu lisatud, et kuigi määrus oli «ajutine», jäi ta oma olulis-tes osades kehtima tsaaririigi lõpuni.

Raamatukogu võis asutada veel kooli juurde. Sel juhul allus ta mitte sise-, vaid haridusministeeriumile. Kooli juures tegutse- vate, avalikkusele määratud raamatukogude kohta kehtis sama range kord. Loa nende avamiseks andis igal üksikjuhtumil hari- dusminister. Selline raamatukogu pidi olema kooli omandiks ja raamatuid selle jaoks tohtis osta ainult gümnaasiumi direktori (hiljem rahvakoolide inspektori) loal ja väljavalikul. Raamatu- kogu võis olla avatud alles pärast õppetundide lõppu ning raama- tute lugemine kohapeal oli rangelt keelatud.

Teatavasti ei allunud talurahvakoolid balti kubermangudes kuni 1886. aastani haridusministeeriumile ning see lõi siinsetele raamatukogudele erilise olukorra. Nende raamatukogude jaoks, mis tegutsesid koolide juures, polnud haridusministri luba tarvis. Küll aga kehtisid väljaspool kooli tegutsevate raamatukogude jaoks kõik need määrused, mis puudutasid siseministeeriumile alluvaid raamatukogusid üldse. Seetõttu piirdusidki kooliõpetajad raamatukogu asutamisel kas vallavalitsuse, kihelkonnakohtu või sillakohtu loaga, kuid kõige sagedamini tegutseti üldse kellegi käest luba küsimata. Hakkas aga sama koolmeister raamatukogu rajama kas vallamaja või mõne seltsi juurde, pidi ta vähemalt ametlikult kubernerilt luba taotlema. See asjaolu äratas üldist hämmeldust ja meelepaha.

Palju sekeldusi tõi kaasa veel järgmine asjaolu. Mitmed laulu-, mängu-, põllumeeste ja teised seltsid võtsid oma põhikirjadesse punktid, mille järgi neil oli õigus raamatukogu asutada. Kui põhi- kiri kinnitati, arvati seltsis loomulikult, et on õigus ka raamatu- kogu avamiseks. Kuid mitte sugugi: põhikirja võetud punkt raa- matukogu kohta oli alles eelduseks, et võidi hakata oma raamatu- kogu jaoks luba taotlema, ja seda üldises korras.

Ka tolelaegsed ajalehed ei osanud raamatukogude asutajatele kõiki konkse selgeks teha ja vaevalt oli neil endilgi täit käsitust, kuhu millal pöörduda. A. Grenzstein oma muidu põhjalikes sele- tustes, mida ta andis raamatukogude asutamise kohta, läks loa hankimise korrast hoopis vaikides mööda.⁸ «Eesti Postimees» andis lugejate sellekohasele küsimusele üsna ebamäärase vastuse: «Kui raamatukogu eramajas asutatav on, siis on tema asutamiseks kubermangu valitsuse luba tarvis. See luba on aga kerge saada, sest säält antakse ta varsti nendele, kes soovivad. [Nagu allpool näeme, ei toimunud see sugugi nii lihtsalt. K. V.] Kubermangu valitsusele on ka põhjuskiri sisse anda, kui üleüldse põhjuskirja

⁷ V. R[eimann] Eesti kirjanduse kitsendused. «Postimees» 1903, 22. veebr.

⁸ Raamatukogud. — «Olevik» 1882, 19. okt.

tahetakse teha [? — K. V.]. Laenuraamatukogud aga käivad kõik üsna lihtlabasel viisil määratud hinna eest lugejate käes, enamiste 2 kuni 3 kop. nädalis. Kas raamatukogu valla- ehk mõisamaa pääl, see on üks kõik. Raamatukogu luba võib ka valla-, kihelkonna-, ehk sillakohus anda, aga peab teadma, mis põhjusel ta seda teeb. Siin seda seletama hakata viiks pikale. [? — K. V.] Kui raamatukogu koolis asutatakse ja koolilaste ja muude koolikonna õpetuse otsijate tarvis väike kogu õpetlikka raamatuid koolile nõuutatakse, siis ei ole selleks iseäralist luba tarvis, sest koolil peab ju õpetuse ja ka õpetlikka juturaamatuid olema. Erainimeste juures on kubermangu valitsuse luba laenuraamatukogu asutamiseks tarvis, ja üks kelle juures raamatukogu on, peab oma nime ja elukoha kubermangu valitsusele teada andma.»⁹ Säärane «selgitus» sai vaevalt tuua olukorda erilist selgust. Milleks hakata luba küsima kubernerilt, kui võib läbi ajada vallakohtu loaga või hoopis ilma hakkama saada. Ja nii toimitigi. Esines koguni juhtumeid, kus raamatukogu tegutses — sillakohtu suulisel (!) loal.¹⁰ Kuid hiljem sai see asjaolu paljudele raamatukogudele saatuslikuks.

Säärane huvi puudus ametliku paberi vastu ei tähendanud sugugi, et mõisnikud-pastorid oleksid pooldavalt suhtunud raamatukogude tegevusse. Hoopis vastupidi.

Eesti rahvuslik liikumine tervikuna kutsus kohalikes võimudes esile suure ärevuse. Kõigi vahenditega püüti takistada C. R. Jakobsoni ja tema mõttekaaslaste tegevust. Hädaohtu oma positsioonidele aimasid mõisnikud ka eesti seltsides, eestikeelses trükisõnas ja selle levitamises. Siit tulenesid taotlused haarata seltsid oma kontrolli alla ning takistada nende levikut. Selle üksikasjaline käsitlus viiks pikale. Viitame siinkohal akad. H. Kruusi vastavale eriuurimusele «Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. aastal.»¹¹

Toome vaid ühe näite. Viljandimaal Võisiku vallas, kus 1883. a. oli käsil raamatukogu asutamine, tungisid mõisaametnikud vägi-valdselt raamatukogusse ja raamatud viidi mõisa. Seal korraldas mõisnik tsensuuri: kõik, mis baltisakslastele vastuvõtmatu, pidi kõrvaldatama. Nendeks olid C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat», «Kolm isamaa kõnet» jt. Lõpuks järgnes käsk: raamatukogu asutamisest mitte mõeldagi!¹²

Kuidas aga läks nendel, kes püüdsid luba hankida ametlikus korras? Sellest vaatevinklist on õpetlik Vastse-Otepää raamatukogu vintsutuste lugu. Et samasugust teed käisid ka mitmed teised raamatukogud, püüame jälgida Vastse-Otepää loataotluse käiku kõigis selle üksikasjades.

⁹ Viimaste küsimiste pääle... «Eesti Postimees» 1883, 13. apr. Analoogiline seletus ilmus ka: Helme kihelkonnast... «Eesti Postimees» 1884, 18. jaan.

¹⁰ Kammeri vallavalitsus — Tartu sillakohtule. 1888. — ENSV RAKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 927, leht 60.

¹¹ H. Kruus, Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn 1957, lk. 200—211.

¹² Auustatud «E. P.» toimetusel «Eesti Postimees» 1883, 13. apr.

Raamatukogu Vastse-Otepääl asutati juba 1879. a., arvatavasti Jakob Hurda algatusel või vähemalt tema toetusel. Kohaliku kooliõpetaja juhatusel edenes raamatukogu kaunis jõudsalt. Kuid siis otsustati raamatukogule luua kindlam alus ja seepärast asutati tema ülalpidamiseks raamatukogu selts. Raamatukogu selts korraldas sissetulekute saamiseks pidusid ja näitemüüke, pandi toime korjandusi; seltsi üldkoosolek otsustas, milliseid raamatuid osta. Ettevõtte legaliseerimiseks otsustati talle muretseda ametlik tegutsemisluba. 20. märtsil 1880. a. saatis J. Hurt Vastse-Otepäa raamatukogu seltsi asutajate nimel avalduse siseministeriumile palvega kinnitada seltsi põhikiri.¹³ 1. aprillil 1880. a. saatis Trükiasjade Peavalitsus Hurda avalduse koos põhikirja projektiga seisukoha võtmiseks Liivimaa kubernerile ja see omakorda politseivõimude kaudu Tartu sillakohtule.¹⁴ Oli ju vaja veendumusele jõuda raamatukogu asutajate lojaalsuses ning eesmärkides, mida nad taotlesid. See võttis ääretult kaua aega ja nii möödus 1880. aasta ja saabus juba 1881. Pärast otepäälaste meeldetuletust nõudis Trükiasjade Peavalitsus 22. jaanuaril 1881. a. kubernerilt küsimuse läbivaatamise kiirendamist.¹⁵ Vastuse saatis Liivimaa kuberner Uexküll-Güldenbandt ometi alles poole aasta pärast, 13. juulil 1881.¹⁶ Sellest selgub, et kuberner oli käskinud seltsi asutajatel põhikirja tublisti muuta. Kõigepealt oli kubeneri käsul välja jäetud punktid, mis nägid ette võimaluse kontsertide, näitemängude jne. korraldamiseks. Põhjendus — see ei olevat raamatukoguseltsi asi. Kuid sellega kaotas selts võimaluse raamatukogu jaoks sissetulekute hankimiseks. Kubeneri nõudel oli põhikirja sisse võetud uus punkt, mis andis talle õiguse seltsi sulgemiseks, kui temani jõuavad teated korratustest või põhikirja rikkumisest seltsis. Niisiis rippus seltsi kohal alatine ähvardus, et iga tühinegi pealekaebus toob jalamaid kaasa seltsi sulgemise. Ülejäänuga põhikirjas oli kuberner nõus ja esitas selle siseministeriumile kinnitamiseks.

Kuid siseministerium polnud veelgi rahul. 21. augustil 1881. aastal järgnes Liivimaa kubernerile kiri, milles Trükiasjade Peavalitsus tundis huvi, kuidas kohapeal on võimalik täita nõuet, et raamatukogu juhatuse kuuluks tingimata kas kreiskoolide või vaimuliku seminari järelevaataja.¹⁷

Ja uuesti algas paberite liikumine bürokraatlikus masinavär-

¹³ J. Hurt — Siseministeriumile. 20. märts 1880. — NSVL RAKAL, f. 776, nim. 20, s.ü. 306, leht 1.

¹⁴ Trükiasjade Peavalitsus — Liivimaa kubernerile. 1. apr. 1880. — Sealsamas, leht 3.

¹⁵ Trükiasjade Peavalitsus — Liivimaa kubernerile. 22. jaan. 1881. — Sealsamas, leht 17.

¹⁶ Liivimaa kuberner — Trükiasjade Peavalitsusele. 13. juuli 1881. — Sealsamas, leht 22—23.

¹⁷ Trükiasjade Peavalitsus — Liivimaa kubernerile. 21. aug. 1881. — Sealsamas, leht 25.

gis. Selgus, et Liivimaa kuberneril polnud aimugi säärase tsirkulaari olemasolust. Pärast seda, kui Trükiasjade Peavalitsus 6. novembril 1881. a. selle ringkirja kubernerile saatis, algas uuesti politsei kaudu uurimine, kas Vastse-Otepää raamatukogus saab ära hoida tsaariimpeeriumile kahjuliku tegevussuuna tekkimist ja poetada raamatukogu juhatusse vastav nuhk.

Selgus, et ei. Ligilähedusest nõutavat ametimeest võtta ei olnud. Et selles selgusele jõuda, möödus jällegi aasta. 8. oktoobril 1882. a. leidis kuberner oma kirjas, et oleks küll võimalik järelevaatajana rakendada kas Liivimaa Talurahvakoolide Peakomitee maakonnakomitee liikmeid või õigeusu preestreid, kuid samas tõi välja tõelise põhjuse, miks kohapealsed võimud kardavad lubada raamatukogude asutamist: «Võttes aga arvesse, et see kontroll vaevalt võiks olla täpne, seevastu aga praegusel ajal, mil süveneb ärev olukord Liivimaa talupoegade hulgas, on vajalik väga hoolikas kontroll talupoegade igasuguste kogunemiste üle, arvan, et oleks otstarbekam Vastse-Otepää raamatukogu seltsi põhikirja kinnitamine edasi lükata.»¹⁸

Niisiis oli lõpuks välja öeldud kõige tähtsam, mis sundis võime loa andmisega lõputult venitama. Võimas rahvuslik liikumine, rahva võitlus balti mõisnike privileegide vastu ja päev-päevalt rahva hulgas süvenev vajadus hariduse järele oli see, mis hirmutas võimukandjaid ja sundis ka rahva haridustaotlustele veeretama igasuguseid takistusi.

1882.—1883. aasta oli tõesti ärev. Oli käimas senaator Manasseini revisjon. Senaatori käsundusametnikke piirasid loendamatud delegatsioonid ja üksikisikud nõudmiste ning palvetega. Kõikjal arutati revisjoni võimalikke tagajärgi. Eesti külas teravnes klassivõitlus. Võrumaal nõudsid sulased 1882. a. päristalude jagamist.¹⁹ Tartumaal Vara vallas sattus 1883. a. võimude kätte lendleht, mis kutsus üles väevõimuga — «kellel on püss — püssiga, kellel on kirves — kirvega, kellel on vikat — vikatiga» mõisnikelt tagasi võtma nende poolt riisunud maad. Isegi tähtpäev oli määratud — 23. aprill.²⁰

Sellega võiski lõppeda Vastse-Otepää raamatukogu loataotluse lugu: tema asutajad said pärast üle kahe aasta kestnud ootamist igatahes keelduva vastuse.

Kuid sellega ei lõppenud kirjavahetus asjaomaste ametkondade vahel. Kuigi siseministeerium nõustus kubeneri ettepanekuga lükata edasi põhikirja kinnitamine määramata aja peale, jätkus paberite vahetamine juba puhtbürookraatlike põhimõtete pärast.

¹⁸ Liivimaa kuberner — Trükiasjade Peavalitsusele. 8. okt. 1882. — Seal-samas, leht 28—29.

¹⁹ Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani.) 2. tr. Tallinn. 1957, lk. 247.

²⁰ Üleskutse saksa- ja venekeelne tõlge. — NSVL RAKAM. Politseidepartemangu fond, 3. osakond. 1883, s.-ü. 38, osa 6, leht 2.

Vahepeal oli lahkunud kubeneri ametikohalt Uexküll-Güldenbandt ning tema asemele määratud I. Ševitš; kirjavahetuses oli juba unustatud raamatukogu selts ja selle asemel figureeris ühes kirjas koguni piibliselts (venek.: библиотечное общество библейское общество), kuid asja arutamine jätkus. Põhjus oli selles, et kubeneri ja ministeeriumi vahel tekkis mõtete lahkuminek: kummal on õigus raamatukogu seltsi sulgemiseks. Raamatukogu võis sulgeda siseminister, seltside sulgemine oli üldiselt kuberneride õigus. Kumb neist aga pidi sulgema raamatukoguseltsi? Selle küsimuse ümber murtigi piike. Veel polnud antud luba raamatukogu avamiseks, aga juba täie agarusega tegeldi küsimusega, kes sulleb tema!

Ent samal ajal jätkas raamatukogu Vastse-Otepääl rahulikult oma tegevust, ilma et oleks lasknud ennast häirida loa puudumisest. 1885. a. algul oli raamatukogus juba 800 köidet koguväärtusega 200 rubla.²¹ Ümberkaudne rahvas oli agar raamatukogu kasutama. «Astugu siis igaüks, kellel see võimalik, meie kogu liikmeks, sellega edendab ta rahva-haridust!» kutsusid üles otepäälased.²²

80-ndate aastate keskel toimus raamatukogude valdkonnas suur tagasimine. Kõige elavusrikkam ajajärk raamatukogude asutamises langes ajavahemikku 1880—1884, mil asutati üle maa enam kui 60 raamatukogu. Järgmistel aastatel tuli uusi juurde hoopis kahaneva intensiivsusega, kuni 1887. a. on teada vaid kahe raamatukogu asutamisest. Ning nendestki oli üks raamatukaupluse juures ja teine mõisniku asutatud. Rahva poolt loodud raamatukogude juurdekasv oli aga katkenud.

Languse põhjustas terve rida majanduslikke ja ühiskondlikke tegureid. Eelkõige oli see tingitud maad tabanud majanduskriisist. Kuid sugugi mitte vähem tähtsat osa etendas asjaolu, et hakati hoopis rangemini täitma raamatukogude kohta käivat seaduse-tähte.

1886. a. allutati kõik koolid haridusministeeriumile. See tõi kaasa kõigi nende seaduste kehtestamise Baltimail, mis puutusid koolidesse teistes Venemaa osades, sealhulgas ka haridusministeeriumi 1867. a. ringkirja koolide juures tegutsevate avalike raamatukogude kohta. Nimelt avaldas Tartu õpperingkonna kuraator M. Kapustin 1886. a. detsembris üksikasjaliku seletuse raamatukogude asutamise korrast.²³ Toome siinkohal Kapustini ringkirjast väljavõtte kaasaegsetele esitatud tõlkes: «Kui koolimajas aga raamatukogu tahetakse asutada, mis mitte üksi koolilaste, vaid ka teiste inimeste jaoks peab saama, siis on selle tarvis kooliministri

²¹ Vastse-Otepääst. «Olevik» 1885, 21. jaan.

²² Tartu maakonnast. — «Eesti Postimees» 1885, 16. jaan.

²³ Об устройстве библиотек и книжных складов при учебных заведениях. Распоряжение попечителя Дерптского учебного округа 7 декабря 1886 г. — «Циркуляр Дерптского учебного округа» 1886, № 11, lk. 325—326.

käest luba tuua. — Mina olen hää meelega valmis omalt poolt niisuguste avaliste raamatukogude asutamist nende tingimiste all lubama, mis ministri ringkirjas 12. mihklikuul 1867 seisavad: 1) Et raamatute valimine avaliste raamatukogude tarvis ainult koolivalitsuse loaga saaks ette võetud; 2) et rahvale kuidagiviisi ei saaks lubatud kogus ise lugeda ja et rahvas raamatuid koju ligi võtaks; 3) et raamatuid teatud päevadel ja tundidel, aga iialgi mitte kooli ajal välja ei anta. Ilma enne kooliministeeriumile teatamata ei tohita ühtki raamatukogu koolimajas avada.»²⁴

Oli alanud esimene tõsisem rünnak loata tegutsevate raamatukogude vastu ja ühes sellega tegelikult rünnak raamatukogude vastu üldse. Rahvakoolide inspektorid alustasid kontrolli, kas omatakse «kooliministri» luba. Selgus, et keegi polnud jõudnud seda veel hankida. Hakati luba taotlema ja nüüd ilmnis kuraatori «heahtlikkus»: läks mööda kaks aastat enne, kui tulid haridusministeeriumist esimesed load. 1888—1890 oli loa saajaid seitse. Taotlejaid oli küll rohkem, kuid neile tuli eitav vastus — oli siis põhjuseks kooliõpetaja «ebausaldatavus» või võimude eitav suhtumine raamatukogudesse üldse.²⁵

Üldiselt tunti loa hankimise vastu vähe huvi: oldi teadlik, millistes tingimustes määrus tegutseda lubas. Sõltus ju nüüd iga raamatu muretsemine täielikult inspektori meelevallast. Ja seepärast otsustati endisel kombel läbi ajada. Ent avastas inspektor säärase raamatukogu, siis ootas seda lõpp.

Samas alustati lubade kontrolli siseministeeriumi liinis kuberneride ja politseivõimude kaudu nende raamatukogude osas, mis tegutsesid väljaspool kooli — seltside juures, vallamajades ja mujal. Milline oli kuberneride suhtumine raamatukogudesse, seda nägime juba eespool Vastse-Otepää raamatukogu loataotluse lugu jälgides. Aastail 1886—1890 läks ainult neljal õnneks luba saada, peaaesjalikult siis, kui osati raamatukogu näidata ärilisi eesmärke taotlevana.

Tegurid, millel peatusime, põhjustasidki oma kogusummas languse raamatukogude valdkonnas. Ei langenud mitte üksnes nende tegevusulatus, vaid paljud lakkasid hoopis eksisteerimast — nad suleti kas ametivõimude või heidutatud asutajate endi poolt.

Sajandi viimane aastakümme tõi kaasa uued kitsendused, mis tegid raamatukogude asutamise ja nende tegevuse peaaegu võimatuks. Nimelt kehtestas siseministeerium 1890. a. maikuu

²⁴ Raamatukogudest. «Olevik» 1887, 2. veebr.

²⁵ Näiteks Metsküla raamatukogu puhul (Viljandimaal Suure-Kõpus) ei meeldinud võimudele see, et tema algatajad olid põhikirjas ette näinud lugejate koosolekute korraldamist ja raamatute ühiseid arutamisi. Kuraatori arvates võis viimasest tekkida ainult segadust ja raamatute sisu «tendantslikku» tõlgendamist. Aastase ootamise järel sai Metsküla raamatukogule loa taotleja kooliõpetaja M. Soop keelduva vastuse. — Trükiasjade Peavalitsus — Metsküla raamatukogule. 1. veebr. 1889. — NSVL RAKAL, f. 776, nim. 20, s.-ü. 994, leht 141.

rahvaraamatukogude kohta uue määruse.²⁶ See määrus hõlmas just rahva laiematele ringkondadele määratud raamatukogusid linnas ja maal, mille kasutamine oli kas hoopis tasuta või toimus väikese maksu eest. Uutes tingimustes, kus kogu Venemaal hakkas ulatuslikumalt levima kirjaoskus, ei saanud tsaarivalitsus enam otseselt keelata raamatukogude asutamist «lihtrahva» jaoks, kuid püüdis kõigi vahenditega suunata nende tegevust endale meelepärases suunas.

Kõnesoleva määruse alla kuuluvate raamatukogude asutamine toimus samade tsensuuriseaduste alusel kui avalikkude raamatukogudegi asutamine, kuid sellele lisandus veel terve rida kitsendusi. Peale tavalises korras vastutaja pidi raamatukogu tegevust jälgima selleks eriliselt määratud järelevaataja (kuraator), kes kinnitati kas rahvahariduse ametnike või õigeusu preestrite hulgast.²⁷

Järelevaataja pidi jälgima raamatukogu iga sammu, kontrollima selle raamatuid, silmas pidama, et ei korraldataks rahva-koosolekuid, ning kõigist «korrarikumistest» jalamaid oma kõrgematele ülemustele ette kandma. Lühidalt — järelevaatajate institutsioon pidi kindlustama riigivõimu kontrolli raamatukogude tegevuse üle.

Kuid kõige takistavam osa määrusest peitus selle kurikuulsas neljandas paragrahvis: rahvaraamatukogud tohtisid muretseda ainult neid raamatuid ja perioodilisi väljaandeid, mida lubas Haridusministeeriumi Õpetatud Komitee.

Juba kaks aastat tagasi, 1888. a. oli haridusministeeriumile pandud kohustus — vaadata läbi rahvaraamatukogude katalooge, et nendes ei leiduks midagi «kahjulikku». Tegelikult hakkas see «õpetatud komitee» avaldama raamatute nimekirju, mida ta pidas rahvaraamatukogudele vajalikuks. 1890. aasta määrusega aga muutusid need nimekirjad kohustuslikeks.

Niisiis kujunes selge vahe kahe raamatukogu tüübi vahel. Linnades tegutsevate avalikkude raamatukogude jaoks olid kehtestatud juba 1884. a. keelatud raamatute nimestikud; nendes märkimata ja üldise tsensuuri poolt lubatud raamatuid võisid avalikud raamatukogud muretseda. Rahvaraamatukogude jaoks aga kehtestati nüüd lubatud raamatute nimestikud; neis märkimata raamatuid ei tohtinud raamatukogus olla.

Nüüd olenes ministeeriumi ametnikest, mida rahvas tohtis lugeda. Selle sammuga püüdis tsaarivalitsus rahvast eemal hoida progressiivse ja revolutsioonilise sisuga kirjandusest, võttes samal

²⁶ Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними, Санктпетербург 1890, lk. 4.

²⁷ Juba see nõue, et järelevaatajaks pidi tingimata olema õigeusu kirikuametnik või kooliõpetaja (nendest tulid määruse mõtte järgi kõne alla ainult ministeeriumi- või õigeuskoolide õpetajad), asetaski Eestis raamatukogude asutajate ette suuri raskusi — sageli polnud lihtsalt kuskilt järelevaatajat võtta.

ajal nimestikesse usulise ja «patriootilise» sisuga brošüürikesi. «Tänu» sellisele sammule osutusid rahva jaoks täiesti keelatuiks kogu määruse kehtivuse ajaks kuni 1905. aastani V. Belinski, N. Dobroljubovi, N. Tšernõševski, G. Uspenski, N. Pomjalovski, M. Gorki, M. Saltõkov-Štšedrini, F. Rešetnikovi ja rea teiste progressiivsete kirjanike teosed. Paljude kirjanike teostest oli lubatud ainult osa. Sellisteks olid L. Tolstoi, N. Nekrassov, A. Tšehhov, V. Korolenko, N. Garšin ning isegi A. Puškin. Teaduslikest ja populaarteaduslikest raamatutest sattus ministeeriumi nimestikesse vaid tühine osa.

Tegelikult kujunes olukord veelgi raskemaks, sest raamatukogud tohtisid osta lubatud raamatuid ainult nendes väljaannetes, mis oli nimestikes märgitud. Et aga nendesse võeti sageli raamatuid, mille trükk oli juba ammu läbi müüdud, tähendas see lugejale raamatust ilmajäämist.

Sajandi 90-ndate aastate keskpaiku oli kogu venekeelsest kirjandusest (välja arvatud vaimulikud raamatud) lubatud ainult 2500—3000 teost, mis moodustas kogu raamatutoodangust ainult väikese murdosa — kõigest 3,3%.²⁸ XX sajandi esimestel aastatel võisid rahvaraamatukogud muretseda kogu raamatutoodangust ainult ühe kümnendiku.²⁹

Võib arvata, et sellest arvust sai välja valida kas või väikese kogu häid raamatuid. Kuid sellegi kohta oli määruses oma paragrahv, mis keelas «ühekülgselt raamatute valikut teatud aladelt, usuliste, patriootiliste ja üldse õpetliku sisuga raamatute kahjuks.»

Kõik nimekirjade alusel muretsetud raamatud pidi vastutaja kandma kataloogi, mille vaatas läbi, võrdles ministeeriumi nimekirjadega ja kinnitas leht-lehelt raamatukogu järelevaataja. Seejuures tohtisid raamatukogud küll taotleda igaüks individuaalselt haridusministeeriumi Õpetatud Komiteelt luba raamatute hankimiseks, mis ministeeriumi nimestikes puudusid, praktiliselt aga ei olnud sellést «loast» mingit kasu, sest komiteel polnud lihtsalt mahti üksikute raamatukogudega tegelda.

Oli kujunenud olukord, kus raamatukogusid piiras kolmekordne järelevalve. Loa raamatukogu jaoks andsid ning kinnitasid vastutajad ja järelevaatajad siseministeeriumi ametnikud kuberneride näol, haridusministeerium kandis hoolt selle eest, et raamatukogusse ei satuks «õonestavat» kirjandust, «pühim» sinod oma preestritega jälgis, et kõigist nendest eeskirjadest ka kinni peetaks.

Kui see reaktsiooniline määrus oli äärmiselt kitsendav kogu Venemaa rahvaraamatukogude arengule, siis rahvuslikes ääremaaes, sealhulgas ka Eestis, tegi see raamatukogude töö hoopis

²⁸ К. И. Абрамов и В. Е. Васильченко. История библиотечного дела в СССР (до 1917 года), Москва 1959, lk. 122.

²⁹ Е. Звягинцев, Правовое положение народных библиотек за 50 лет. Москва 1916, lk. 15.

võimatuks. Põhjus oli selles, et haridusministeeriumi komitee tegeles ainult venekeelse kirjandusega, jättes täiesti kõrvale raamatud gruusia, armeenia, tatari, läti, eesti jt. keeltes. Lisaks kõigele muule püüdis tsaarivalitsus selle määrusega süvendada ääremaade venestust ning pidurdada rahvusliku kultuuri arengut.

Mis jäi sääraates tingimustes teha eesti raamatukogudel? Loata tegutseda ei saadud, seda jälgisid, nii hästi-halvasti kui see neil õnnestus, politseivõimud.

Olukorra tegi veel raskemaks seik, et laiemale avalikkusel puudus igasugune käsitus raamatukogudesse puutuvatest seadustest, sest sellest ei informeerinud ka ajakirjandus. Ainult korra, kui kehtestati lubatud raamatute nimestikud, vilksatas ajalehtedes imestavaid artikleid, kuidas seda nõuet küll Baltimail täita,³⁰ ja sellega piirdutigi. Kohapealsetest väljaannetest avaldasid 1890. a. määruse ainult kubermangude teatajad ning Riia õpperingkonna ametlik häälekandja.³¹ Need olid aga venekeelsed ja seega laiematesse ringkondadesse ei ulatunud.

Hankida tegutsemisluba samuti kui raamatukaupluste raamatukogudel, enam ei õnnestunud, sest oli juba olemas määrus rahvaraamatukogude jaoks. Jäi veel alles juba eespool kirjeldatud tee loa hankimiseks haridusministeeriumilt. Esialgu see siin-seal õnnestuski. Kuigi selliste raamatukogude koostis olenes täiesti rahvakoolide inspektori meelevallast, võisid nad heal juhul siiski tegutseda. Kuid peagi tehti ministeeriumi nimekirjad kohustuslikuks ka raamatukogudele, kes olid loa hankinud haridusministeeriumi kaudu, ning sellele järgnes jällegi vaikus.

1890. a. määrus oli selline, et isegi kohalikud võimud ei osanud seda kuidagi rakendada. Seepärast saadeti kõik loataotlused tagasi ning aastail 1890—1895 ei saanud enam ükski uus raamatukogu tegutsemisluba.

Pikapeale hakati kõrgemal pool mõtlema olukorra lahendamisest ning kerkis üles küsimus eri määruse väljatöötamisest, mis oleks reglementeerinud raamatukogude olukorda tsaaririigi rahvuslikes ääremaades.³² Eri määrus jäi aga tulemata.

Selle asemel ilmus 1896. a. aprillis haridusministeeriumi korraldus, mis pidi võimude arvates olukorda Baltimail lahendama.³³ Selle korraldusega pandi Riia õpperingkonna kuraatori nõukogu erikomiteele, mis oli õpikute läbivaatamiseks loodud juba 1890. a., veel uus ülesanne: vaadata läbi eesti- ja lätikeelsed raamatukogu-

³⁰ Mineval aastal.... «Sakala» 1889, 11. veebr. Kohalises paigas.... «Postimees» 1889, 4. veebr. Kuidas Düna-Ztg.... «Olevik» 1889, 6. veebr.

³¹ Об утверждении правил о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. «Циркуляр Дерптского учебного округа» 1890, № 7, lk. 333—338.

³² NSVL RAKAL, f. 776, nim. 20, s.ü. 1306, leht 276.

³³ О предоставлении комитету при попечительском совете округа рассмотрения книг на латышском и эстонском языках для читален и библиотек. — «Циркуляр Рижского учебного округа», 1896, № 5, lk. 259.

dele määratud raamatud. Raamatute läbivaatamine lasus kahel rahvakoolide inspektoril, kes pidid iga raamatu kohta koostama retsensiooni ja need esitama komiteele seisukohavõtuks. Komitee kaalus, kas raamatut lubada või mitte, ning pidi oma otsusest informeerima veel haridusministeeriumi.

Kogu erikomitee toimis äärmiselt aeglaselt ning mingisugusest kirjanduse süstemaatilisest läbivaatamisest ei olnud juttugi. Selle asemel kästi raamatukogudel igaühel individuaalselt esitada oma raamatud läbivaatamisele. Raamatuid tuli kokku massiliselt. Juba 1896. a. mais oli komiteele esitatud 400 raamatut.³⁴ Aasta lõpuks kasvas otsustamist ootavate raamatute hulk juba kahele tuhandele. Nagu selgub ühest kubernerile saadetud avaldusest,³⁵ ei suutnud komisjon kuu aja jooksul läbi vaadata kahtkümmetki raamatut. Seega oli «tööd» juba varutud ligi kümneks aastaks. Raamatud olid esitanud aga ainult kuus raamatukogu ning järke ootas veel mitukümmend...

See sundis õpperingkonna kuraatorit järele mõtlema ning samme astuma ootamatust koormast vabanemiseks. Juba järgmise aasta algul pöörduski kuraator haridusministeeriumi poole avaldusega, milles kurtis, et raamatute läbivaatamine on tema inspektoritele ülejõu, ja tegi ettepaneku — anda raamatute läbivaatamine tsensoritele.³⁶

Samasuguses hädas oli ka kuberner, keda kõikjalt rünnati loataotlustega. Avalduste tulv kubernerile oli nii suur, et ta oli sunnitud taotlema siseministeeriumilt kitsendava määruse neljanda paragrahvi tühistamist.³⁷ Kubeneri ettepaneku kohaselt jääks õpperingkonna erikomitee ülesandeks vaid raamatukogu järelevaataja poolt esitatud kataloogi kinnitamine. Loodetud kergenduse asemel aga sai kuberner enda kaela kogu töö: siseministeerium tegi kubernerile kohuseks kinnitada katalooge, kooskõlastades oma tegevust õpperingkonna erikomiteega.³⁸

Niisiis läks asi tegelikult veelgi keerulisemaks: õpperingkonna kõrval tõmmati raamatute läbivaatamisele kaasa ka kuberner. Viimasele see muidugi ei meeldinud ja nüüd püüdis juba temagi raamatute läbivaatamise veeretada tsensorite kaela, kusjuures lätikeelset kirjandust vaataks läbi eriametnik Riia tsensori juures ja eestikeelset ametnik Tartus.³⁹ Nii püüdis üks võim teise kaela veeretada kogu selle mõttetü ja tarbetu töö.

³⁴ Riia õpperingkonna kuraator — haridusministrile. 16. jaan. 1897. — NSVL RAKAL, f. 1284, nim. 188. 1900, s.-ü. 84, leht 15.

³⁵ J. Ermann — Liivimaa kubernerile. 1896. — Sealsamas, leht 4.

³⁶ Riia õpperingkonna kuraator — haridusministrile. 16. jaan. 1897. — Sealsamas, leht 18.

³⁷ Liivimaa kuberner — siseministrile. 10. jaan. 1897. — Sealsamas, leht 2.

³⁸ Trükiasjade Peavalitsus — Liivimaa kubernerile. 21. jaan. 1897. — Sealsamas, leht 8.

³⁹ Liivimaa kuberner — Trükiasjade Peavalitsusele. 28. märts 1897. — Sealsamas, leht 13.

Küsimuse lahendamine aga venis ja nii teatas Liivimaa kuberner 1898. aastal, et ta on katkestanud igasuguse loa andmise raamatukogudele⁴⁰ — sellega püüdis ta mõjutada keskvalitsust asja kiiremini otsustama.

Kubeneri poolt tõstetud küsimus venis tsaaririigi instantse mõöda tõepoolest otse imestamapaneva aeglusega. Haridusministeeriumi Opetatud Komitees, kuhu materjal läbivaatamiseks suunati, kerkis hoopis uus probleem: kas «muulastel» on üldse õigus emakeelseid raamatuid raamatukogust saada?⁴¹ Küsimus oli haridusministeeriumile nii tähtis, et sellele vastuse saamiseks nõuti arvamust kõigi õpperingkondade kuraatorite nõukogudelt. Alles nelja aasta järel, s. o. 1901. aastal jõudis haridusministeerium nii kaugele, et esitas siseministeeriumile oma seisukoha.⁴² Selgus, et üheksa õpperingkonda oli «muukeelsete» raamatute lubamise poolt, viis õpperingkonda aga selle vastu (Vilniuse, Kiievi, Orenburgi, Lääne-Siberi ja Irkutski). Jalamaid kerkis haridusministeeriumis uus küsimus: kui «muukeelseid» raamatuid lubada, siis millises vahekorras venekeelsetega ning millised peavad raamatud olema sisult — kas ainult «usulis-patriootilised» või ka ilukirjanduslikud ja teaduslikud.

Lõppude-lõpuks hakkas haridusministeerium koos siseministeeriumi ja sinodiga ette valmistama uue seaduse projekti ääremaade rahvaste raamatukogude jaoks. 1905. aastaks oli projekt peale tohtu pikki arutelusid ja kooskõlastamisi valmis. Selle kohaselt pidi venekeelne kirjandus moodustama vähemalt 50 protsenti raamatukogu raamatutest.

Esialgne ülesanne — leida mingisugune kergem tee läti- ja eestikeelsete raamatute läbivaatamisel — oli hoopis kõrvale jäänud. Alles 1905. a. revolutsioon, mille käigus tsaarivalitsus oli sunnitud tühistama 1890. a. määruse, vabastas ka eesti raamatukogud nende kohale kerkivast uuest hädaohust.

Vahepeal aga oli olukord Riias kuidagi paranenud (suurendati raamatute läbivaatajate koosseisu ja hakati selle eest maksma⁴³) ning aastal 1900, seega kümme aastat pärast määruse kehtestamist, ilmus esimene eestikeelne «lubatud» raamatute nimestik.

Nimestik küll ilmus, kuid selle sisu kutsus esile üldise nõrdimuse.

Koos nelja lisaga, mis ilmusid ajavahemikul 1900 kuni 1905,⁴⁴

⁴⁰ Liivimaa kuberner — Trükiasjade Peavalitsusele. 14. jaan. 1898. — Sealsamas, leht 96.

⁴¹ Haridusminister — siseministrile. 24. sept. 1897. — Sealsamas, leht 35.

⁴² Haridusminister — siseministrile. 9. juuli 1901. — Sealsamas, leht 131—132.

⁴³ Riia õpekonda... «Postimees» 1899, 18. veebr.

⁴⁴ Список эстонских книг и периодических изданий, одобренных особым комитетом при попечительском совете Рижского учебного округа для народных читален и библиотек, Рига [1900], lk. 11. Первое дополнение к списку эстонских книг... Рига [1901], lk. 15. Четвертое дополнение к списку эстонских книг... Рига [1905], lk. 4.

«lubati» raamatukogudele 558 raamatut. Kuid ainult sadakond nendest vääris ostmist. Ülejäänud $\frac{4}{5}$ moodustasid alaväärtuslikud seiklus- ja röövlitjutud ning reaktsioonilised «tsaari, usku ja isamaad» ülistavad raamatukesed.

Nimestikesse võetud raamatud olid äärmiselt vananenud. Esimese nimestiku ilmumise ajal oli selles lubatud raamatute keskmiseks «vanuseks» tervelt 20 aastat. Kõige «nooremateks» olid mõned 1895. a. ilmunud teosed ja kõige eakamaks 1855. aastast pärit A. Umblija «Varrausse auk ja need ead õppetussed mis sest juttust tullevad ehk Jummal näitab, et vaggade kässi käib nenda kui merre peal vessi». Ja seda tuldi pakkuma kahekümnenda sajandi lugejale!

Värskemad põlnud ka lisanimestikes toodud raamatud: nimestiku esimese lisa raamatute keskmine vanus oli 14 aastat, neljanda lisa puhul 12 aastat jne. Loomulik, et sellise vananenud kirjan-duse vastu ei saanud lugejail enam mingit huvi olla.

Tubli osa langes nimestikes usulisele kirjandusele. Seevastu ajaloo, geograafia, kirjandusteaduse, ühiskonnateaduse, loodusteaduse ja põllumajanduse alalt olid lubatud vaid üksikud raamatud. Kogu «ühiskonnateaduslik» kirjanduslik mahutas vaid brošüüri «Kõne riigialama kohustest» (!) (Abja 1897). Geograafiat esindas 1900. a. nimestikus ainult M. J. Eiseni «Seitse Moosese raamatut», (!) millele hiljem lisandus «Harimata rahvaste hinge-elust» ja veel paar raamatukest.

Ainuke ala, mis nimestike koostajate silmis armu leidis, oli mesilastepidamine. Siin oli lubatud küll vist kõik, mis trükivalgust näinud — alates J. Pärna tõlgitud «Mesilastest ning nende pidamisest» (1889) ja lõpetades Tallinna tsensori Jüri Truusmanni «Täieliku mesilaste pidamise õpetusega» (1903). Nähtavasti loodeti sellega rahva tähelepanu kõrvale juhtida aktuaalseist ühiskondliku elu probleemidest ning suunata see rahulike mesilinnukeste juurde ...

Kuid kõige rusuvamalt mõjus nimestike ilukirjanduse osa. Väärtuslikumast ilukirjandusest lubati muretseda ainult mõningaid E. Bornhöhe, A. Saali, J. Pärna ja veel mõne teise teoseid. Keelatuiks osutusid Fr. R. Kreutzwaldi raamatud. Nimestikes figureeris neist küll kaks: «Kalevipoeg» ja «Kilplaste imevärklid, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teod», kuid mõlemad olid lubatud väljaannetes, mis ammu müügilt lõppenud — «Kalevipoeg» 1862. a. ja «Kilplaste lood» 1872. a. trükkis. Teisi Kreutzwaldi teoseid otsime nimestikest asjatult. Täielikult puudusid nimestikest Fr. R. Faehlmanni, Fr. Kuhlbari, A. Reinvaldi, J. Bergmanni, A. Haava, Jakob Liivi, J. Tamme, K. E. Söödi, E. Petersoni ja rea teiste kirjanike raamatud. E. Vilde töödest oli esimeses nimestikus lubatud ainult kaks noorpõlvejutust «Mustad leegid» ja «Kuidas miljonäriks saab». Lisanimestikud lubasid küll mõningaid teisigi jutustusi

(«Kännud ja käbid», «Linda» aktsiad» jm.), kuid Vilde realistlikud teosed, sealhulgas 1902. a. ilmunud «Mahtra sõda», pidid jääma keelatuks.

Samas pakuti sääraseid «pärle» nagu «Kuld annike ehk väike ellovisi peeglike» (1875), «Ma rahvale üks veike kassuline jutturamat, kus sees kolm vägga illusad juttu on» (1866), «Hindrek ja Anna ehk mõrtsuka töö Liiva järve peal» (1895) ja nii kümnete kaupa.

Mis aga puutub ajalehtedesse-ajakirjadesse, siis neist ei lubatud ühtegi. Alles hiljem anti luba kahe ajalehe jaoks. Nendeks olid venestusmeelne «Valgus» ja samasuguse suunaga «Olevik».

Oigus oli arvustajal «Postimehes», kes nimestiku esimese osa ilmumisel kirjutas: «Kehvemad raamatute nimekirja, mis otstarbet nii vähe täidab, ei ole meil veel elades silma ette puutunud, kui eelolev».⁴⁵ Terava kriitikaga võttis nimestiku vastu ka ajakiri «Rahva Lõbu-leht».⁴⁶

Nimestike koostajate — truude tsaarisulaste eesmärk oli selge: kui me ei saa enam otseselt keelata kirjanduse levikut rahva hulgas ja raamatukogude asutamist, siis teeme seda oma nimestikega.

Kui aga säärares otse võimatutes oludes ometi raamatukogud ei lakanud täiesti eksisteerimast, siis annab see tunnistust sellest määratu suurest nõudmisest trükisõna järele, mis valitses rahva hulgas.

Paus uute raamatukogude asutamises, mis oli alanud 1887. aastaga, kestis 1891. aastani. Siit peale hakkas taas ilmuma uusi raamatukogusid, algul ükshaaval ja vaevaliselt, kuid alates sajandi viimastest aastatest elavamalt. Kujunenud olukorras toimusid kõige mõistlikumalt siiski need, kes ei läinud üldse asutamisluba küsima. Tõsi küll, niisugune raamatukogu, sarjanedes rohkem põrandaalusega, oli alatises paljastamis- ja sulgemisohus, tema lugejatering pidi piirduma ainult hästi tuntud inimestega. Eelisteks aga oli kõrvalejäämine ametivõimude «hoolitsusest» ning vabadus muretseda kirjandust oma äranägemist mööda.

Alljärgnevast tabelist näemegi, et vähemalt esialgu on ülekaalus loata tegutsevad raamatukogud.

Aasta	Raamatukogusid maal üldse	Nendest tegutsesid loaga
1890	45	14
1895	49	16
1900	79	47
1905	134	100

Tabelis on antud maal tegutsenud raamatukogud. Linnades olid ülekaalus raamatukaupluste raamatukogud, (1900. aastal 25), mida kitsendav 1890. a. määrus ei puutunud.

⁴⁵ V. R. Eesti raamatute nimekiri. «Postimees» 1900, 26. juuni.

⁴⁶ M. H. Neil päevil... «Rahva Lõbu-leht» 1900, nr. 7, lk. 430—433.

Nägime, et tsaarirežiim oli rahvaraamatukogude ümber pununud lausa raudse võrgu ahistavatest seadustest ning määrustest, piiranud nad politseiliku kontrolli ja otse raamatukogudes enestes tegutsevate nuhkidega järelevaatajate näol, et sellega trükisõna ja eriti progressiivset trükisõna eemaldada lugejaskonnast. Võis näida, et kõik katsed luua raamatukogud, mis oleksid vastanud rahva tõelistele huvidele, olid määratud nurjumisele juba eos.

Kuid väljapääse leidus ka sellisest olukorrast. See väjendus lugemisringide loomises.

Raamatute edasiandmine käest kätte oli tuttav juba varasematel aegadel ning selline kirjanduse ühiskasutamise moodus oli andnud tõuke esimeste rahvalike raamatukogude asutamisele. Kuid nüüd, uutes ajaloolistes tingimustes, kus raamatukogude vaba tegevus oli igati piiratud, omandasid lugemisringid hoopis kindlailmelisema organisatsiooni ja laiema leviku.

Lugemisringi põhimõte oli äärmiselt lihtne. Et keegi ei võinud keelata raamatute ostmist oma isiklikuks tarbeks, see oli kõigile selge. Ka ei saanud ükski seadus keelata oma isiklikku raamatut andmast naabrile või tuttavale ning saamast sellelt vastu mõnd teist. Isegi siis mitte, kui sellega tegeles juba suurem hulk inimesi. Ja nii koguneski teatud arv lugemishuvilisi, kes igaüks tõid kaasa raamatuid või ostsid need ühiselt, ning edasi hakkasid raamatud liikuma perest peresse ja käest kätte. See oligi lugemisring.

Niisiis oli lugemisringide näol otsekui tsaarivalitsuse kiuste leitud jälle tee, kuidas raamatuid elanikkonnale lähendada. Muidugi olid nad vaid aseaineks raamatukogudele, «raske aja asutused», nagu neid üldiselt nimetati. Lugemisringil ei saanud kujuneda kindlat kohta, kus oleks hoitud ühisraamatuid. Ei saadud korraldada koosolekuid, et loetud raamatuid ühiselt arutada. Säärane loata koosolek oleks kaasa toonud repressioone politseilt. Kuid sellest hoolimata on lugemisringid etendanud meie rahvaraamatukogude ajaloos tähtsat osa kui rahva leidlik vastus tsaarivalitsuse vägivallale. Mitmetest lugemisringidest võrsusid hiljem, kui olud muutusid veidigi vabamaks, juba laiemaid lugejate hulki hõlmavad raamatukogud. Lugemisringid aitasid säilitada ja rahva hulgas edasi kanda raamatute ühiskasutamise traditsiooni.

Tsaarivalitsuse reaktsiooniline poliitika raamatukogude valdkonnas kutsus üle Venemaa esile kõige ägedama protesti. Eriti teravaks muutus võitlus selle vastu 1905. aasta revolutsiooni päevil.

Bolševikud nägid väljapääsu revolutsioonis, tsaarirežiimi kukutamises, edasi — rahvahariduse ümberkorraldamises ja tõeliselt vabade raamatukogude loomises. Kodanlik-liberaalne liin seevastu aetas pearõhu kehtivate tagurlike seaduste vastu võitlemisele palvekirjadega, et saavutada osalisigi järeleandmisi. Selle suuna esindajateks olid kodanlik-liberaalsed semstvoté liikmed ja

rohkearvuliste hariduslike seltside esindajad. Tsaarivalitsus kuhjati sõna otseses mõttes üle rohkete nõudmistega — teha järeleandmisi ka raamatukogude valdkonnas.⁴⁷ Selliseid nõudmisi esines muuseumis ka resolutsioonides, mis võeti vastu Eestis toimunud rahvakoosolekutel, nagu Viljandi karskusseltsis «Vabadus», Jõhvi karskusseltsis «Kiir» ja mujal.

Esimene Vene revolutsioon vapustas tsaarirežiimi alustagedeni. Revolutsioonilise võitlusega sõna otseses mõttes kisti valitsuse käest rida järeleandmisi. Muuhulgas oli valitsus sunnitud tegema järeleandmisi ka rahvahariduse ja raamatukogude osas.

1905. detsembris avaldas siseministeerium ringkirja 1890. aasta määruse tühistamise kohta. Nüüd olid rahvaraamatukogudel ühesugused õigused avalike raamatukogudega. 1906. a. anti ka koolide juures tegutsevatele rahvaraamatukogudele luba raamatuid ise valida. Ja 1907. a. järgnes uus samm: kaotasid kehtivuse avalike raamatukogude jaoks määratud keelatud raamatute nimestikud.⁴⁸ Nii avalikkudel raamatukogudel kui ka rahvaraamatukogudel võisid nüüd olla kõik raamatud, mis üldiste tsensuurimäärustega ei olnud keelatud.

Ka seltside avamiskorda tuli mõningaid muudatusi. Kubermanguvalitsuste juurde moodustati seltsiasjade komisjonid, kelle ülesandeks sai seltsidele tegevusloa andmine ja põhikirja kinnitamine. Viimane puudutas ka raamatukogusid: nende põhikirju ei kinnitanud enam siseministeerium, vaid eelnimetatud komisjon. Peale selle oli seltsidel võimalik tegevusse astuda lihtsustatud korras: tuli lihtsalt teatada seltsi asutamisest. Kui kahe nädala jooksul seltsiasjade komisjonist mingit teadet ei järgnenud, võidi tegevust alustada. Seda moodust kasutasid kõige enam lugemisringid. Kui aga sooviti asutada juriidiliste õigustega seltsi, muretseda näiteks kinnis- või vallasvara (raamatukogu puhul raamatuid), oli põhikirja kinnitamine vajalik üldise korra järgi.⁴⁹

Ometi olid loetletud järeleandmised vaid osalised. Revolutsiooni taandumise õhkkonnas püüdis tsaarivalitsus neidki saavutusi järk-järgult miinimumini kärpida.

Kõigepealt ei kiirustanud võimud sugugi 1890. a. määruse tühistamise teatavakstegemisega. See avaldati küll Riia õpperingkonna häälekandjas⁵⁰, kuid raamatukogusid sunniti ikka endist

⁴⁷ К. И. Абрамов, и В. Е. Васильченко, История библиотечного дела в СССР (до 1917 года). Москва 1959, lk. 144.

⁴⁸ «Правительственный вестник», 1907, 12. февр., lk. 3.

⁴⁹ Seadused seltside ja ühenduste, kutseühisuste, koosolekute ja kongresside, avalikkude raamatukogude ja lugemisetubade kohta ühes täiendavate seletustega ja palvekirjade ning teadaannete eeskujudega. Koost. A. Jung. Tartu 1910, lk. 6.

⁵⁰ Об отмене правил 15 мая 1890 г. о бесплатных народных читальнях и об оставлении прежнего порядка пополнения книгами ученических библиотек народных училищ. Распоряжение МНП 6 II 1906. — «Циркуляр Рижского учебного округа», 1906, № 3, lk. 122.

viisi haridusministeeriumi nimekirjadest kinni pidama. Viivitamist põhjendati sellega, et maal on kehtimas sõjaseadus.⁵¹ Veel 1907. a. algul polnud raamatukogudel küsimuses täit selgust. Mitmel korral pöördui kubeneri poole: kas tohitakse ikka ise midagi valida või mitte.⁵²

Kui lõpuks raamatute ostuks enam takistusi ei tehtud, jäi veel küllalt hädaohtlikke momente.

Senine eeltsensuur, mis haaras eestikeelse trükitoodangu tervikuna, oli asendatud järeletsensuuriga. See tähendas, et raamatud võisid küll ilmuda, kuid neid jälgisid tsensorite valvsad silmad. Ilmus midagi säärast, mis näis neile «kahtlasena» ja «riigi aluseid õonestavana», keelati ning korjati selline raamat jalamaid ära. Korjati ära mitte üksnes müügilt, vaid ka raamatukogudest. Just see asjaolu oli raamatukogude olemasolule suureks hädaohuks. Piisas vaid ühe «keelatud» raamatu leidmisest, ja raamatukogu ootas sulgemine. Ettekääne oli olemas — ta levitas ju valitsusvastast kirjandust. Eestikeelsetest raamatutest olid keelatud: S. Diksteini «Millest inimesed elavad?» (ilmunud 1906. a. Peterburis), K. Kautzky «Vene revolutsiooni edasiviivad jõud ja tuleviku teed» (Peterburi 1907), Mihkel Martna M. Jürissoni varjunime all ilmunud «Punased aastad Eestis», M. Termanni «Usk ja klassilised vastuolud» ning rida teisi⁵³. Neile lisandusid veel tohtu pikad venekeelse kirjanduse nimestikud.

Ja ega ainult keelatud raamatud põhjustanud raamatukogu sulgemist. Politsei korraldas raamatukogudes sageli läbiotsimisi, ja kirjandus, mis ei meeldinud, viidi omavoliliselt minema. Tartus «Karskuse Sõbra» raamatukogus 1911. a. korraldatud läbiotsimisel kõrvaldati F. Lieberi «Rahvavabadus ja omavalitsus», K. Kautzky «Riigikorra edenemine Lääne-Euroopas», A. Dodeli «Talupojad, töölised ja õpetlased», F. Tuglase (tollal veel Mihkelsoni) «Hingemaa»⁵⁴. Ometi olid need täiesti lubatud teosed. Paide karskusseltsi raamatukogus, kus 1909. aastal käis revideerimas kubeneri Korostovets isiklikult, kõrvaldati rida W. Bölsche, E. Haeckeli, Wilhelm Meyeri jt. teoseid⁵⁵. Läbiotsimised toimusid Tallinna linna raamatukogus⁵⁶ ja mitmel pool mujal.

Endiseks jäi ka raamatukogu avamise kord. Olenes täielikult kubeneri «armulikkusest», kas raamatukogu asutamist lubada või mitte. Ükski seadus teda ei piiranud. Endiselt nõuti raamatukogu eest vastutajat, kes pidi olema kubeneri silmis täiesti riigustav.

⁵¹ Raamatukogude asutamine... «Päevaleht» 1907, 13. aug.

⁵² Väandra karskusselts «Hällik» — Riia õpperingkonna kuraatorile. 1907. — ENSV RAKAL, f. 384, nim. 1, s.-ü. 1275, leht 500.

⁵³ Справочная книга о печати всей России. Сост. Д. В. Вальденберг. Санктпетербург, 1914, lk. 259.

⁵⁴ «Karskuse Sõbra» raamatukogust... «Postimees» 1911, 9. mai.

⁵⁵ V. Krabi, Paide seltskondliku elu arenemisteelt. Paide 1935, lk. 30.

⁵⁶ A. Sibul, Tallinna Keskraamatukogu. «Raamatukogu» 1933, nr. 1/2, lk. 90.

Juhtus algatajate seas olema mõni kahtlusalune isik, jäi luba saamata. Nii mitmedki seltsid taotlesid luba korduvalt rea aastate kestel, kuid see jäigi saamata kuni tsaarivalitsuse lõpuni. Sellisteks olid Eestimaa Rahvahariduse Selts, kes kavatses rahvaraamatukogu asutamist Tallinna⁵⁷, raamatukoguseltsid Kundas, Vihterpalus⁵⁸ jm.

Ning et valitsuse järeleandmine kohustuslike nimekirjade kaotamise näol oli vaid pettemanööver, näitas sündmuste edaspidine käik. Eriti viis võimused ärevusse alanud uus revolutsiooniline tõus.

Meenutagem, et koolide juures tegutsevad rahvaraamatukogud said 1906. aastal avalikkude raamatukogudega ühesugused õigused. Ent juba 1911. a. alustas haridusministeerium selle määrase läbivaatamist. Nõutati arvamusi mitmesugustelt rahvakoole juhtivatelt asutustelt. Eestimaa kubermangu rahvakoolide direktori ettepanek oli resolootne: 1) keelata seltsidele ja üksikisikutele üldse igasugune raamatukogude asutamine, 2) raamatukogud koondatagu täiesti koolide juurde, kus nende jaoks tuleb jälle kehtestada endine komplekteerimiskord.⁵⁹

1912. a. algul soovitas siseministergi haridusminister L. Kassole piirata rahvaraamatukogude tegevust.⁶⁰ Oma kirjas kurdab siseminister, et sotsiaaldemokraadid oskavad propagandatöös oskuslikult kasutada legaalset trükisõna. Kõiki raamatuid otseselt keelata ei saavat, kuid riigi alustugedele mõjuvat selline propaganda hävitavalt. Ja seepärast peabki siseminister vajalikuks revolutsioonilise propaganda vastu suunatud abinõuna taastada endine komplekteerimiskord.

See sai teoks juba 1912. a. mais. Rahvaraamatukogud koolide juures tohtisid osta jällegi ainult seda, mida haridusministeeriumi nimestikud neile ette kirjutasid. Taheti osta midagi väljaspoolt nimestikke, pidi nõutama luba rahvakoolide inspektorilt.⁶¹

Sama plaanis 1913. a. siseministeerium temale alluvate raamatukogude osas,⁶² ent see jäi teostamata, nähtavasti kartusest võimalike tagajärgede ees: oli ju haridusministeeriumigi vastav korraldus üle Venemaa esile kutsunud tohutu protestilaine.

Niisiis oli jälle kujunenud vahe kummalegi ministeeriumile alluvate raamatukogude vahel. Toetust ei tulnud ei sise- ega haridusministeeriumilt. Küll aga püüdsid mõlemad rakendada

⁵⁷ Ei anta luba. «Päevaleht» 1912, 6. veebr.

⁵⁸ Kubermangu seltsiasjade koosolekul... «Postimees» 1913, 16. märts.

⁵⁹ Eestimaa kubermangu rahvakoolide direktor — Riia õpperingkonna kuraatorile. — ENSV RAKA, f. 384, nim. 1, s.-ü. 1275, leht 520.

⁶⁰ Siseminister — haridusministrile. 9. veebr. 1912. — NSVL RAKAL, f. 733, nim. 201, 1912, s.-ü. 426, leht 1.

⁶¹ E. Звягинцев, Правовое положение народных библиотек за 50 лет. Москва 1916, lk. 41.

⁶² Siseminister — haridusministrile 12. mail 1913. — NSVL RAKAL, f. 733, nim. 201, 1912, s.-ü. 426, leht 6.

raamatukogusid oma ideede teenistusse — haridusministeerium otsesemalt ja siseministeerium kaudsemalt politseilike repressioonide kaudu.

Ent siiski ei suutnud isevalitsus peatada raamatukogude arenemist. Üldmajanduslikud ja kultuurilised eeldused raamatukogude arenguks olid muutunud soodsamaks. Vajadus raamatute ühiskasutamise järele oli kasvanud suuremaks kui kunagi varem. Olude kogusumma andis raamatukogudele impulsi, millega võrdselt nende varasemas arenguloos ei leidu. Alates 1906. aastast on raamatukogude asutamine vabanenud otsekui mingi paisu tagant. Kümnekonda asutamistihedat aastat esimesest vene revolutsioonist kuni maailmasõjani tähistas 336 uut raamatukogu, neist linnades 89 ja maal 247. See oli tagajärg, milleni ei küündinud eelmised aastakümned nende kogusummaki. Ja see toimus kõik takistuste õhkkonnas, mis tulid kubernerilt ja politseilt, haridusministeeriumilt ja selle kohapealsetelt võimudelt. Sellest mõistame raamatukogu tähtsust. Tarvitses välisoludel vaid natukenegi paraneda, kui uue puhanguna veeres üle maa raamatukogude asutamislaine.

Nii jäidki raamatukogud tsaaririigis äärmiselt mahasurutud olukorda. Neid piirasid kümned määrused ja tsirkulaarid, neid jälgisid sandarmid, inspektorid, preestrid ja nuhid.

Kuid rasketele tegutsemistingimustele vaatamata andsid rahvaraamatukogud oma parima. Otsekui tsaarirežiimi kiuste levis nende kaudu laiaulatuses rahvahulkadesse teadmiste levitaja — raamat.

Alles Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, purustades pehkinud ühiskondliku korra ja tühistades selle aheldavad määrused; avas rahvaraamatukogudele laia ning avara arengutee.

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЭСТОНСКИХ НАРОДНЫХ БИБЛИОТЕК ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКА

К. Вескияги

Резюме

В 60—70 годы XIX века в общественном развитии Эстонии произошли большие сдвиги. Все увеличивающиеся потребности в просвещении и культуре вызвали значительный подъем в области библиотечного дела. В начале 80-х годов в сельских местностях было уже около 150 народных библиотек.

Положения, определяющие правовое положение библиотек в России, основывались на уставе о цензуре, утвержденном в

1865 году (для библиотек, которые подчинялись Министерству внутренних дел), и на распоряжении Министерства народного просвещения 1867 года (для библиотек при начальных школах). То обстоятельство, что начальные сельские школы в Прибалтийских губерниях до 1886 года Министерству народного просвещения не подчинялись, создало для здешних библиотек особое положение: для открытия библиотек при начальных школах не требовалось разрешения от Министерства народного просвещения. Но для библиотек, находящихся вне школ, действовали все законоположения, касающихся библиотек, которые подчинялись Министерству внутренних дел. Поэтому учителя ограничивались при основании библиотек разрешением от волостных правлений, приходских и фохтейских судов, но чаще всего библиотеки работали, не имея на то никакого официального разрешения.

В 1886 году все школы Прибалтийских губерний были подчинены Министерству народного просвещения. Это означало и введение распоряжения Министерства народного просвещения от 1867 года о публичных библиотеках при начальных училищах. Официальное разрешение на открытие получили лишь немногие библиотеки. Библиотеки, не получившие разрешения, были закрыты.

В 1890 году Министерство внутренних дел утвердило правила для народных библиотек, которые вызвали новые затруднения. Например, согласно четвертому параграфу правил, народные библиотеки могли приобретать только произведения, одобренные Ученым Комитетом Министерства народного просвещения. Если эти реакционные правила были тормозом для развития народных библиотек России в целом, то на национальных окраинах, в том числе в Эстонии, они сделали библиотечное дело совсем бесперспективным. Причина этого заключалась в том, что Министерство народного просвещения занималось лишь книгами на русском языке, не затрагивая совсем литературы на грузинском, армянском, татарском, латышском, эстонском и др. языках. Упомянутые правила были такими, что даже местные власти не умели их применять. Поэтому все ходатайства на открытие библиотек возвращались, и в 1890—1895 годы ни одна новая библиотека не получила разрешения на открытие.

Лишь в 1896 году распоряжением Министерства народного просвещения на особый комитет Попечительского совета Рижского учебного округа была возложена задача рассматривать книги на эстонском и латышском языках. Но для особого комитета Попечительского совета эта работа была не под силу. Поэтому попечитель Рижского учебного округа обратился в 1897 году в Министерство народного просвещения и предложил передать рассмотрение книг местным цензорам.

В таком же затруднении был лифляндский губернатор, которого буквально перегрузили заявлениями об открытии новых

библиотек. По предложению губернатора в задачу Особого комитета учебного округа входило бы только утверждение предъявленных кураторами каталогов библиотек.

На основании предложения лифляндского губернатора Министерство внутренних дел начало подготавливать новый законопроект для библиотек национальных окраин. По этому проекту запрещалось иметь книги только на местном языке, и литература на русском языке должна была составлять, по меньшей мере, 50%.

В 1900 году вышел первый список «дозволенных» книг на эстонском языке. Вместе с четырьмя приложениями, которые были опубликованы в 1901—1905 гг., библиотекам разрешалось приобретать всего 558 книг. Но лишь около ста книг служило приобретения. Остальные $\frac{4}{5}$ составляли реакционные брошюры, восхваляющие «царя, веру и отечество».

В декабре 1905 г. Министерство внутренних дел отменило правила 1890 г.

Дальнейший ход событий показал, что уступка правительства была лишь временным маневром. В начале 1912 г. министр внутренних дел рекомендовал министру народного просвещения ограничить деятельность народных библиотек. В своем письме он жаловался, что социал-демократы умеют хорошо использовать в пропагандистской работе легальную печатную продукцию. И поэтому министр внутренних дел считает необходимым восстановить прежний порядок комплектования библиотек. Это было введено уже в мае 1912 года.

Таким образом, народные библиотеки в царской России находились в самых тяжелых условиях.

Только Великая Октябрьская Социалистическая революция, свергнув старый режим и отменив его жестокие законы, открыла перед народными библиотеками широкий путь развития.

DIE JURIDISCHE LAGE DER ESTNISCHEN VOLKS- BIBLIOTHEKEN IN DER 2. HÄLFTE DES 19. JH. UND AM ANFANG DES 20. JH.

K. Veskimägi

Zusammenfassung

In den 60er—70er Jahren des 19. Jh. vollzogen sich im estnischen gesellschaftlichen Leben gewaltige fortschrittliche Wandlungen. Die ständig wachsenden Bildungs- und kulturellen Bedürfnisse des Volkes riefen auch einen Aufschwung im Bibliothekswesen hervor. Anfang der 80er Jahre gab es auf dem Lande etwa 150 Büchereien.

Die die Bibliotheken betreffenden Gesetze in Rußland beruhten auf dem 1865 in Kraft getretenen Zensurreglement (für die dem Ministerium des Innern unterordneten Büchereien) und der Verordnung des Ministeriums für Volksbildung von 1867 (für Schulbüchereien). Der Umstand, daß die Schulen für Bauernkinder in den Baltischen Gouvernements bis 1886 nicht dem Ministerium für Volksbildung unterstellt waren, schuf für die hiesigen Büchereien eine Sonderstellung: für diejenigen. Büchereien, die bei den Schulen arbeiteten, bedurfte es keiner Erlaubnis seitens des Ministeriums für Volksbildung. Wohl aber galten für die außerhalb der Schulen arbeitenden Büchereien all die Verordnungen, die die dem Ministerium des Innern unterstellten Büchereien betrafen. Daher beschränkten sich die Lehrer bei der Gründung einer Bibliothek auf die Zustimmung der Gemeindeverwaltung, des Kirchspielgerichts oder des Ordnungsgerichts, am häufigsten aber arbeiteten sie ohne amtliche Erlaubnis.

Im Jahre 1886 wurden alle Schulen in den Baltischen Gouvernements dem Ministerium für Volksbildung unterstellt. Damit trat auch die Verordnung des Ministeriums für Volksbildung von 1867 in Kraft. Es gelang nur wenigen, eine Erlaubnis für ihre Tätigkeit zu beschaffen. Diejenigen Büchereien, die sie nicht bekamen, wurden geschlossen.

Im Jahre 1890 veröffentlichte das Ministerium des Innern einen Erlaß, der neue Beschränkungen mit sich brachte. Die größten Hindernisse enthielt der vierte Paragraph: die Volksbüchereien durften sich nur diese Bücher anschaffen, die vom Gelehrten Komitee des Ministeriums für Volksbildung genehmigt waren. Wenn diese reaktionäre Verordnung sich schon äußerst hemmend auf die Entwicklung der Volksbüchereien in ganz Rußland auswirkte, so machte sie die Tätigkeit der Büchereien in nationalen Grenzgebieten völlig aussichtslos. Der Grund dafür lag darin, daß das betreffende Ministerium sich nur mit russischer Literatur befaßte und die Bücher in georgischer, armenischer, tatarischer, lettischer, estnischer Sprache außer acht ließ. Den Erlaß von 1890 konnten sogar die örtlichen Behörden auf keiner Weise anwenden. Deshalb wurden alle Eröffnungsgesuche abgelehnt, und von 1890 bis 1895 bekam nicht eine einzige neue Bücherei die Erlaubnis zur Eröffnung.

Erst im Jahre 1896 wurde laut Anordnung des Ministeriums für Volksbildung dem Sonderausschuß des Kuratoriumrates des Rigaer Lehrbezirks die Aufgabe erteilt, die estnischen und lettischen Bücher durchzusehen. Der Sonderausschuß war jedoch dieser Arbeit nicht gewachsen. Aus diesem Grunde wandte sich der Kurator des Lehrbezirks 1897 an das Ministerium für Volksbildung mit dem Vorschlag, die Kontrolle über die Bücher in die Hände der Zensoren zu legen.

In der gleichen Not befand sich auch der Livländische Gou-

verneur, der von allen Seiten mit Erlaubnisgesuchen überhäuft wurde. Gemäß dem Vorschlag des Gouverneurs sollte die Aufgabe des Sonderausschusses des Lehrbezirks nur in der Bestätigung des von dem Betreuer der Bibliothek vorgelegten Katalogs bestehen.

Auf Grund der Vorschläge des Livländischen Gouverneurs begann das Ministerium des Innern einen neuen Gesetzentwurf für die Büchereien in Grenzgebieten vorzuschreiben. Den Büchereien wurde der Besitz nur landessprachlicher Bücher verboten, die russische Literatur sollte wenigstens 50% des Gesamtbestandes ausmachen.

Im Jahre 1900 erschien das erste Verzeichnis der estnischen «genehmigten Bücher». Gemäß diesem erlaubte man den Büchereien nur 558 Bücher. Etwa hundert waren es wirklich wert, käuflich erworben zu werden. Die übrigen $\frac{4}{5}$ waren reaktionäre Büchlein, die «Zaren, Glauben und Vaterland» verherrlichten.

Im Dezember 1905 veröffentlichte das Ministerium des Innern ein Rundschreiben über die Aufhebung der Verordnung von 1890. Daß die Nachgiebigkeit der Regierung hinsichtlich der Abschaffung der Pflichtverzeichnisse nur ein Täuschungsmanöver war, zeigte der spätere Verlauf der Ereignisse. Anfang 1912 empfahl der Minister des Innern dem Minister für Volksbildung, der Tätigkeit der Bibliotheken bestimmte Grenzen zu ziehen. In seinem Brief beklagt sich der Minister des Innern darüber, daß die Sozialdemokraten es verstehen, in der Propagandaarbeit das legale gedruckte Wort gewandt zu benutzen. Und deshalb hielt der Minister des Innern es für nötig, als ein Mittel gegen die revolutionäre Propaganda, die ehemalige Komplektierungsordnung wiederherzustellen. Schon im Mai 1912 wurde es verwirklicht.

So befanden sich die Bibliotheken im zaristischen Rußland in einer äußerst unterdrückten Lage. Erst die Große Sozialistische Oktoberrevolution, die die vermoderte Gesellschaftsordnung beseitigte und deren einengende Verordnungen abschaffte, schuf für die Volksbüchereien einen breiten Entwicklungsweg.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ.

P. Ariste. Velaarpalataalse sulghääliku <i>k</i> afrikaadistumine	3
П. Аристе. Переход велярно-палатального взрывного согласного <i>k</i> в аффрикату <i>c</i> . <i>Резюме</i>	18
P. Ariste. Zur Affrikatisation des velar-palatalen Verschlußlautes. <i>Zusammenfassung</i>	19
J. Peeto. Kreutzwaldi kodumurde sõnu «Kalevipojas»	21
Я. Пеэбо. О словах родного говора Крейцвальда в его эпосе «Калевипоэг». <i>Резюме</i>	29
J. Peeto. Über die Entlehnungen aus der Kreutzwald's Heimatmundart in seinem Epos «Kalewipoeg». <i>Zusammenfassung</i>	30
H. Liin. Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles	32
Х. Лийн. Нижненемецкие заимствования в древнейшем эстонском литературном языке. <i>Резюме</i>	72
H. Liin. Niederdeutsche Lehnwörter in der ältesten estnischen Schriftsprache. <i>Zusammenfassung</i>	73
L. Sabo. Придаточное предложение времени в водском языке	75
L. Szabó. Ajamääruslause vadja keeles. <i>Resümee</i>	83
L. Szabó. Der temporale Nebensatz im Wotischen. <i>Zusammenfassung</i>	84
И. Иванов. О гармонии гласных в тоншаевском диалекте марийского языка	86
I. Ivanov. Mari keele tonšajevo murde vokaalharmoonias. <i>Resümee</i>	98
I. Ivanov. Über die Vokalharmonie im Tonschajevo-Dialekt der Mari-sprache. <i>Zusammenfassung</i>	98
Э. Капостай. Дифтонги дрисинского говора венгерского языка	99
E. Káposztai. Ungari keele Drisini murraku diftongid. <i>Resümee</i>	110
E. Káposztai. The Diphthongs of the Hungarian Drisino Dialect. <i>Summary</i>	111
H. Peep. Teoreetilisi märkmeid eesti ajaluulest	112
Х. Пеэп. Некоторые теоретические замечания об эстонской «поэзии времени». <i>Резюме</i>	127
H. Peep. Theoretische Bemerkungen über die estnische Zeitdichtung. <i>Zusammenfassung</i>	128
I. Sarv. Kõnekäänu suhetest rahvaluule teiste liikidega	130
И. Сарв. О взаимоотношениях поговорки с другими жанрами фольклора. <i>Резюме</i>	157
I. Sarv. Über das Verhältnis der sprichwörtlichen Redensart zu den übrigen Gattungen der Volkspoesie. <i>Zusammenfassung</i>	158
P. Ariste. Vadjalaste istjatsed	169
П. Аристе. Водские посиделки. <i>Резюме</i>	169
P. Ariste. Wotische Spinnstuben. <i>Zusammenfassung</i>	170
K. Veskimägi. Eesti rahvaraamatukogude õiguslik seisund XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul	171
К. Вескимяги. Правовое положение эстонских народных библиотек во второй половине XIX и начале XX века. <i>Резюме</i>	191
K. Veskimägi. Die juristische Lage der estnischen Volksbibliotheken in der 2. Hälfte des 19. Jh. und am Anfang des 20. Jh. <i>Zusammenfassung</i>	193

Märgatud trükivigu.

Lk.	Rida	On	Peab olema
104	6. alt	Gsüry-	Csüry-
108	4. ülalt	öö	öü
152	13. ülalt	sõrved-	sarved-